30.
Сл. II 11876/50
Филосо[illegible]
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА УНИВЕРЗИТЕТСКА
R. II-1676

I. ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ. I.

ПРИЛЕП

И

ЊЕГОВА ОКОЛИНА

(Историјско-географска излагања)

од

Д-ра Јована Хаџи-Васиљевића

У БЕОГРАДУ

Нова Електрична Штампарија Петра Јоцковића Краљ Милана ул. 12.

1902.

ЦЕНА 2 ДИНАРА

II 661/5V
НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
Филозофског Факултета у Скопљу

L ИЗДАЊЕ ЧУПИЋЕВЕ ЗАДУЖБИНЕ L

ПРИЛЕП

И

ЊЕГОВА ОКОЛИНА

(Историјско-географска излагања)

од

Д-ра Јована Хаџи-Васиљевића

У БЕОГРАДУ

Нова Електрична Штампарија Петра Јоцковића Краљ Милана ул. 12.

1902.

Инв. 351/42

P 1957

P 1955

ОД ОВОГА СУ ПИСЦА ОБЈАВЉЕНИ ДО САДА ОВИ ЧЛАНЦИ:

Лазарице, народни обичај у Врањском Округу („Браство“ књ. IV 1890.)

По Кумановској и Скопљанској Околини (1892.) („Браство“ књига V 1892. и VII 1898.)

Четири српска гроба у Ћутаји („Побратимство“ I 1892.)

Границе Српства према југоистоку, по народном предању о Бакарном Гувну и Побијеном камену („Побратимство“ I 1892.)

Из Горњега Повардарја („Оглед“ I 1893.)

Српска Митрополија код Сера („Оглед“ I 1893.)

Два рукописа о Алексију Божјем Човеку („Оглед“ I 1893.)

Остатци старина у Кумановској Кривој Реци (Годишњица Николе Чупића књ. XIV)

Прилози ка историји књижевности (Годишњица Николе Чупића књ. XV)

Говор на Видовдан 1896. у седници Академскога друштва „Зоре“ у Бечу.

Ка историји града Врања и његове Околине (Годишњица Николе Чупића књ. XVI)

Маћедонски зборник прошлога века (Српске Краљевске Академије, Споменик књ. XXXI)

Учитељ Тасине песме („Градина“ I Ниш 1900.).

На по се одштампани чланци:

Остатци старина у Врањском Округу (из „Гласника Православне Цркве“ 1900.)

Свети Прохор Пчињски и његов манастир (из Годишњице Николе Чупића XX)

Путопис Хаџи-Анте Калиманца (из „Весника Српске Цркве“ 1900.)

Нагоричке цркве (из „Гласника Православне цркве“ 1901.)

Драгаш и Константин Дејановићи и њихова држава; историјска расправа (из „Просвет. Гласника“ 1902.)

Шта има у овој књизи.

Приступ.

СТРАНА

I **Колико је писано о Прилепу и његовој околини** 3— 10

Потпунога дела о Прилепу нема ни у нашој ни у бугарској књижевности. Бугари су објавили довољно грађе за историју Прилепа, и друго. Бугари удешавали грађу по шовинистичким тежњама. Страни су путници више писали о Прилепу: *Ami Boué, A. Grisebach, В. Григорович, Архимандрит Антонин, H. Barth, J. G. Hahn, Ирбијева* и *Макензијева, Спиридон Гопчевић, П. Балкански* и други.

II **Хоризонтална и висинска разграна Прилепских предела и путови у Прилеп** (Орографија, хидрографија и комуникација) . . . . . 10— 30

Планинска грамада која се простире између Прилепа, Велеса и Скопља, — Прилепске, Скопске, Велеске, Кичевске и Поречке планине. Прилепске планине: Бабуна, (Салково, Жљеб и Голешница), Плетвар, Моријово, Ворила, Присад, Козјак, Селечка, Абди-пашина, Ореовачка и друге. Тресаве и понорице на подножјима Поречких планина. Прилепско Поље подводно. Блато Прилепско. Реке: Црна, Блато, Прилепска (река), речице кроз Прилеп, Бабуна (река), Тројачка и Рајачка река и др. Прилеп на домашају главних друмова — пута Београд-Солун и Via Egnatia. Разни путови који воде у Прилеп (Велес-Прилеп, Тиквеш-Прилеп, Грацко-Прилеп, Битољ-Прилеп, Крушево-Прилеп, Кичево-Прилеп, Црнољево-Нежилово-Богомиле-Котев-хан-Прилеп и др.

III **Опис Прилепа и његове околине** . . . . . 30— 58

Положај и изглед Прилепа. Главне хришћанске и главне мухамеданске махале. Становништво по народностима. Чистоћа у Прилепу и његове друге особине. Главне и јавне зграде у Прилепу и остатци старина у њему (у дан. Прилепу). Занати и индустрија у Прилепу. Трговина у Прилепу. Сајмови при-

СТРАНА.

лепски. Имовно стање и главно занимање становништва. Особине становништва и здравствене прилике и друге одлике. Задруге у Прилепу и Околини. Културни утицаји у Прилепу и важност његова. Прилепска Каза, Жупа Моријово, и друго.

IV **Остатци старина и знатна места у Прилепској Околини** . . . . . 59—143.

Стари центри у Прилепској Околини: Стимбара, Керамије и Еуристум. Старине у Прилепском селу Вароши. Варош, првобитни Прилеп. Писани споменици и предања и песме о Вароши, и белешке европских новијих путника. *Манастир Св. Ранђела* по опису Руса Арх. Антонина и предања и народне песме о овом манастиру и Краљевићу Марку. *Цркве* у Вароши: Св. Димитрија, Св. Петра и Св. Николе. Белешке неких европских необавештених путника, предања и писани споменици о овим црквама. *Св. Богородице манастир Трескавац* (8. септ.). Путови у манастир и положај манастира. Чесма Пазојица. Опис манастира. Црква манастирска. Живопис и натписи у цркви и друге важне одлике. Манастирска библиотека. Садање и некадање (у Средњим Вековима) имовно стање манастира. Повеље цара Стеф. Душана овом манастиру, и други писани споменици. Народно предање о постанку и и запустелости овога манастира по доласку Турака у оне крајеве. Историја обновљења манастира с почетком овога столећа. Први људи који су овај манастир уредили овога столећа. Приходи манастирски. *Манастир Зрзе* (Преображење, 6. авг.) Путови у манастир и положај његов. Опис манастира и његове цркве. Главни живописи и натписи у цркви. Записи из времена Мрњавчевића. Старе цркве око манастира и по атарима околних села. Главне црте из историје овога манастира и његове околине, и обнављање његово и иначе важна места (*Змеоица, Горњи-бијеш, Мовнатец* и др.). Садање имовно стање манастира и друго. *Манастир Слепче* (Св. Никола 6. декем.). Положај овога манастира. Помен о њему у писаним изворима и народно предање. Манастири и цркве у Житошу, Прилепцу, Кривогаштану, Заполжану, Малом Коњару, Кадином Селу, Рапешу и Макову. Остатци старих црквица у неким селима у Прилепској Кази и предање о њима. *Чепигово*, место старога града *Сицаре*. Грчки натписи у *Чепигову* и *Тројкрсту*. Нова црква у селу Тополчану. Мање знатна места по народном предању: Дуова Вода и др.

СТРАНА

V **Нешто о говору, обичајима и о ношњи у Прилепској Околини** . . . . . 144—174

Оскудица материјала у домаћој литератури за проучавање прилепскога говора. Покушај Ст. Новаковића и његова расправа „Ѣ и Ѣ у македонским дијалектима“ и Вуково мишљење о прилепском и дебарском пределном говору. Д. Матова порицање гласа *ђ* и *ћ* у македонским дијалектима. Лична презимена у Прилепу и његовој околини на *ић*, и презимена у другим околним пределима. *Народни обичаји* у Прилепској Околини једнаки су са обичајима других српских предела. *Слава* у Прилепу и његовој околини. *Ђурђев-дан* општа слава прилепска — слава Краљевића Марка. Други обичаји народни о Ђурђеву дану. Десет песама ђурђевских, које се певају при игрању. *Ношња*. Мушка и женска ношња Главни делови ношње и њихове главне карактеристике, и др.

VI **Главне црте из историје Прилепа** . . . . . 174—213

Стари остатци тврђава изнад Вароши до Прилепа. Стари центри у Прилепској Околини: Стимбар, Еуристум и Керамије. Прилеп под византијском и бугарском власти. Прилеп је постао у словенском односно српском периоду живота у оним странама. Први спомен о Прилепу у писаним изворима из XII столећа. Важност Прилепа као центра у оним странама. Прилепска област. Прилеп ослобођава и присаједињује Краљевини Србији краљ Стеф. Душан. Цветање Прилепа за српскога државнога живота, а нарочито под владом Мрњавчевића: Краља Вукашина и Краља Марка. Освојење Прилепа Турцима и престанак српскога државнога живота у оним странама. Колонизирање Прилепа, ширење Ислама и потискивање Хришћанства. Силажење Арбанаса у Прилепске пределе у XVII столећу и притисак Хришћана. Крцалијско време у Прилепу. Покрет Арбанаса и страдање Прилепа. Велики везир Рушид паша у Прилепу и угушивање арбанаског покрета. Митрополити Пелагонијски штите Хришћане у Прилепским странама, и почетак слободних дана у оним странама. Покрет Хришћана на просветно-културном пољу и увлачење бугарштије у оне крајеве Српских Земаља — до Кримске Војне.

*
* *

Захваљујући просвећеној и политичкој увиђавности Господина *Ђорђа С. Симића,* бившега Председника Министарског Савета и Министра Иностранвх Дела у 1897. години, могао сам, као студент на Бечком Универзитету, о распусту поменуте 1897. године, да, између осталих наших јужнијих крајева под Турцима, посетим и видим и Прилеп и његову Околину.

1900. године даде ми се, као чиновнику Конзулата Србије у Битољу, прилика, да по други пут видим Прилеп. Тада сам у Прилепу провео и Ђурђев-дан. Тада сам неколико дана провео и у Прилепској Околини, и видео сам и оне знаменитости, које нисам дотле видео.

Ресултат мојега бављења у Прилепу и његовој Околини, у ова два маха, јесте ова моја радња. Овде сам у кратко изложио све што сам у поменутим приликама чуо и видео у Прилепу и његовој Околини, а што је било вредно помена. Колико ми је било могуће тежио сам, да материјал, који сам у ову радњу унео, мање више критички изложим, а колико сам у томе успео, показаће се и у самој овој радњи.

На завршетку ове речи не могу, а да са особитим задовољством не захвалим и братском пријему, на који сам, у оба маха, наишао у Прилепаца, међу којима ће ми у трајној успомени остати искрено гостопримство породица: *Хаџи-Илића, Колиштрковића, Кочовића, Поп-Антовића* и других.

Новембра 1900. год.
у Београду.

Јован Хаџи-Васиљевић.

ПРИСТУП

„Великославни градь Прилепь“
(Цар Стеф. Душан)

„На Прилепу граду бијеломе,
„Онде беше Краљевићу Марко“
(С. Н. П.)

Између градова и центара у јужним пределима нашим под Турцима, Прилеп се истиче као први по важности својој. То се јасно види и у свој прошлости његовој у Средњим и прошлим вековима, а у времену словенскога живота на Балканском Полуострву; у времену српскога и бугарскога државнога живота у оним странама, Прелеп је са својим пределима био врло важан политички и културни центар. — У оно време Прилеп налазимо као *великославни градь;* у њему налазимо чувени *(прилъпски) тргъ;* налазимо и самога цара Стефана Душана са царицом Јеленом у њиховим царским дворовима, и сина им, потоњега цара Стефана Уроша, а под владом *Краља Марка,* нашега народнога јунака *Краљевића Марка,* име и слава града Прилепа пронети су на све четири стране Полуострва, и данас се, упоредо са Краљевићем Марком, пева и слави и његова престоница — Прилеп.

Хоризонтална разграна Предела Прилепских дала је Прилепу сталну, и, готово и непроменљиву,

важност, услед чега је Прилеп и у овом столећу у многостручном народном покрету; у борби народној за његово име и језик и за његов напредак, играо такођер важну улогу. — Између Велеса, Штипа и Орида, Прилеп се први истакао у том погледу и он и данас води прву реч у народним подузећима у оним странама, услед чега му и предстоји велика будућност, у којој ће се истаћи и развити као некада што је био.

*

У редовима који следују, ми ћемо поменути неколико важних чинилаца и момената из прошлости и садашњости Прилепа и његових предела, и у том ћемо излагању, колико нам је могуће краће, изложити данашњу слику Прилепа и његових предела.

У излагању главних чинилаца и момената у историји Прилепа у XIX столећу, доћи ћемо, као и другде што смо учинили, до преображаја у народном и државном животу у Турском Царству, до увођења Танзимат-и-Хајирије-а и Кримске Војне, остављајући, да о улози Прилепа у народном покрету после Кримске Војне, опширно говоримо на месту где ћемо покушати да исцрпно представимо целокупну радњу Балканских Словена и утицајâ, у том погледу, и с поља, и њене последице, које се сваким даном све јаче осећају.

I

Колико је писано о Прилепу и његовој околини.

Колико је о Прилепу и његовој околини писанога из Средњих Векова, односно колико је о томе у домаћим и страним изворима до сада сачуванога, видеће се и у самој радњи. Исто ће се тако, у главноме, видети, и колико је где писано и како је ко писао о Прилепу и у новој, домаћој и страној, књижевности, те би се наш задатак овом приликом састојао у томе, да у овом одељку споменемо само дела, у којима је по што год писано о Прилепу и његовим пределима.

Нарочитога дела, које би бар приближно исцрпно говорило о Прилепу и његовим крајевима нема, данас, ни у чијој књижевности, и, кад је реч о томе, мора се примити, да се ни о једном месту у оним странама Српских Земаља није још ништа код нас писало, премда се, на жалост, празнина, која у нашој књижевности у том погледу влада, и не осећа, по што се ми и не старамо више озбиљно о оним странама наших земаља. Али је чудновато што таквога дела о Прилепу нема ни у бугарској књижевности, јер је Бугарима, користећи се приликама и нашим нехатом, па и неумењем, већ у нарав прешло, да наше крајеве

у оним странама онамо у своју сферу рачунају и као своје описују.

Истина је, као што је *Љуб. Ковачевић* лепо рекао,[1] „*да нема ваља да Србина* (премда би се исто тако могло рећи и да нема ваља да Словенина на Балканском Полуострву) *који није чуо за Прилеп*“, али је исто тако редак и Србин (а још је рећи Словенин), који зна о Прилепу нешто више него да је у њему живео Краљевић Марко и да је тамо негде близу Орида (града); од прилике зна онолико, колико је знао и онај *министар*, који је тражио духовно проширење Србије *само* око Прилепа и Орида,[2] — таман онолико, колико је он из народних песама научио (Марко из Прилепа и риба из Орида...!)

Кад ово истичемо, не мислимо да утврдимо, да о Прилепу није ни код нас ни код Бугара баш ништа писано. Нё. Бугари су доста, и то разноврсне, грађе и из Прилепа и његове околине прибрали и објавили,[3] а и код нас је, овде, онде, расправљајући питања из историје своје прошлости, или излажући грађу из оних предела онамо, додиривана и историја Прилепских Предела и описивана и Околина Прилепска, али све то није ништа према ономе колико је потребно, па да се, макар и приближно, схвати права слика из прошлости и садашњости Прилепа и његове околине, онако као што је то учинио *Василь К'нчовь,* ма и шовинистички, описавши: „Градъ Скопие“.

[1] „Браство“ I „Прилеп“.

[2] „Српство“ година III бр. 8—11. О бившим школама под Турцима.

[3] *Периодическо Списание на българското Книжевно Дружество.* Оба кола (Браила-Софија).

„Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“ (издава Министерството на народното просвещение), књига I—XVII.

А што још ни у бугарској књижевности нема нарочитога дела о Прилепу, може се тумачити тиме, што би сваки ред у делцу о Прилепу, па ма како то делце удешавано било, илустровао српски народни и државни живот у оним крајевима у Средњим и прошлим вековима и, с друге стране, тиме, што Бугари држе, да су народне ствари у Прилепским Пределима обрнули у своју корист, те их и скинули са дневнога реда. А код нас се ни пре ни после тога, као што смо рекли, није озбиљно мислило и радило ни на тим стварима, те и није чудо, што је Прилепом и његовом околином прошло и историчара и филолога и политичара и етнографа, па је још и данашњи дан поред *Гопчевића Спиридона* („Македонија и Стара Србија“) најопширнија књига о Прилепу и оним странама у опште, „*Кроз Гробље*....“ која је једва могла да задовољи потребу читалаца и једнога белетристичнога листа!![4]

— — — — — — — — — — — — — — —

Према изложеноме не остаје нам ништа друго, него да споменемо поименце дела у којима је по што год писано и о Прилепу, остављајући, да, то у овој радњи, то на другоме месту, узгред кажемо и како је и колико је у којем делу писано о Прилепу.

[4] Овако се *сада* мисли и ради у нас, а како су наши стари, и то још пре *педесет година*, мислили о пределима нашим у оним странама, и колико су блага народнога отуда ишчекивали, показују нам, између осталога, и ови редови, писани 1854. год.

— „Колико још има у старим српским пределима, у горњој Албанији, Македонији и т. д. непознати до сад важних споменика славне прошлости српске, који у тами развалина или незнања очекују прилежног и ревностног родољубца, да их открије и опет свету преда, најјасније нам после преважни(х) они(х) користи, које су путујући по внутрености европеиске Турске учени Руси у старим рукописима задобили и собом у далеку Русију однели .....“ („Гласник Срп. Ученог Друштва књ. VI 187).

Први који је о Прилепу и његовој околини нешто више у својем делу донео, био је *Ami Boué*. Његово је дело изишло из штампе 1840. а зове се:

La Turquie d' Europe ou observation sur la géographie, la géologie, l' histoire naturelle, la statistique, les moeurs, les coutumes, l' archéologie, l' industrie, le commerce, les gouvernements divers, le clergé, l' histoire et l' état politique de cet empire..... par Ami Boué D. M. membre de plusiers Societés savantes françaises et étrangères. Avec une carte nouvelle de la Turquie d' Europe. Tome I—IV. Paris... 1840.

Одмах за *Ami Boué*-ом, 1841. године, објавио је своје путописне белешке о путовању по Турском Царству 1839. године *A. Grisebach*. Његово се дело зове: „*Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839. von..... privat docenten an der K. Universität zu Göttingen....*“ *I—II.* Band. Göttingen 1841.

У овом је делу *Grisebach* такође доста и о Прилепским Пределима писао. Он се одликује нарочито као геолог и географ, и његовим се овим делом још и данашњи дан служе у немачкој и француској научној књижевности, и оно још и данашњи дан важи као ваљано дело.

В. Григоровичь је године 1843. пропутовао један део Европске Турске, и на томе је путу посетио и Прилеп и његове пределе, али је он обратио пажњу само на старине, односно на старе писане споменике и њих је само обухватио у својем путопису: „*Очеркъ путешествія по Европейской Турціи...*“ и тако даље.

Ami Boué је, године 1854., објавио своје раније путописне белешке по Турском Царству у нарочитом делу. То је дело „*Recueuil d' itinéraires*

dans la Turquie d' Europe. Détails géographiques, topographiques et statistiques" *I—II. Vienne, 1854.* а и ове су белешке из године 1841.

Године 1865. путовао је, опет по једном делу наших земаља под Турцима, *Рус Архимандрит Антонин*, и он је своје белешке с пута објавио у две књиге Рускога Археолошког Друштва, под насловом: „*Поѣздка въ Румелію Архимандрита Антонина, члена Сотрудника Императорскаго Рускаго Археологическаго общества. Санктпетербургъ....*" А друга му се књига зове: „*Из Румеліи. Архимандрита Антонина....*" и тако даље. Обе су, пак, књиге, публиковане тек 1889. године!!

У овим књигама архимандрита Антонина има доста о старинама у Прилепској Околини и о старим прилепским црквама и манастирима, и у опште остатцима старинâ. Из њих је најважније ствари саопштио у нашој домаћој научној књижевности *Ст. Новаковић* (у Споменику Српске Краљевске Академије књ. IX, под насловом: „*Српске старине у Маћедонији. Белешке с путовања Архимандрита Антонина од године 1865.*").

Један скроз некритичан путопис немачкога путника по нашим земљама под Турцима, за који су, како се по свему види, дали грађу некадашњи бугарски агитатори по нашим земљама, јесте путопис *Heinrich-a Barth-a: „Reise durch das Innere der Europäischen Türqei vom Rustchuk über Philipopel, Rilo (Monastir), Bitolia und den Thessalischen Olymp nach Salonici im Herbst 1862. von — mit 2 Karten lithographirten Ansichten und 8 Holzschnitten..*" *Berlin... 1864.*

Колико је овај путопис неупотребљив као грађа за историју Прилепа, и за познавање ње-

гове околине, видеће се у примедбама, које смо учинили у редовима који следују, за то нећемо о овоме овде ништа ни говорити.

После *Ami Boué-a* и *Grisebach-a* први је, који је у својем делу нешто више о Прилепу донео, *J. G. von Hahn*. Његово се дело зове: *„Reise von Belgrad nach Salonik. Nebst vier Abhandlungen zur alten Geschichte des Moravagebietes von.... Zweite von der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften Genehmigte Auflage mit zwei Karten.“ Wien.... 1868.*

Ми смо и на другом месту[5] споменули, а у овој ће се радњи још јаче видети, да Ханов путопис, будући некритичан и нетачан, није ни употребљив за науку. Осем тога Хан је био са свим предат заблуди, да је, све што је на југу иза плота Кнежевине Србије, бугарско, с тога је за њега и Краљевић Марко био *„бугарски краљ“*.

Хан је у два маха путовао по Српским Земљама под Турцима. Први пут је путовао 1860. године и тај је свој пут описао у делу које напред цитирасмо, а други пут је путовао 1865. године и тај је свој пут описао у делу *„Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar. Im Auftrage d. K. Akademie der Wiessenschaften im Jahre 1863.*

Ово друго дело Ханово превео је на српски још покојни Михаило Ник. Илић, генералштабни мајор, под насловом: „Путовање кроз поречину Дрина и Вардара, по препоруци царске академије наука у 1861.....“

Оба су ова дела Ханова доста добро позната у нашој књижевности и некритичност се Ханова сваким даном све јаче види.

Између досада поменутих необавештених путника по Српским Земљама, који нису разумевали

[5] Види нашу радњу „Свети Прохор Пчињски и његов манастир“ 3.

ни језика српскога, нити знали историју српску, а били су под утицајем бугарштине, која у мало те није захватила и сву европску књижевност, биле су и две путнице Енглескиње: *Ирбијева* и *Макензијева*. Оне су путовале године 1863. и своје путописне белешке објавиле године 1867. под насловом: *The Turks the Greeks and the Slavons. Travels in the Slavonic provinces of Turkey in Europa. Maps. and illustr. London 1867.*

Дело је ово превео на наш језик *Чедомиљ Мијатовић* и у српском преводу гласи: „*Путовање по словенским земљама*“. Мијатовићев предговор к преводу овога дела још и данашњи дан даје маха бугарским шовинистима, да црпу материјал за своју агитацију и путем својих брошира које пуштају и у народ наш у јужним нашим пределима.

Од кад се поче развијати између нас и Бугара антагонизам о престиж код Хришћана у Турском Царству, на обе се стране и у књижевности показује, у том погледу, јаче интересовање. У том се, као што смо још у почетку напоменули, ипак јаче истичу Бугари. И ако нема у Бугара монографије о Прилепу, у њих је објављено много грађе из Прилепа и његове околине, али је то, на жалост, удешено према њиховим политичким претенсијама и потребама.

Код нас је, између осталих, писао нешто и о Прилепу и *Спиридон Гопчевић* — „*Makedonien und Alt Serbien 1889. Wien*“. и ова је књига године 1891. преведена на српски језик, али се у овом делу ничега новога ни научнога не може наћи. И оно је некритично дело.

О Прилепу је такође нешто писао и *П. Балкански* (Михаило Г. Ристић): „*Кроз Гробље, опа-*

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

жања и белешке приликом путовања кроз Српску земљу под Турском 1892. године" али, као што смо нагласили, ни ова књижица не садржи ничега новога и научнога из прошлости и садашњости Прилепа и његових предела.

Као ове две последње књиге, у којима има по нешто и о Прилепу, јесте и књига *Васила К'нчова: „Македония, етнография и статистика". Отъ — съ 11 карти. Издава българското книжовно Дружество въ София. София... 1900.* стр. VI × 334., у којој вејy само шовинистичке идеје једнога ватреног патриоте бугарског!!

Нама није приступачна енглеска литература, те ако и има каквога дела о Прилепу на енглеском језику, (осем поменутога дела Ирбијеве и Макензијеве), њиме се нисмо могли у овом послу користити.

О свему другоме, у овом погледу, биће више у редовима који следују.

II

Хоризонтална и висинска разграна Прилепских Предела и путови у Прилеп

(ОРОГРАФИЈА, ХИДРОГРАФИЈА И КОМУНИКАЦИЈА).

Од Скопља на југо-исток, а од Велеса на запад, уздиже се и простире горостасна и непрегледна громада једна планинска, која својим огранцима испуњује сав простор између горњега тока Вардара (почев од његова извора па до Тиквеша) и реке *Црне*. Громада ова испуњује, својим огранцима, неколико каза (округа), за то је и позната, у опште, по именима дотичних каза — : *Скопске, Велешке, Прилепске, Поречке* и *Кичевске планине*, кад се из тих центара гледа и показује.

Ова планинска громада почиње од Скопља *Буковићем*[1] (пот. *Буковић*), а од Велеса, у до-

[1] На Аустријској Генералштабној карти (а по њој и на осталим страним, па и на нашим картама), погрешно је забележено место *Буковића — Каршијак* и *Каршјак* (а на неким и *Кршјак*), међу тим ова се планина зове *Буковић*. — Тако је зове народ у оним странама. Каршијаком, пак, или Каршјаком, или Кршјаком, зове се само она страна ове (Буковића) планине, која је према Скопљу, и то је име дошло од турске речи *каршу*, што значи *према* (Скопљу), *спрођу* (Скопља). Неки иду још и даље, и хоће, да име *Кршјак* доведу од наше речи *крш*, међу тим то је без икаква основа. Јер истога имена — Кршјак — има и у самом граду *Скопљу*. — Онај део Скопља од *тврђаве* па до *Вилајетске куће*, до цркве *Св. Спаса*, и готово до самога *Тахта-кале-а*, зове се *Каршу-јака*.

вољном одстојању, *Никодинском*[2] планином и *Бабуниним* огранцима, и опасана је, са три стране, Вардаром, а са четврте се, подножјима својих огранака, спушта у Прилепско Поље. Громада је ова, управо, продужење планине Шара[3], и, саставши се са огранцима *Пелистера* (у Крушевској) и *Ниџе* (Моријовским планинама) у Прилепској Кази, она испуњује, без мало, сав предео између Вардара (у средњем његовом току) и реке Дрима.

Кад се ова громада, ма с које стране и тачке са које је она у догледу и прегледу, посматра, јасно се примећује, како је нагнута са северозапада на југо-исток, како је нагнута према Велесу и Прилепу (ма да се према Велесу спушта и благим својим подножјима), услед чега и достиже на тој страни највећу своју висину у врховима главних својих чворова: *Салкова, Жљеба, Голешнице, Бабуне* и др.[4]

На страни Буковића, која је обрнута Скопљу, на *Каршијаку*, постоје, између осталога, и два села: *Горње и Доње Водно*, али се, ипак, планина *Буковић* не зове *Водном*, како су је назвали и забележили *Василъ Кънчовъ* („Град Скопие....“ 2.), *Ст. Новаковић* („С Мораве на Вардар“, 29) и други.

[2] Подножја планинске громаде, о којима је овде реч, не зову се једним истим именом. Она се у разним правцима спуштају, у Велеској Кази, у равна поља и висоравни, те се и различитим именима зову, али као главна планина, огранак ове велике громаде, која се на тромеђи *Прилепске, Тиквешке* и *Велеске* Казе налази, зове се *Никодинска планина*.

[3] *Boué Ami*, (La Turquie d' Europe.... II, 255) — „En général la direction des montagnes y est parallèle à celle de Schar et non à celle du Rodope direction, qui ne commence qu' à E. du Vardar“.

Види о овоме и: *Grisebach*-а („Reise durch Rumelien und nach Brussa“ S. I 127.) и друге.

[4] По Аустријској Генералштабној карти највиши су врхови на овој громади: 2250 m. (на Голешници), 1850 m. (на Поропољи планини), 1450 m. (на Бабуни). — Бабуном се зове, у главноме, сав онај део ове громаде, који испуњује Прилепску Казу и држи четири до пет сати у дужини, али има и врха *Бабуне*, а тако није и са планинама у осталим казама. О Бабуни ће бити више речи мало ниже.

У лӯку ових планинских огранака, који би у мислима од Пелистера код Битоља полазио на север, до *Буковића* код Скопља, и од Буковића ударао на југ до *Моријова* и *Нице* планине, затворено је равно и плодно *Прилепско* и *Битољско Поље*.

Громада ова, већим својим делом, припада сливу Вардара, и, Вардаром и његовим притокама, шаље своје воде у Јегејско море. Главне реке, које из ове громаде истичу и које теку кроз пределе, које њени огранци затварају, јесу: *река Црна, Треска, Бабуна, Шемничка река (Шемница), Патишка река, Дреновска, Тополска (Тополка), Блато, Десна* и друге.

Ко је видео високе врхове ове громаде и пробијање Вардара и његових притока, које из громаде ове истичу; ко је видео падове потокâ и рекâ и речне клисуре у овом кршном стењу,.... разумеће и јачину стихова нашега духовитога песника:

„Суро вечито стење гордо се у небо диже,
„Над урвинама тавним орли се с облаком боре;
„А доле са страшним шумом Вардар се пени и стиже,
„И пада кроз уске кланце, у сиње Јегејско море“,

и други нам опис није потребан.

*

Према распореду планина и поља у Прилепској Кази, Прилепска се Каза дели у две, готово,

Висина разних врхова на овој громади означена је у *Ami Boué*-а и *Grisebach*-а стопама, те би ваљало све то упоредити. Али за нас ће, по свему овоме, имати завршну реч *Д-р Јован Цвијић*, који је чинио потребна испитивања ове врсте. Онда ће се, иначе, видети права висина врхова ове планинске громаде.

подједнаке половине, у планински и у равни — пољски — део казе. Северно-источни део казе је сав планински, а јужно-западни, изузимајући подножја Поречких планина, на северу Прилепскога Поља, која по административној подели оних предела спадају у Прилепску Казу, сав равница — чувено Прилепско Поље.

Напред описана планинска громада, односно онај њен део, који се зове Прилепским планинама, дели се на неколико планина и зове се разним именима. Тако, од главних планина, које се, почев од Прилепа и Прилепскога Поља на север уздижу, јесу планине: *Трескавац, Присад, Плетвар, Козјак (највиши врх — сув и стеновит)* и *Селечка планина;* за тим: *Бабуна, Абди-патина* планина, *Ореовачка* планина, *Борила* (из старога времена позната *Ворила*[5] — βορρίλα) и др. и у продужењу напред поменуте *Селечке* планине — планина *Моријово.* Ово су све планине што се виде из Прилепа или од првих висоравана око Прилепа, а главније планине, које се гранају од Бабуне према Велеској и Скопљанској Кази, и које се не виде из Прилепског Поља, јесу планине: *Мокро*[6], *Габровник, Биса, Гостиражна, Стровија, Орешке планине* и *Богомилске планине* на самој граници Прилепске Казе.

Од последњих ових планина, *Биса* је највиша планина, и она је на граници Прилепске Казе.

К овима планинама долазе планине што се од *Поречких* планина спуштају у Прилепску Казу

[5] Види одељак VI.

[6] *Мокро* се зове и *Мокренским планинама* (Мокренски планини). Ова планина лежи на северо-истоку Казе, иза *Абди-пашине* планине. Из ове планине истиче река Десна.

и Прилепско Поље. Ту је главна планина *Баба*,[7] од које се један део зове и *Крастом* планином.

Планине: Трескавац, Плетвар, Селечка и сва Бабуна (колико се она види из Прилепскога Поља и уже Прилепске Околине) голе су и ненасељене, а планине иза ових висова Бабуниних, одевене су шумом и местимице су настањене и обрађене и испресецане путовима за локалну потребу.

Тако, силазећи од Присада у долину реке Десне, путем из Прилепа у Велес, кад човек наиђе на Абди-пашину планину, чини му се, да је са свим пуста околина и да у њој живе душе нема, а оно искрсне село Степанце (на левој страни пута) и види се неки живот!

Доцније ћемо видети, да има доста путова и за шири саобраћај по овим планинама, а по остатцима из прошлости види се, да је и у овим планинама некада било интенсивнога живота. Између осталога доста је, да споменемо факат, да је и Богомилска јерес у Средњим Вековима нашла себи у овим планинама овде склоништа (име *Бабуна* и име села *Богомила*), што такође доста показује стање овога планинскога краја у поменутом времену.

О геолошком саставу ових планина ваља видети Гризебаха, Барта, Хана и друге, а у очекивању је обогаћење наше географско-геолошке литературе о овим крајевима од Дра Јована Цвијића; тамо ће се јасно видети и геолошки састав ових планина.

[7] На Аустријској генералштабној карти планина *Баба* метнута је, забележена је, да је на северу од Крушева и између Крушева и Кичева, међу тим планина је ова према Поречкој Кази, и то тамо, где се састају планине Прилепске, Велеске и Скопљанске са Поречком — на измаку Прилепскога Поља.

Од Прилепских планина махом су шумом покривене планине у северно-западној половини њеној. Ну и то шуме што има, и она је увек у зачетку, јер је становници непрестано сатиру, а и турска их управа намерно уништава.

Она подножја Поречких планина, која се спуштају у Прилепско Поље, испуњена су *тресавама*. У томе се одликују нарочито планине око села *Маргара, Крапе, Барбара* и других. О томе ће се више видети у одељ. IV, на месту где ћемо, због остатака старина, описати поменута места, а овде ћемо споменути како се вода са ових тресава, кроз неколико *пòнорница* слива у чувено *Блато Прилепско*, које кваси Прилепско Поље и које се на граници Прилепске Казе улива у реку Црну.

* * *

Овако изгледа планински део Прилепске Околине, Прилепске Казе, а равни део њен, Прилепско Поље, у правом смислу је равница. — Као што смо раније споменули, Поље Прилепско захвата јужну половину Прилепске Казе.

Осем једне висоравни, која се спушта од Плетварских планина на југ, према Битољу, и која двоји Прилепско од Битољскога Поља, и којом, висоравни, иде пут из Битоља у Прилеп, на целом Пољу Прилепском има само два брежуљка као два стога сена и то код села тако званога Новога Села, за то река, *Прилепско Блато*, која тече средином поља, топи једну добру трећину овога поља, и за то је та добра трећина овога поља не само ненастањена него и необрађена. Права *барушшина*, како се онамо каже, Бара, почиње од села *Стровије* и *Зрза* и захвата атаре села *Сливја, Роготова Дабјана, Врбјана, Вранча, Боротина* и све

до села *Чепигова*. Код Чепигова се сцеђава у поток и улази у реку Црну. — То су непрегледне, рекао би човек, пусте ливаде прилепске, по којима се не сме увек ићи без опасности, јер се по ботуњавом земљишту — тресавама — и за сушних дана често пропада.

Насељеност поља, распоред села и друге важне околности на овом пољу, изложићемо у одељ. III, у коме ћемо, опет у кратко, описати Прилеп и његову околину, а сада ћемо описати реке у Прилепској Кази.

И ако смо мало пре споменули како је једна добра трећина Прилепског Поља, ако не увек под водом, а оно подводна, ипак Прилепска Околина спада у пределе, који нису богати рекама. — Оволика Каза Прилепска, па нема ни једну већу реку, која би кроз њу текла. И ако се река Црна[8] за-

[8] Река *Црна* извире на подножју планине *Лубене* (Лубена) у *Демир-Хисарској* Околини и при извору, и целим током кроз Демир-Хисарску Околину позната је под именом *Железничка река* — све до села *Бучина* у Прилепској Кази. Ово је још из најстаријега времена позната река *Еригон* (Ἐριγων) а турски се зове *Кара су* = Црна вода. Река Црна, по што код села Бучина изиђе из Демир-Хисарских клисура и уђе у равно Прилепско Поље, добија име *Црна* и тече границом Битољске и *Прилепске Казе* ка истоку. Ова је река још у Прилепском Пољу већ велика вода, али се, све док не изиђе из Битољског Поља, и док не уђе у клисуру између *Ниџе* и *Мориjовске* планине, може у обичним данима свуда газити. Река ова, осем река: *Блата, Прилепске* и др., прима још, с десне стране, реке: *Шемницу, Драгбр, Градешницу* и др., и онда већ постаје велика река.

О реци Црној постоје различита народна предања. — Црна је извирала најпре на врху планине *Лубене*, међу тим овчар неки, који је око извора његзина чувао многобројна своја стада, набаца једнога дана у његзин извор сву црну вуну што је остригао са својих црних оваца у стадима, и тако запуши извор речни. Вода, која није могла да пробије кроз вуну, скупљала се скупљала у планини, и планина се почела трести од „*силине*“... док није пробила на подножју планине, али *црна вода*, и отуда је вода у овој реци и *данашњи дан* „црна“ (в. Сборникъ (Буг.) Мин. Народнога Просвещения IV 155).

По другој версији народнога предања, у планини *Лубени* су пропали некакви сватови са девет *младих невеста*, и њих је прогутао извор реке Црне, и зато се она прозвала Црном.

лива, она ни чим не припада Прилепској Околини, већ је само граничи са Битољском Казом, јер тече границом ове две Казе. Осем река: *Блата* и *Прилепске* (реке), све друге реке теку махом периферијом Казе, с тога се и не могу рачунати у њене реке.

Од река, које вреди споменути, а које теку кроз Прилепску Казу, јесу ове:

1) Река *Блато*. Ова се река друкчије зове *Прилепско Блато*. Ова се река, као што смо и пре споменули, стиче са *понорница̂* и *тресава̂* на подножјима Поречких Планина, која се спуштају у Прилепску Казу. Река ова тече управо из атара села *Барбара* и других, и, текући на југ, брзим падом, састаје се више села *Коренице* са *Десовском* реком и тече даље кроз Прилепско Поље, и код села *Чепигова* улива се у Црну.

Десовска река извире на подножју Бабуне планине (на оној страни према Прилепском Пољу), и тече на југ, те се, као што рекосмо, више села *Чепигова*, састаје са реком *Блатом*.

Река *Блато*, пре но што уђе у реку Црну, прима од главнијих речица још и *Крушевску* реку,

По трећој версији (в. Сборникъ..... XIV, 1202), сви се сељани из прилепских села скупили и хтели, опет црним рунима од оваца, да запуше извор реке Црне, да не би она топила Прилепско Поље.

За Црну се, исто тако, прича, да није текла у старо време коритом, којим данас тече, али о томе на месту (одељ. IV) где ћемо говорити о остатцима старина у селу Чепигову.

Овако причају народна предања, међу тим име Црна дошло је, игром речи, од грчке речи *Еригон*, како се Црна звала у грчко доба (Orbis antiquus I 655.), а вода је њена за цело мало сигаве боје, ваља да што извире у планини у којој има гвоздене руде. И о овој је реци доста писано у путописима досада поменутих путника и писаца.

Река Црна често топи ова села у Прилепској Кази: *Вођани, Белд Црква, Трновци, Пашино Рувце, Тројкрсти, Тополчани* и др. За то народ и прича, да је првобитно корито реке Црне било поред села Вођана и даље, али о томе на горе поменутом месту.

која извире у ужој околини Крушева, и друге реке поточаре.

Река Блато је и за обичних, некишних дана, доста јака вода, и на њој мељу, у свако време, по три четири витла, а за кишних дана не може се газити свуда. Онда је баш велика и брза вода.

2) *Прилепска река.* Ову смо реку описали у одељ. III, описујући Прилеп и његову околину. Као што ћемо видети, и ова се река састоји из неколико речица, и пошто изиђе из Прилепа, под именом *Прилепске* (или *градске*) *реке,* улива се у реку Црну. Али се ова река, лети, и за сушних дана, губи у Прилепском Пољу и она се у такво доба и не примећује при улазу својем у Црну. Много се стрви и по самим баштама прилепским, на којима се види како ова река благотворно утиче на околину своју. За време, пак, великих киша и ова река набуја и чини велику штету и Прилепу и околини.

У ову се реку уливају две главније речице. То су *Прилепачка река,* која извире у атару села *Прилепца,* на подножју Плетварских планина и *Мраморанска река.*

Довде смо видели две главне реке прилепске, и то оне, које теку кроз Прилепску Казу, а трећа, главна река, која припада Прилепској Кази, јесте река *Бабуна.*

Ова река извире на северозападу од Прилепа, у кланцима Бабуниним, испод врха Бабуне, и тече на североисток све док не сиђе у долину којом тече река *Десна,* а којом иде пут из Прилепа у Велес.[9]

[9] Ова се речица зове при извору својем и *Абди-пашина* река. Она се састаје са потоком који долази и од Вориле планине, иза Абди-пашине планине, и тече даље непрестано упоредо са путем који води за Велес.

Бабуна је, као и све планинске реке, река брза. Она је у обично доба мала и гази се свуда, али за кишних дана врло набуја и јако спречава саобраћај између Прилепа и Велеса. На њој се ни мостови не могу одржати. У ову се реку улива река *Десна* код Извора (хана и села), на самом путу из Прилепа за Велес и одатле скреће с пута мало у десно, и, текући кроз Велеску Казу, испод Велеса се улива у Вардар.

Као што се види, и река Бабуна тече периферијом Прилепске Казе, али се рачуна у прилепске реке.[10]

На Плетварској планини, тамо где се вода дели за Вардар непосредно и за Црну, а према Тиквешкој Кази, у сливу реке Вардара, извире такође једна повећа речица, која се у горњем својем току зове *Тројачком реком* (по селу Тројаку или Тројаци), а која се доцније, текући на исток, под именом *Рајачка река*, улива у Вардар.

— — — — — — — — — — — — — — —

Оволико и о рекама у Прилепској Кази и Прилепској Околини, а сада ћемо, опет у кратко, да изложимо путове који иду кроз Прилепску Околину и Казу.

* * *

Као што ће се и из самога овога краткога описа путова видети, Прилеп је град и центар, који, у погледу комуникације и саобраћаја са околним градовима и центрима, није зависио од хори-

[10] Бабуна се гази и кад се сувим путем иде из Велеса за Солун и друге градове на југу од Велеса. Ту је Бабуна у свако доба јака река и увек има моста на њој. Река Бабуна је често предмет разговора у Велесу и Тиквешу, и о њој су многе белешке чак и у књиге и бележнике у нашега света онамо улазиле.

О реци Бабуни види и *Хана* „Путовање кроз Поречину....“ 243-244.

зонталне разгране своје околине. Прилеп, и ако је по својој хоризонталној разграни упућен на Битољске и Оридске пределе, он је, ипак, још од најстаријих времена, колико се то у његовој историји види, стајао у најјачем саобраћају са Вардарским пределима, и трговина је његова ишла на Вардар и на трговачке центре у долини Вардарској, на главни светски пут *Београд-Солун* и пут Via Egnatia. Судећи и по хоризонталној разграни, у ширем обиму њеном, најкраћи и најпрактичнији пут из Дарданских предела у Битољске и Оридске пределе ударао је преко Прилепа, и био је онај исти пут, којим се и данашњи дан иде — пут *Прилеп-Велес*. А у историји балканске трговине у овом столећу јасно се види, да су се сви путови, који су полазили од главне артерије *Цариград-Брешово* опет скупљали у два главна пута према Прилепу, у пут *Велес-Прилеп* и *Тиквеш* (и Грацко) - *Прилеп*.

Као у сваки важнији град и центар, тако и у Прилеп воде неколико путова са неколико страна. Ти су путови и њихови правци ови:

1) Пут *Велес-Прилеп* (преко Бабуне);
2) Пут *Тиквеш-Прилеп;*
3) Пут *Грацко-Прилеп;*
4) Пут *Битољ-Прилеп;*
5) Пут *Крушево-Прилеп;*
6) Пут *Кичево-Прилеп;*
7) Пут *Црнољево-Нежилово-Богомиле-Котев хан,* и тако даље и тако даље.

Главне правце ових путова описали су други[11]

[11] *Boué Ami*, „La Turquie d' Europe...".
„Recueil d' itineraires dans la Turquie d' Europe....".
Hahn, „Reise von Belgrad nah Salonik".
Ирбијева и *Макензијева* „Путовање по Словенским Земљама".
H. Barth, „Reise...." и др.

и до сада у својим путописима, и они су врло добро познати, те ћемо ми на овом месту споменути само њихове главне правце, односно главне тачке у њиховим правцима. Ово чинимо и с тога, што ћемо на другом месту опширно да изложимо историју трговине у Српским Земљама под Турцима у овом столећу и трговачке путове и ханове,[12] и тамо ће бити и Прилепски путови обухваћени.

1) Пут *Велес-Прилеп*. Ко појми важност овога пута, ма с којега га гледишта посматрао, и макар онолико колико ми мало горе поменусмо, очекиваће, да је пут овај подобан за какав трговачки транспорт у правом смислу те речи, да је то какав велики *друм* утврђен и помошћен, у правом смислу *насип*, међу тим то је у ствари пут, којим се у доста прилика за кишних и снежних дана, ни товарним коњима и магарцима не може ићи.

Пут овај траје од Велеса до Прилепа од 12—14 сати — „како ти је хат, онако ти је сат". Он полази из Велеса на југозапад, и прелазећи реку *Тополку*, прелазећи плитке долине и ниске висоравни кроз равне атаре села *Оризара, Раковца, Гушинца* и др. стиже у село *Извор*.

На путу до Извора постоје, на левој страни пута, остатци старога хана *Врановскога* (по селу Врановцу). Још од овога хана почиње се улазити у долину реке Бабуне и у кланац који затварају огранци *Бабунске* и *Никодинске* громаде. али се ипак иде питомом долином која је и обрађена и насељена, а пут је овај и по овој долини *непросечен* и *неутрвен*, само му се правац распознаје и вода га може у свако кишно време да поквари.

Од Врановскога хана, за сат, сат и пô, стиже се у *Извор* или *Изворски хан*. И овај је хан већ

[12] И о хановима види поменуте путнике.

опустео. И по њему се види колико је ово место пре неколико деценија било важно место за саобраћај у овом крају и између Велеса и Прилепа, и колика је трговина у прошлим столећима овуда пролазила.

Од Извора се улази у са свим пусту долину. Ту настају прави бабунски кланци, општим именом познати *Бабуна*. После краткога путовања од Извора, стиже се у некадањи *Кѝтев хан*, који више не постоји. Од овога се хана двоји пут који иде преко *Бабуне* у Прилепско Поље, чији смо правац мало пре споменули (под 7.). Бабуна (разумемо кланац), позната је као место и предео по којем је у сваком погледу страшно за путовање. О невероватним убијствима и злочинима, које су последњих деценија извршиле арамије на овом путу (Арнаути и „Комите"), причају се читаве басне. У Бабуни се губи и правац овога пута. Местимице је пут такав, да једва могу коњи товарници да прођу. У кланцима бабунским налази се *Бабуна хан*. И овај је хан, сада, пропао.[13]

Близу овога хана, на левој страни пута (идући Прилепу), налази се у стени, на десној страни пута, један мали извор из којега вода штркље и који се зове *Зр-попе*. За то што је стена, из које ова вода извире, и што је вода у свако време млака, везана су за овај извор многа народна предања и веровања. Као најпопуларније веровање и причање народно јесте оно, како је некакав поп оскврнио очинство.....[14]

[13] И овај је хан некада више радио. (Види о њему Ami Boué-a, Hahn-a, Ирбијеву и Макензијеву — на поменутим местима.

[14] О овоме има опширна прича. — Народ мисли и верује, да се данашњи дан *поп-отац* љути, те путници који прођу покрај *Зр-попа* и застају код извора, вичу: „*Зр попе, зр попе...*" и онда као због тога изазивања *Зр-попа*, почне вода да штркље и због тога се узима да се *Зр-поп* љути.

На путу овом постоји још један хан и то је *Абди-пашин*,[15] или, како га неки путници зову, *Везиров хан*. И о овом је хану доста писано. Овај се хан зове Абди-пашиним или Везировим ханом од почетка овога столећа, од времена Абди-пашинога, а он је и пре тога времена постојао, само под другим именом.

Од Абди-пашинога или Везировога хана пут почиње уз стрмениту *Абди-пашину*, или, како неки кажу, *Присад*, или *Степанску* планину и ту настаје најтеже путовање на свему путу од Велеса до Прилепа. Овај пут уз планину држи најмање сат и пô. Он је, као бајаги помошћен, али тако, да се једва може по њему на коњима јашући ићи, а данас се мора човек чудити, како су могли *Хан*, Енглескиње *Ирбијева* и *Макензијева* и др. овуда на колима да путују. По прелазу овога тешкога, и у сваком погледу страшнога, пута, долази се на Присад. То је вис, и прегиб у исто време, који смо још мало пре споменули. На Присаду се до скора налазила кула стражара и мотриља, а сада борави само обична војничка стража. Са Присада се вода дели на две стране. Један део силази низ Абди-пашину планину и иде у Вардар, а друга иде низ Присад према Прилепу и тече кроз Прилеп у Црну.

Од Присада се иде све на ниже, и после три четврти сата, или сата, стиже се у Прилеп.

2) Пут *Тиквеш-Прилеп*. Овај смо пут овако назвали по Тиквешу (Кавадарцу) граду, који је у правцу овога пута, али главна линија у овом правцу

[15] Овај се хан друкчије зове *Везиров хан*. И овај су хан описивали редом сви европски путници, који су овуда прошли, а Ирбијева и Макензијева не могу га се довољно нахвалити. Изгледа да је овај хан у прво време био постављен овде више због безбедности путника у овој страшној планини и пустињи!

јесте она, која иде од *Грацкога* на Прилеп и обратно.

Пут Грацко-Прилеп, по живости саобраћаја, који се њиме врши, долази одмах иза пута Велес-Прилеп. Овако је у опште узевши, а кад се узме време од кад је сграђен железник *Скопље-Солун*, од 1874. године, па док је сграђен железник *Солун-Битољ* 1896. године, пут је овај био најживљи од свих путова, који су водили из Вардарске долине у Битољске, Прилепске и Оридске пределе. Од кад је, пак, као што рекосмо, сграђен железник *Солун-Битољ*, пут је овај готово потпуно запустео.

Због онако живога трговачкога саобраћаја, који је настао од 1874—1896. године, пут је овај био лепо сграђен и насипан — у правом смислу насип. И овај су пут такођер доста путника описивали, али из времена пре 1874. године, а имамо један опис од *П. Балканскога* („Кроз Гробље.....“) који је на њему онолико страха претрпео!

Пут овај траје 10—12 сати по лепом времену. Пут овај, излазећи из Прилепа, удара преко *Бајира* прилепскога и одмах се по том почиње пети уз Плетвар, држећи се десне стране Плетвара. Од Плетвара, односно од врха Плетварскога, на којем достиже висину у 964 метра (како се то на Аустријској генералштабној карти види), пут почиње да иде низ брдо, низ ону страну Плетвара, и тако иде све до *Ракље*. На путу до Ракље, који иде махом долином реке Тројачке, наилази се на старе и, сада, запустеле ханове у Топлици и Ракљи. У Топлици има трага од више ханова, и по томе се види, колики је био некада жив саобраћај на овом путу. На путу од Тројака до Топлице прелази се једна *опасна* клисура која је

затворена огранцима Велеских и Моријовских планина, али од Топлице до Ракље пут је добар и иде равном речном долином.

Од Ракље се иде на *Фераш хан* и на томе се путу прелази опет једна мала клисура, а чим се пређе Фераш хан, излази се у поље Црне, које припада Тиквешкој Околини. Ту настаје широк доглед путника, и у догледу су: Тиквеш, Неготин и Вардарска долина.

То је леп и насељен, и лепо обрађен предео. Ту живе махом помухамедањени Срби, који још не знају ни турскога језика и који говоре као и њихови суседи и мештани, Срби хришћани.

Идући тако пољем по доста одржаном путу, стиже се у *Грацко*.

Грацко је и сада станица на железнику Скопље-Солун и она пада у очи сваком путнику који овуда прође. Ту је, као што смо и до сада рекли, био јак саобраћај до пре неколико година.[16]

И из овога се краткога описа главних путова прилепских види, какви су путови по Прилепској Кази, какве су на њима клисуре и дервени. Отуда се ти путови чак и у народним песмама из Прилепских предела певају:

„Чуал Грујо четири друмоји,
„И ми чуал Качански клисури.
„Што ѝ чуал четири години“,

[16] О путу овом ваља видети нарочито *H. Barth*-а (Reise...) и *П. Балканскога* („Кроз Гробље...“). Они су најопширније описали овај пут.

Грацко се зове (по новим европским путописима) и *St. Veneciano Gradico*. И ово је једна од оних станица које је споменуо *Сп. Гопчевић* у својој „Makedonien und Alt Serbien.....“

4) Пут *Битољ-Прилеп*. И овај је пут познат. Он је најбољи пут прилепски, у колико он спада у Прилепску Казу. Траје четири до пет сати.

Пошто се изиђе из Прилепа, и пође по висоравни која се спушта од Плетвара, удара се на реку Црну (дотле и јесте Прилепска Каза), гази се Црна, односно прелази се преко мостова, и иде се насипаним путем, по којем се могу вршити разноврсни и тешки транспорти.

5) Пут *Крушево-Прилеп*. Овај пут иде кроз Прилепску Казу све равницом. Он траје пет до шест сати. Овај пут удара од Прилепа испод Вароши, на село Задград и силази у Поље Прилепско. Кроз поље удара на села: *Којнари*, *Врбјани* и *Кривогаштане*, и од Кривогаштана улази у Крушевску Казу. — Идући уз Крушевске планине, долази се у Крушево.

Ни овај пут није насипан, али се лако по њему путује и може се, до Кривогаштана, вршити и најтежи транспорти.

6) Пут *Кичево-Прилеп*. И овај пут иде кроз Прилепску Казу, кроз Поље Прилепско. Он траје осам до десет сати. Изишав из Кичева, пут овај иде преко поља *Кичевскога* и удара на *Текију* (где се и кула стражара налази) па на села: *Барбаре*, где има, опет, куле стражаре. Од села *Барбара* пут овај силази у Прилепско Поље. Кроз Прилепско Поље удара на села *Барбаре*, *Кошино*, *Дебриште*, *Ропотово*, *Забјани*, *Сарандиново*, *Долнени*, *Сенокос*, *Мацушита* и поред Вароши улази у Прилеп.

Пут *Црнољево* (Црнољишта)-*Нежилово-Богомиле-Котев хан* иде овим правцем: полазећи из Прилепскога Поља удара се на село *Црнољишта* (село арнаутско, има 60 кућа), *Стровију* (село

српско, има 70 кућа), на планину *Љиљачицу*, на којој постоји заптијска караула и која означава границу између Прилепске и Велеске Казе. Стигав на кулу на Љиљачици, пут се почиње нагло пети, и пење се за читав сат. За тим се почне силазити и силази се више од сата, и иде се све низ речицу, чак у село Богомиле.

Овај се пут може лако оправити за већи транспорт, а сада се тешко иде по њему и колесницима (двоколицама). На овом путу се пролази све кроз пошумљене пределе, али је шума мала; само местимице има повећу корију. Иначе је сав предео пуст, ненастањен и услед тога и саобраћај је слаб. И Богомилска планина је пуста, а долина Богомилска, *речиште* и атар Богомилски, обрађени су и роди, поред белога жита, и кукуруз, пиринач и разно воће.

Од Богомила се пут одваја, у главноме, у два правца. Један правац иде низ реку Богомилску (река ова тече из атара села Ореша, два сата северно од Богомила) и удара на село *Теово* (има 30 кућа) и преко теовских брда силази на Котев хан. Други правац удара на север и улази у Скопљанску Казу.

Долином Богомилске реке пролазе кола, и њоме се може и тежак транспорт вршити.

Од Котева хана има још путова који воде у Прилепско Поље. Један је пут који удара на планину *Ореодолску* па на планину *Клетвеник* и силази у село Десово у Пољу Прилепском. На овом се путу иде све кроз густу шуму, а лако се путује, јер пут није стрм.

Овај пут траје само три сата и сматра се за најкраћи пут из Велеса у Прилепско Поље, за то

је и доста жив саобраћај на њему. Овим се путем иде, с лаким теретом, и на колима.

Колико још има путова по овим пределима, биће споменути на другом месту, јер то и нису путови, него само прелази по беспутним планинама.

III

Опис Прилепа и његове околине.

Описујући хоризонталну разграну Прилепске Околине, видели смо, да се Прилеп налази на крајњим подножјима Трескавца и Плетварске планине [1] и на домашају Прилепскога Поља, у колико се оно долиницом Прилепске реке протеже до подножја поменутих планина, с тога, кад се ма на коју страну из Прилепа изиђе и пођe (осем кад се пођe низ корито Прилепске реке), полази се уз брдо, и с тога је Прилеп град, који се види и примећује тек кад му се путник приближи. У овоме последњем прави се изузетак кад се у Прилеп иде путем који долази из Велеса преко Бабуне и Присада, или оним из Грацкога и Тиквеша преко Плетвара. Онда се Прилеп види и са даљих одстојања.

Кад се Прилеп посматра издалèка, односно кад се издалека гледа са места одакле се види, чини леп утисак, и, према осталим градовима у

[1] И ова се планина, по различитим атарима, који се налазе на њеним подножјима, разним именима зове, али је у Прилепу, по селу Плетвару, позната највише под именом *Плетварске планине*. А село Плетвар је познато са својега камена, који се у његову атару вади и израђује.

оним странама, даје изглед и густо насељеног и лепога града.[2]

Изнутра Прилеп изгледа као и сви градови наши под Турцима, старовремски град, али он није растркан, те се не би ни веровало, да у њему живи око 18000 становника.

Прилеп је, у опште, чисто место. Томе је узрок колико марљивост искусних становника, толико и његов природни положај. — Кад киша падне, она испира све улице градске, и, прашину и осталу нечистоту градску, носи у Прилепску реку и даље. Исто тако пада у очи да су и улице у Прилепу широке и доста праве и помошћене. Види се да има некога реда. У Прилепу се виде врло лепе зграде. Тако, од најлепших зграда у Прилепу јесу куће: *Тошковића, Хаџи-Поповића, Хаџи-Митра Фукаре, Зафира Башета, Кузмана Хаџи-Илића, Наума Дамета* и др. Има и других лепих зграда, кућа, али су махом ограђене с улице високим зидовима, те се и не виде док се не уђе у двор.[3]

Без мало као у свима градовима у Битољском Вилајету, и у Прилепу има више Хришћана но Мухамеданаца, више Срба него Турака и Арнаута. Највише има Срба па Турака (махом помухамеданених Арнаута) и Арнаута, па Цигана и Цинцара. Цинцара има свега 34 куће. У последње време се Срби, услед зулума по селима, почели нагло досељавати у град, те Прилеп из дана у дан постаје све многољуднији и све србастији. Сада броје у Прилепу 18000 становника.[4] И у Прилеп се до-

[2] И на *Barth*-а (Reise.... 136.) је Прилеп учинио леп утисак. Барт је дошао путем који води из Тиквеша у Прилеп.

[3] *Barth*-у су се нарочито куће прилепске допале. „Die Häuser machen in ganzen einen gutten wohnenden Eindruck“ (Куће као станови чине у опште леп утисак).

[4] О статистици људства у Турској не може бити ни речи. Тамо

селило нешто мухаџера из Бугарске и из Новоослобођених крајева Краљевине Србије, али је њих врло мало у Прилепу, те се и не примећују. И у Кази Прилепској је становништво већином хришћанско. По селима нема никако Турака. Има само Арнаута, али је и њих у знатној мањини према Србима. Једва ако износе тек једну трећину становништва.

Арнаути су насељени по селима у пољу, а има их мало и по селима планинским. Арнаути су сишли у Прилепско Поље из Дебарских и Кичевских предела, и то у прошлим столећима, од кад је турско господство са свим потисло Хришћанство у оним странама.

Међу Турцима и Арнаутима Мухамедове вере тешко је, по градовима, поставити разлику. Нарочито је тешко поставити разлику међу старијим породицама. Арнаутске мухамеданске породице, чим се доселе у град, претопе се у Турке, онако као што се арнаутске хришћанске породице претапају у Словене или у Грке.

Прилеп се, по распореду становништва, дели, у главноме, на хришћански и мухамедански, како се онамо каже, на *рисјански* и *турски* део града. Он се дели на неколико хришћанских и неколико

нема никаква катастра нити има пописа људства. Није га, може се рећи, ни било. Отуда *Ami Boué* (La Turquie... II 254.) пише о Прилепу: „Cette ville est surtout peuplé par les Bulgares mêlés de Serbes et de Zinzares" (Град је овај насељен нарочито Бугарима који су помешани са Србима и Цинцарима!!)

Чудноват појам Буеов о народности Прилепаца!

Исти *Ami Boué,* (на пом. месту) забележио је, да има Прилеп 6—7000 становника; *Barth* (Reise.... 136), *четврт* столећа после А. Буеа, забележио је, да у Прилепу има 11000 *само Бугара* (sic)! а његове савременице, енглеске путнице *Ирбијева* и *Макензијева* („Путовање по Словенским Земљама. . . 77") нашле су, да у Прилепу има *свега* 6—7000 становника.

Сви ови путници, као странци, не разумеју језика ни Хришћана ни Мухамеданаца, за то и греше сви и у белешкама овога рода.

мухамеданских махала.[5] Број махала није утврђен ни у Прилепу. Њих броји готово свако произвољно и дели их и разликује по главној кући и породици у овој или оној махали. У главноме, пак, Прилеп се дели на седамнаест хришћанских и десет мухамеданских махала.[6]

Хришћани заузимају, у главноме, јужно-источни, а Мухамеданци северно-западни део града. Овде онде и у мухамеданским махалама има по које хришћанске куће.

Хришћанске су махале: *Гумéње-маало, Бáдеско-маало, Трáјково-маало, Нáрид-маало, Óрада-маало, Бомбóловско-маало, Аџи-Илúовско-маало, Вáроп-*(или *Жáбино*)*-маало, Табáна-маало, Тошáри-маало, Шаренá-чешма-маало, Дóлно-маало, Вáрошко* (или *Пои Стéфаново*)*-маало, Пои Кóстадин-маало, Чаршáско* (или *Пои Нúкола*)*-маало* и др. А мухамеданске су махале: *Барјакли-бéј-мáле, Ат-Мецúд-мáле, Трúзла-мáле, Ортá-мáле, Шабáн-мáле, Вúшне-мáле, Чаршúй-мáле, Бóк-дере мáле, Кајнáк-мáле* и друге.

Кроз Прилеп теку четири речице и два мала, слаба потока (како се тамо зову, ваде) те га доста расвежавају. Највећа је речица *Присадска река*. Она тече са Присада, са онога прелома на Бабунском ланцу. Ова речица тече готово кроз сред Прилепа. На њој има, у Прилепу, пет дрвених мостова. Она за времена кишних веома набуја и

[5] Махалу је тешко дефинисати. То није кварт у смислу квартова по европским градовима, премда се у француском махала узима као quartier (m.), partie, arrondissement *d' une ville*.

[6] *Barth* (Reise . . . . 137) је у Прилепу нашао свега *девет* махала и девет џамија а већи број цркава (und einer noch grösseren Anzahl von Kirchen). Од имена махала, *Barth* је правилно забележио само Тризла (*Trisla*) махалу. За то је Barth и нашао да има у Прилепу 2000 кућа, и, као што смо већ споменули, *11000 само Бугара!!*

Ово спомињемо овде само ради карактеристике овога путника!

чини доста штете Прилепу. Иначе, као што смо већ споменули, доста расвежава Прилеп и даје му леп изглед.[7] Друга је речица звана *Дабничка*. Она тече са Трескавца, из атара села *Дабнице*, и састаје се са Присадском реком у доњем делу града, одакле се, пошто изиђу из града, зову *Прилепском* реком. На *Дабничкој* речици има, у Прилепу, пет мостова. Четири су моста дрвена, а један је од камена — *Камени мост* Овај камени мост држе три зидана стуба. Он је и помошћен. Друге две речице, које теку кроз Прилеп, зову се *Ђо́кдере* и *Плетварска река*, и оне теку са првих подножја до града.

Клима је у Прилепу доста добра. Лети је преко дана несносна врућина, а вечери су хладне. И за најтоплијих дана осећају се пред вече благи поветарци са оближњих планина, и они чине ноћи хладне.

И зима је у Прилепу јака. И ако је клима у Прилепу добра, Прилеп није здраво место. У његовој непосредној околини налази се мијазма, која се излеже по барама градским, којих има нарочито на јужној страни града. Ове баруштине постају од потока прилепских.

Прилеп је, по месту где се сада налази, ново место, за то се и не налазе у њему никакве знатне старине из Средњих Векова, нити се налазе, ма са чега, знатна места из прошлости. И поред најпажљивијих распитивања, у Прилепу се налази од старина оволико:

а) Држи се, да је на месту где је сада *Барјакцамија* била *у старо време* ливада *Краља Марка*.[8]

[7] И *Hahn* (Reise von Belgrad nach Salonik... 176) говори о пријатном упечатку који чини ова река на посматраоца, и он је се не може довољно нахвалити,

[8] И иначе се, као што ћемо доцније видети, певају *ливаће Краљевића Марка* и прича се да су биле и где су сада куће *Хаџи-Илића* и где је сада поп Ђорђева махала. Али ко то памти и зна!! А има

б) Указује се на *Куршумли хан* у западном делу града, и верује се, да су то остатци какве *„царске“* грађевине из *„старо време наше“*.[9] Неки држе, да је ово остатак какве старе цркве, међу тим, по свима знацима, ово су остатци какве грађевине из времена насељавања Турака у Прилепу (разумемо Варош) и његовој околини.

в) Даље се указује на *Владичин гроб* на турском гробљу. На овом гробу постоје четири лепа мраморна стуба који држе кров — „тепе“ — (како се онамо каже). За ове се стубове каже, да су пренети из *Маркове цркве* у *Вароши*, а предања о овом владици, који, по народном веровању лежи у овом гробу, чућемо мало доцније (одељ. IV). До овога владичиног гроба налази се једна ижљебљена рупа у камену, из које истиче слаба чиста водица. И хришћанке и мухамеданке доносе своју децу, која имају брадавице по лицу, и умивају их — да их брадавице прођу.

г) Прича се да је у старо време, на месту где је сада кућа некога *Аце* (званога *Ђор Везир*), у Поп Икономој махали, постојала некаква црквица, међу тим никаква трага нема о томе.

д) Исто тако се прича, да је на месту где је сада кућа *Васиља Крапчета* у Поп Николиној махали, постојао некада *параклис*, али ни од ових остатака нема никаква трага.

Још и данас се памти и поименце спомиње, кад су се прве породице хришћанске у Прилепу доселиле из Вароши у Прилеп.

песама и у Прилепском крају, у којима се певају Маркове ливаде, ну о томе мало ниже.

[9] Исто се овако указује на Куршумли хан и у Скопљу и Штипу, и за њих се прича, да су из *„старога нашега времена“*, међу тим то

Сад има у Прилепу две цркве и један параклис.

а) *Црква Благовештења* (25. марта). Ова је црква нова. Зидана је 1838. године. Управо те је године довршена, и осветио је митрополит *Герасим Једренлија*. Дотле није било у Прилепу никакве цркве, и богослужење, у најужем смислу те речи, обављало се у црквишту, или у цркви св. Димитрија у *Вароши*. Ову је цркву подигао народ својим прилозима, а уз припомоћ (ми мислимо само моралну, јер грчке владике нису биле издашних руку) тадањега митрополита *Пелагонијскога* (Битољскога), чувенога у оним странама поборника православља, *Герасима*. Од народних, пак, првака, највише су се заузимали око грађења цркве *Хаџи-Ристе* и *Хаџи-Стојко* (Џамбас). Ово је велика и изнутра лепа црква. Иста је као и Врањска и Кумановска црква.[10]

Ова је црква била општа народна црква све до 1865. године. А дотле је бугарштија била и у Прилепу већ избила на површину, те је, заваран и обманут наш народ, забранио улаз у цркву оној својој браћи, која беху и даље остала уз Цариградску Патријархију. Тако Срби патријархисте осташе све до 1876. године без цркве.

У двору ове цркве налази се школска зграда. Ова је зграда, опет народном милостињом, подигнута 1848. године. У њој је сада Егзархијска полугимнасија.

су грађевине, као што смо рекли, из турскога времена. О скопљанском *Куршумли хану* види и *Ст. Новаковића* („С Мораве на Вардар“ 13).

[10] У *Годишњици* (Николе Чупића) XVI, 335, споменули смо, како је Врањски *Усејин-паша*, по повратку из Цариграда, говорио Врањанцима, да би му било мило, да његови Врањанци подигну и лепшу и већу цркву но што је у Прилепу црква, коју је он у то време видео...!

У двору има и висок, озидан звоник, али на њему нема звона, већ звечке (*клепала* — како се онамо каже).

б) *Црква Преображења* (6. августа). Ова је црква у Поп Костадиновој махали. Она је подигнута 1876—77. године. У ово време Егзархија није допуштала ни да се деца крштавају, ни да се мртваци Патријархистâ опојавају у цркви Благовештења, с тога онај део народа, који је био остао уз Патријархију, подиже ову цркву уз припомоћ Кнежевске владе. Али ни ова црква не остаде српска, народна црква. Њу присвојише Власи (онамо звани Цинцари), којих има, као што смо споменули, свега 34 куће и који су скорашњи дошљаци у Прилепу.

Ова је црква мала. Мања је од цркве Благовештења, али је лепше и укусније озидана од цркве Благовештења,

И поред ове цркве постоји школска зграда, у којој је смештена грчко-цинцарска основна школа.

в) *Параклис (капела) Св. Ћирила и Методија.* Бугарска пропаганда је, под крутом управом Егзархије у Цариграду, а основана на смишљеном и деликатном систему, постигла и у Прилепу велики успех, и пошто је народ наш онамо, остављен од Србије, навалице прешао Егзархији и бугарштији, и у Прилепу се осетила јака потреба за још једну цркву. Ну како је тешко добити допуштење за зидање цркве, а како и само зидање доста скупо стаје, Егзархија је 1890. године подигла параклис. Параклис се овај налази у Поп Николиној махали и посвећен је Св. Ћирилу и Методију.

Код овога се параклиса налази Егзархијска основна школа.

У Прилепу има 14 џамија и две текије. За четири се џамије прича, да су грађене још од *пре сто година,* а зна се кад су остале подигнуте. — Од кад је народ хришћански 1838. године подигао цркву Благовештења, Турци су се почели да љуте на Хришћане и навалили су, да, у пркос Хришћанима, што више џамија подигну. И власти турске су настојавале, да се што више џамија подигне.

Отуда је тако велики број џамија у Прилепу, и већина се од њих данас већ и распада![10])

У *Чарши-мале* налази се висока *Сат-кула.* Она је, народним прилозима подигнута 1858. године. На њој је велики часовник и он служи целом граду, јер се чује по свему граду,

У Прилепу има, од јавних и државних зграда, још и *Ућумат.* Ту су смештени судови и полиција. Последњих година је, изван града, на подножју Трескавца, подигнута и једна мала касарна. На тој страни Прилепа стоји и режија прилепска (фабрика монопола дувана).

*

Трговина је у Прилепу, сада, врло слаба. Ни домаћа индустрија, колико је и има, не цвета. Занати су много ослабели. Као најбољи занат у Прилепу био је казанџијски занат, ну и он је, од двадесет година на овамо, са свим ослабео. Сада су најбољи занати: *ковачки, абаџијски* и *ћурчијски.* У последње време и у Прилепу напредује кројачки занат (френк-терзије — како се онамо каже

[10]) Многи људи у Прилепу причају да је 1891. године, приликом оправљања *Безистен-џамије* (то је џамија до Безистена и Сат-куле) нађено неколико старих икона: *Св. Ђорђа, Св. Димитрија* и др. светитеља у тој џамији.

по турском), али у томе доста смета Прилепу Битољ. Еснафи су, данас, у Прилепу, у опште, врло слаби и незнатни. *Устабаша, чауш* и други званичници у еснафима само фигурирају, а немају никаква утицаја и стварних функција. То долази и отуда, што је, од двадесет и тридесет година на овамо, унет у народ онамо неред и неслога. — Нико никога у еснафу не поштује нити се обраћа пажња на буди какво старешинство у еснафу и примерност у раду. За то су еснафи и изгубили силно своје дејство у народним пословима, које су у борби народној противу Грцизма и Патријархије онако јако осведочили.[11])

Доцније ћемо видети (одељ. VI) да је Прилеп био у Средњим Вековима чувен и са својега *трьга*[12]), а од како се почетком овога столећа развила јака трговина на Балканском Полуострву, и Прилеп је био чувен са својега сајма *(прилепски панађур)*. Велики прилепски сајам држан је сваке године од 1.—15. августа, и за то се време стицало у Прилеп трговаца са свих страна Полуострва. Нарочито

[11]) О еснафима у Скопљу (а они су истих уредаба као и ови у Прилепу) писали су: *М. В. Веселиновић* (Годишњица X) и *Василъ К'нчовъ („Град Скопие...")*, али установа еснафа и њихове уредбе заслужују озбиљну студију, и ми се са задовољством надамо, да ћемо о томе скоро добити студију из пера нашега одличнога познаваоца Балканског Полуострва, *Ст. Новаковића*.

[12]) У време српскога државнога живота у оним странама, у Прилепу је годишњи сајам држан о *Митрову дне* („.... и панагір на Дмїтровь дьнь да имать іако и прѣжде...." — „Гласник Срп. Уч. Друштва" XIII 378).

Ami Boué (La Turquie.... II 254.) хвали недељни сајам у Прилепу — „Cette ville...' a un bazar assez considérable....", (у овом је граду сајам доста велики), ако се ова Boué-ова белешка не односи на годишњи сајам прилепски.

У *Grande Encyclopedie* (последње издање), код речи *Прилеп*, налазимо белешку, да Прилеп има „grande foire en août" (држи се велики сајам у августу). Ми држимо да се ова белешка односи на ранија времена, на време до последњега разграничавања Балканског Полуострва, кад је у Прилепу још била жива трговина и кад се од 1—15. августа сваке године држао велики годишњи сајам.

су били заступљени градови: Велес, Скопље, Врање, Ниш, Софија, Филипопољ, Карлово, Сер, Солун, Битољ, Корча, Орид, Елбасан и др. места.

Трговина је у Прилепу почела још од 30 година на овамо да опада. Она је, иначе, као у свима нашим земљама, почела да слаби још од Кримске Војне. Тако је некада чувени *прилепски сајам* сведен, сада, само на недељни сајам и то на обичну измену сировина и прерађевина између Прилепа и његових села. Па и сама села прилепска, која се налазе на периферији његове казе (као према Битољу: *Врбјани, Тополчани, Тројкрсти, Кукуречани* и др.) иду више у Битољ на сајам но у Прилеп.

Главни артикли на прилепском сајму ранијих година били су дуван и жито. Дуван је произвађан у околини прилепској, у атарима села прилепских у пољу, а са сајма је ношен највише према југо-западу — у Корчу, Елбасан и др. даља места у оним странама.[13]) А жито је са прилепскога сајма ношено највише на Вардар и одатле низ Вардар спуштано у Солун. Главни житарски трговци били су Велешани.

У последње време, од установе монопола у Царству, производња дувана замењена је производњом *опијума*, али овај артикал не може ни у приходу да замени дуван.

Као главни артикал који се и сада производи у Прилепу и његовој околини, и који и на сајму

[13]) О производњи дувана у Прилепским странама говоре и *Barth* (Reise... 136), *Hahn* (Reise von Belgrad.... 176), *Ибријева* и *Макензијева* („Путовање....“ 77) и др. Hahn (на поменут. месту) пише о трговини са дуваном у Прилепу: „....welcher in bedeutenden Quantitäten und in Durchschnitt von guter Qualität auf der Ebene gebaut wird...“ (који се, дуван, у знатној количини производи у равници (прилепској) и који је чувен по добром квалитету и крижању.)

Прилепском заузима угледно место, јесте паприка, која је свуда позната под именом *Прилепска паприка*. Нигде се тако добра паприка не производи као у Прилепу. Њена, пак, каквоћа зависи највише од начина сушења и млевења. Отуда се *Прилепска паприка* увози чак у Србију, Румунију и Бугарску, а троши се и на целом Балканском Полуострву. Из Прилепа се, и данашњи дан, износи паприке годишње по 1000—2000 товара. Исто су тако, као важан артикал, као женска рукотворина, на Прилепској пијаци, познати Прилепски лепи ћилими. Ћилими се Прилепски продају чак у Скопљу, Штипу, Битољу и др. градовима.

У Прилепу се израђују, и налазе продњу, и лепи судови за вино и ракију.

У Прилепу се лепо израђује бео камен, Плетварски мермер, и продаје се и по околним градовима за надгробне споменике, за степенице, разноврсна корита и друге потребе.

На сајам Прилепски донашана је са стране највише мануфактура. Њу су носили највише трговци из Солуна и Битоља. И уже је у великој количини продавано на сајму Прилепском. Главни ужарски трговци били су Врањанци и Сережани (Серезлије), а било је и Прилепаца, који су уже у Врању куповали и у Прилепу га на сајмовима, и иначе, продавали.

И мануфактура и уже продавани су на Прилепском сајму чак за Корчу, Елбасан и сву Тесалију.

Али најважнију и највећу трговину у Прилепу водили су *целепи*. То су трговци који тргују са ситном стоком. Они су на Прилепском сајму куповали стоку и гонили је у Једрене, Цариград и даља места на истоку. Трговци целепи били су,

махом, из Бугарске, и они су и у Прилепу — као свуда на Полуострву — код Хришћана били најомиљенији, па за то и најпопуларнији и најупливнији трговци, јер је народ највише од њих ишчекавао и у њима је и своје заштитнике, па донекле и хероје своје гледао. Ну томе није овде место.

*

Три су главна чиниоца утицала, да се и у Прилепу измени ред у трговини и да трговина и тамо оволико ослаби, а то су: увођење *Танзимат-и-Хајирије-а* (узроком Кримске Војне) у Турском Царству, грађење железника *Митровица—Солун* и *Београд—Солун* и разграничавање Балканског Полуострва по Берлинском уговору.

— Данас се и из Прилепа поручује једно по једно колето еспапа чак у Лондону и најудаљенијим трговачким центрима у Европи, и добија се за неколико дана!

*

Колико има, данас, у Прилепу богатих трговачких кућа, оне су све из ранијих година, а држе се, поред трговине, и пољопривредом. Тако. од најбогатијих људи у Прилепу, долазе, данас, на прво место *Бомболовићи*, који су се обогатили још за времена док је било великих сајмова у Прилепу, док је трговина онако цветала, потребе мале и незнатне а животна средства била јевтина. За Бомболовићима долазе *Хаџи-Илићи* (Хаџи-Тодор и Ђорђе) који су се обогатили такође за ранијих времена.[15]) Исто тако је богат човек у При-

[15]) Кућа Хаџи-Илића позната је у трговачком свету и у народу још од пре 200 година! И о овој се кући зна, да се тек првих година овога столећа доселила у Прилеп из Вароши. А о породици Бомболовића имамо и писмена спомена (в. одељ. IV) још из 1802. године.

лепу *Ицо* (Риста) *Фукара* („сиромах"), који се обогатио тргујући кожом. Он је коже из Прилепа и околних градова носио чак на далеке европске пијаце.

Предузимљиви Прилепци трговци траже, данас, кад је трговина у њиховом месту ослабела, радње и на туђим пијацама. Тако, Бомболовићи, Хаџи-Илићи и др. воде радњу у Битољу, Солуну и др. трговачким центрима, али, као што смо већ рекли, све се те куће баве и пољопривредом. Свака кућа у оним странама, чим мало више стекне капитала, одмах гледа да купи какво непокретно имање — нарочито земљу. Отуда се и она мудра изрека: *попуј и приоруј*, тако често употребљава у оним странама, и отуда су онолики чифлици у Прилепском пољу у рукама трговаца Хришћана у Прилепу.

*

Зарада је, данас, у Прилепу врло мала. Животне потребе обичне а средства, и пак, до невероватноће јевтина. Прилепци су врло економни људи. У томе их је успособила колико немаштина, још више странствовање. Они су, путујући по страним земљама, увидели, да је *новац све*, па се старају, да га што више стекну и сачувају. Из Прилепских предела иде огроман број радника у Србију, Бугарску и Румунију. Како је од Српско-бугарскога рата на овамо радња у Бугарској ослабела, Прилепци иду у печалбу највише у Србију, па у Румунију. У последње време Прилепци иду у печалбу чак у Аустрију и Немачку. Они се често виђају у Бечу и Лајпцигу, где на угловима појединих улица продају халву, шећерлеме и разне

друге артикле од шећера, које они сами спремају у својим радњицама.[16]

И у овоме се види устаоштво Прилепаца, само би им, ипак, падао јак прекор што остављају дивно оно и родно Прилепско Поље, које плаче за радну руку, да и то нема својега узрока!

*

Свет је у Прилепу доста вредан, али нема шта да ради. Отуда се у Прилепу, из године у годину, све више беспосличара гомила, који се, научени једном да ленствују, не могу прихватити каквога посла, или ако се и прихвате, остављају та и лаћају се других, рђавих заната — као бајаги „комитлука".[17] Вредни, пак, Прилепци, остав-

[16] „Национална свест" наших људи из јужних предела познаје се и „утврђује" чак и у овим градовима — у Бечу и Лајпцигу. — Ко је дошао у Беч преко *Београда*, тај је Србин, а ко је дошао преко *Софије*, тај је Бугарин. Али то ништа не смета апостолима бугаризма, а у последње време и *албанизма*, којих има доста и у познатом семинару у Бечу, да по говору ових продавâца, стварају *бугарско-македонски језик* и *говор!!*

[17] Под „Комитама" не треба разумевати, као што то наш наиван свет чини, народне хајдуке, а још мање народне устанике противу зулумћара, каквих је хајдука и *устаника у нашега народа*, па донекле и у Бугара, било. „Комите", што се у најновије доба чују, то су поједини људи, који су, махом изгубивши егзистенцију у својем месту, један за другим одлазили у новоослобођену Бугарску од 1878. године и тамо тражили рада и службе, као у свакој новој земљи и држави, па кад би увидели, да има *шићара* у несталном друштвеном стању, сваки би се од њих истицао за „комиту", за борца за слободу и народна права, да би добио који лев више, да би се лакше проживело.

Име „комита" дошло је у народ од имена *„комитета"* (руских, грчких и, у последње време, пред Руско-турски рат 1877/78., и бугарских) у Букурешту и Цариграду. Име „комита" пронело се по Полуострву нарочито од 60. година овога столећа, и од кад се оно неколико наоружаних грчких људи појавило у јужним пределима Турскога Царства у Европи, у пределима Сересим и Солунским (1866. године).

„Комитама" се, сада, зову и обични одметници Хришћани у Турском Царству. Таквих одметника од власти има највише у Прилепским и Поречким пределима. А од свих Прилепских „комита" *најславнији* су *Спиро Црне* и *Мицко Крстић*.

Спиро Црне *Големциојски* имао је за другове *Анђела Михајловића, Андру Башиноселца, Димета Шике* и друге.

За Спиром Црним (Црнетом) долази „комита" *Мицко Крстић*

љени без полета у трговини и другим њеним струкама, одају се књизи. Отуда има, сада, раденика на просветно-културном пољу Егзархије, највише из Прилепа. — Сразмерно, од свих градова у оним странама, највише учитеља, свештеника и наставника у Егзархијским школама, дао је Прилеп. Ово се односи на новије време, јер за ранијих времена, у време борбе народне противу Грцизма и Патријархије, предњачили су у оним странама *Орид* и *Велес,* а у колико су у томе узели удела Прилепци, то су били људи из трговачких и еснафских редова.

*

Свет је у Прилепу здрав и крепак, али није леп. И женскиње је у Прилепу здраво, али није тако лепо.[18]) За то се околни градови и *присмевају* Прилепцима у песми: *Прилепске моме ту-*

(*прави*, а не онај лажни Мицко, што се у *ћостецима* и *паласкама* шета по Београду и издаје за Мицка — Крстића!?)

Спиро Црне је отишао у „комите" због тога, што је једно Туре у Прилепу оскврнило попа Цеку. Спиро убије Туре и одбегне „гори у хајдуке". У планини је Спиро убио чувеног и злогласнога *Кучук Сулејмана*, од кога је био пропиштао сав хришћански свет у Прилепским пределима.

После ратова с Турцима Спиро је дошао у Србију. Из Врања је са једном добром дружином прешао 1879. године у Прешевску Казу, у намери да сиђе у Паланачку и Кратовску Казу и да тамо уклони са света неке Турке зулумћаре. Међу тим, издајством својих јатака, Спира опколи на Козјаку турска војска и жандармерија, где је Спиро погинуо. Глава је Црнетова однета у Куманово и тамо била изложена, на кôцу, свету на углед, а остатци су му сарањени на Козјаку.

О „Комитама" се многе песме певају у Прилепским пределима, а кога ове ствари више интересују, може видети у *Сборнику Бугар. Министерства просвещения* I—XVII и разабрати од *Димета Шике* у Врању и других познатих и *правих* „комита". А о *Спиру Црном* види и *Сборникъ...* XII 82—83.

[18] Енглеске путнице *Ирбијева* и *Макензијева* („Путовање по Словенским Земљама..." 71) спомињу лепо и *здраво* женскиње у Прилепу. Оне су виделе женскиње у оном делу града, који су почели да насељавају пресељеници из околних, Прилепских села — досељене сељаке у град. А и иначе је женскиње, као што смо рекли, здраво па — и лепушкасто.

тунарке (не само за то што раде дуван него и што су ружне) или: *Прилепске моме чарапларке* (што само чарапе плету!).

Свет је у Прилепу, иначе, врло бистар и проницателан; много мудрује и прави вицеве и изражава се у загонеткама, пословицама и иначе мудрим изрекама. — Ко ће да испитује говор Прилепаца, не може а да не опази, као готово свуда у оним странама, врло много загонетака, и других поменутих облика.[19])

Свет је у Прилепу много и суеверан. Верује, као свуда у нашем народу, у зле духове, а нарочито у вампире,[20]) самовиле и таласоне.[21]) Отуда и постоји онамо у народа безбројно много прича о разним утварама, а ко би покушао да покупи причања о *вампирима,* учинио би велику услугу науци. Исто се тако много верује и *у чини — мађије* [22])

[19] Око 3000 народних пословица из Прилепских и осталих онамошњих страна објавио је (у *Сборнику....* IV) *М. Х. Цвпенковъ.* О овоме ваља видети и *Сборник Буг. Мин. Народнаго Просвещения* књ. I 71—74, 92, 97 и т.д., II 169, 105, 192 и IV 120, 140 и др.

[20] О вампирима се и данашњи дан (пошто је железник и по оним крајевима прохујао, и пошто је књига почела и у затурене кутове и по оним странама да продире) врло много прича у оним крајевима. По градовима се, међу тим, о томе више прича но по селима, у маси народа. Народ зна више о ђаволима и самовилама. То, пак, што се о вампирима више прича по градовима, јасно казује, да су та веровања о вампирима одржавана највише Турцима. — Све приче о вампирима, мање више, илуструју ашиклук који се води по харемима — у турским друштвима.

[21] Таласон није толико зао дух колико је добро надприродно биће. Њега има у свакој старој згради и он чува зграде и имања. И о таласону има интересних веровања и прича. Он се јавља ноћу, највише у облику каквога старца, а дању у облику змије, мачке и других животиња. За сада види наше објашњење у Браству књ. V (у чланку „По Кумановској и Скопљанској околини).

[22] И веровање у чини, у мађије и у њихову моћ иде до неверо-ватноће. И то је продрло у наш свет по градовима од Турака. И сада Турци верују у мађије и једино су, тако рећи, Туркиње, које могу да *„чине и растурају мађије"*.

Свет је у Прилепу врло весео и поетичан. То се види и по многобројним и лепим народним песмама у Прилепским пределима. Тамо, не само што има врло много народних песама из старијих времена, већ оне и *данашњи дан* постају. Поред јуначких песама, у којима се певају стари јунаци, краљеви и цареви српски, и разни ратни и други догађаји у Прилепу (разумемо и пределе његове), има врло много и лепих женских песама. Прилепске се песме, због своје лепе садржине и арије, на далеко од Прилепа певају и оне из дана у дан, насупрот новим песмама и аријама, освајају народ и у Краљевини Србији.

О ношњи у Прилепу и околини види одељ. V

*

Задруга је у Прилепу довољно одржана. Ње има довољно и у Прилепу, у граду, а у околини је баш доста очувана. А најбоље је задруга очувана у Моријову прилепском. Ну из године у годину и задруга се све више распада. И Хан[23]) спомиње једну велику задругу у Прилепу (Бомболовића?) код које је био и одсео, кад је у Прилеп дошао, и која се састојала из пет браће и остале чељади, а писац ових редака видео је, између осталих, и *Хаџи-Илића* задругу. Ред и дисциплина у задрузи, и међусобни односи њених чланова, тачно су одређени и прешли су у навику и наравственост.

Дивно је видети оваке задруге.[24])

Више него у осталим градовима нашим под

Ваљало би и ова веровања прибележити јер се и она, под благотворним утицајем просвете и културе, почињу заборављати.

[23] „Reise von Belgrad nach Salonik,...“ 175—176.

[24] Задругу у Прилепу хвале и енглеске путнице *Ирбијева* и *Макензијева* („Путовање по Словенским Земљама....“ 78).

Турцима, у Прилепу је одржана јака веза и међу различитим породицама и задругама, које нису у сродничким везама и односима. Наш народ у Прилепу у многим приликама изгледа као каква општа задруга. То се најбоље види на свадбама, у смртним случајевима или приликом какве народне светковине или жалости какве задруге. У одељ. V у кратко ћемо описати слављење славе, Крснога имена и Ђурђева дана у Прилепу, и тамо ће се представити *интенсивна* веза која спаја хришћанске породице међусобом.

У Прилепу се, узевши у опште, и према ономе како је у другим градовима у Турској, Срби лепо живе и са Турцима. Ранијих година Турци су били зли према Хришћанима — Србима —, али то је време и у Прилепу прохујало. Сада боље живе Хришћани и Турци но Патријархисте и Егзархисте!!

Задругу и овај задружни међусобни живот и међусобно помагање нашега народа у оним странама, одржала је у првом реду турска конзервативна административна управа, а од кад су и у Турску продрли страни утицаји; од кад се у народ (хришћански — словенски) наш онамо унесе са стране распра, неред и неслога, и задруга се почела нагло распадати. — На први поглед изгледа невероватно, али кад се из ближе разгледа, излази, да су се многе задруге у градовима распале и с тога, што су се чланови њени поделили у два табора — за Патријархију и очување својега имена и језика, и за Егзархију и бугаршћију.

*

По задругама и иначе по породицама у Прилепу, влада, у опште, доста добар ред. Тамо се како ваља зна и поштује старешина куће и поро-

дице и поштују се, како ваља, и међу собом чланови породице. У задрузи, ако оца нема, старешина куће је најстарији брат. У одржавању реда у кући одликује се и вредно женскиње прилепско. Свака је кућа уређена и чисто намештена све лепим домаћим тканинама. У томе се одликују дивни прилепски ћилимови, јанови, јастуци, сицадета и други намештај, који се израђује по домовима прилепским. Прилепски се ћилимови носе и продају у Скопљу, Битољу и Штипу. Ретка је кућа у Прилепу, која није застрта ћилимовима. Куће су намештене махом по „*старовремски*“ са мандерлуцима и шилтетима. Куће у којима живе породице, које су васпитање своје стекле по другим градовима, и које се по позивима својим разликују од прилепских грађана, а ближе стоје европској култури, има и кревета за спавање, а у *намештеним собама,* у собама за примање, провирује и по која софа, канапе и постељане столице.

*

У Прилепу је било, колико се памти, два велика пожара. — 1865. године изгорео је велики део чаршије прилепске, где су биле главне трговачке радње, и тада је био Прилеп много оштећен. Други је пожар у Прилепу био 1873. године. И овога је пута Прилеп много оштећен.

*

Прилеп је са хоризонталне разгране своје, важно војничко место, премда га у том погледу много засењује Битољ, који је, иначе, и као вилајетски центар, најважнија војничка тачка у југозападним странама Европске Турске.

У Прилепу је седиште, сада, кајмакама прилепскога кајмакамлука — Казе. Прилеп је постао

кајмакамлуком од како је у Турском Царству уведен *Танзимат-и-Хајирије* и кајмакам се у Прилепу до скора звао *војводом*, онако како се до увођења Танзимат-и-Хајирије-а заповедник Прилепа и његове околине звао!

Прилеп по црквеној подели спада у *Битољску*, *пелагонијску* епархију. Тако је у обе јерархије црквене, и у Патријархијској и у Егзархијској. Тако је и у прошлим вековима било. Не зна се, међу тим, да ли није Прилеп кад год био епископат — седиште барем каквога *хороепископа* Пелагонијскога митрополита, а чак и у XVII столећу налазимо и Прилеп у титули Пелагонијске епархије — „*ὁ Πελαγονίας καὶ Πριλάπου*“.[25]

*

По хоризонталној разграни и по својем становништву (разумемо Хришћане), Прилеп је изложен културним утицајима са две стране. Према јужно-западној, Прилеп би био у домашају грчке, а према северно-источној страни, он је у домашају словенске, односно српске и бугарске културе.

За грчку су културу и у Прилепским пределима већ сва времена и све прилике и околности прошле, ма да није, колико се сада памти, никада могла грчка књига у Прилеп да продре. Она се никада више неће моћи повратити ни у Прилепске пределе, нити у оној мери нити у оном облику, у којима се била и онамо испољила, па све и да се у Турском Царству поврате прилике и околности у којима је она била у XVII и XVIII столећу.

[25] Види *Дринова М.* („Ист. Бълг. Црк...“ 133.)
Осем тога види и *Григоровича* чланак у „*Временику*“ 1850 књ. 5... и *Gelzer-a H.* „Ungedructe und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der Orient. Kirche“ у *Byzantinische Zeitschrift-y*.. 1893. II Band I Heft 51. Али о томе више у одељ. VI.

А што се словенске, односно српске и бугарске културе тиче, оне се тару и неравно утркују. — Диспозиције у народа и његовом животу *српске*, а од неколико година на овамо јак утицај *бугарски*. . . . Зар то није борба, чији исход зависи од многих чинилаца и околности?

— — — — — — — — — — — — — — — —

И ако српска просветно-културна радња, која полази највише из Скопља и Битоља, најјаче и најбоље између Скопља и Битоља стоји у Прилепској Околини (има само *осам* школа!!), то се све губи према успесима, које је бугарска пропаганда постигла у оним странама, и ресултати су несумњиви. . . . . .

Више свесности и савесности у представника српске просвете и културе од највишега до најнижега њихова реда, шат ће се моћи очекивати лепша и сигурнија будућност наших сународника и у оним странама.[26]

— — — — — — — — — — — — — — — —

[26] Питање о ширењу просвете и културе путем отварања школа по градовима у јужним нашим пределима заслужује опширну студију, ну ми ћемо овом приликом само у неколико речи да изнесемо како је то питање стајало у овом столећу.

— У Прилепу, колико се данас памти, никако није могла да продре грчка књига. И ако је било врло енергичних митрополита битољских, Грка, грчка се школа никако није могла отворити у Прилепу. Колико се данас памти, прва школа у *овом* столећу, мимо школу у Трескавцу манастиру, постојала је код цркве *Св. Димитрија* у Вароши и то је била *прилепска, градска школа*. У овој је школи од 1821. године учио учитељ *Илија Лигуш*. Учитељ Лигуш је био родом из Прилепа. Он је био учитељ прилепски до 1835. године. Он је учио по *старовремски*, по *манастирском методу* из црквено-словенских књига. Последњих година својега учитељевања почео је Лигуш да одлази у Београд. У Београд је носио старине из прилепских предела (старе рукописе и друго), а отуда је доносио у Прилеп нове књиге за школу. Те је књиге Лигуш бесплатно раздавао ученицима својим и грађанима. Кад је Лигуш умро, 1835. године, тада први човек у Прилепу, неки *Хаџи-Ристо Дамњановић*, доведе за учитеља у Прилепу некога *Учитељ-Риста*. Одакле је овај Ристо био, не памти се, тек он је учио такође по старом, манастирском методу и мало по мало привикавао се

* * *

Прилеп је готово у средини своје Казе. Он је, као што смо већ видели, са северно-источне опкољен високим планинама, а на јужно-западној се страни наслања на Поље Прилепско.

новим српским књигама, које су му, такође, из Београда и Новог Сада слате. Али како се умножио број деце, осетила се потреба за још једним учитељем, и прваци прилепски позвали тада учитеља у селу Тополчану, ученика Лигушева, *Алексу Кочовића* Алекса Кочовић, који је пре тога неко време провео у Србији, био је добро изучио *нов метод* предавања, и он је учио само из нових књига.

Тако је било до 1855. године. Те је године умро учитељ Ристо, а Алекса Кочовић се рукоположио за свештеника парохије села Тополчана, па прваци прилепски дозвали за учитеља (не знамо одакле) некога *Учитељ Ђорђа Велешанца.*

Учитељ Ђорђе је био ученик београдски(?), и он је такође добављао књиге из Београда. За учитељевања Ђорђа Велешанца много је књига у Прилеп донето из Београда. Тада је отворено и неколико школа у прилепским селима и доста се књига међу народ растурило. И данашњи дан се у многих старих породица налазе стари школски уџбеници српски и друге корисне књижице!

Учитељ Ђорђе Велешанац је био у Прилепу до 1861. г., па је отишао не зна се куда, а те године, одмах за њим, дође у Прилеп за учитеља неки *учитељ Милован, родом из Белога Поља.* Учитељ Милован је био науке свршио такође у Београду и он је потпунце наставио метод и програм Учитеља Ђорђа, али је био учитељ у Прилепу само до 1863. године, па отишао из Прилепа.

Учитељ Милован је био последњи учитељ до 1872. године, који је из Србије дошао у Прилеп, међу тим изгледа, да су *Ибријева* и *Макензијева* („Путовање по Словенским земљама....“ 78 79) затекле 1863. у Прилепу учитеља Милована, само се не може разумети што оне пишу, да је те године било у Прилепу *две бугарске* и *једна цинцарска* школа, и да је у бугарским школама предавао српски учитељ и из српских и бугарских књига, које су донашане из Беча, Београда, Филипопоља и других књижарских центара!!! По одласку учитеља Милована Прилеп остаде, читаву школску годину, без учитеља, и деца су прилепска продангубила. У то се време беше Србија већ *покренула.* Изби бомбардовање Београда и Турци почеше да ропћу на Хришћане и у Прилепу, међу тим са друге се стране већ беху појавили неки бугарски агенти, који придобише и неке Прилепце за своје сврхе. У то се време за бугарску ствар почеше да истичу *Диме Биолчевић* и *Тодор Кусевић* (сада владика у Старој Загори у Бугарској[?]) и потплаћени из Цариграда, почеше да наговарају народ, да прими бугарске учитеље, доказивајући, да је то све једно: *било српски, било бугарски, само да није грчки:* како је Србија сада *у ратном стању* према Турској и како Русија жели да се бугарске школе отворе и у Прилепу, и тако даље. Тако се почела и у Прилеп да увлачи *бугаштија.* Тада су били добро

Око Прилепа су села: *Се́лце* (далеко од Прилепа један и четврт сата), *Ле́ниште* (један сат), *Пле́твар* (два сата), *Бело́ водица*, *Ца́рејић*, *Смо́лани*, *Ра́кље*, *То́плица*, *Ра́добул* (четири сата), *Пе́штерица* (сада заселак), *Оре́оец*, *Крстец*, *При́сад*, *Сте́панци*, *Не́брегово*, *Дре́новци*, *Дупја́чани* (Горње и Доње), *Да́бница*, *За́дград*, *Мажу́чишта*, *Се́нокос*, *Ко́јњари*, *Ка́дино село*, *Беровци*, *Пашино Ру́вци*, *Ли́гот*, *Чу́моо*, *При́лепец*.[27]

А око Прилепске Казе ове су казе: Битољска, Демир-Хисарска, Крушевска, Кичевска, Поречка, Велеска и Тиквешка.

Прилепска Каза је доста велика. Са Моријовом (жупа прилепска) заједно, Прилепска Каза има сто тридесет и једно село. Она се граничи реком Црном, Крушевским планинама (према Крушевској Кази), Поречким планинама, на којима је вододелница за прилепске и велеске реке, долином реке Бабуне, па онда путем Велес-Прилеп, огранцима Никудинске планине, Моријовом (колико оно

награђени из Цариграда сви који су што боље могли да клеветају свесне Прилепце и честите грађане. Тада су и Турци грађани и власти кидисале на Прилепце који су хтели да и даље остану за српску школу и књигу. Тада је настало хапшење и гоњење Срба, а преметачини за српским књигама није било краја. Али се на супрот нечувеном притиску, све до ратова наших противу Турске 1876—78., одржала српска књига у Прилепу и његовој Околини. Пред саме ратове ми смо имали у Прилепској Кази *осам школа* (види „Српство" III. бр, 12 и *Јов. Ристића* „Спољашњи одношаји Србије..." III) и оне су биле праве *народне школе*. А сада има отворених, 1897. године, српских школа у Прилепској Кази *свега осам*, и оне, као што рекосмо, изостају иза оних школа које су постојале до ратова. Што је још жалосније, наше школе у Прилепској Кази, као и сва наша народна акција, знатно изостаје иза Егзархијских школа и бугарашкога напретка у оним странама.

[27] Ова села нису овде споменута редом како које долази по даљини, већ по странама, како је које од Прилепа положено. Највеће је село у Прилепској Кази *Варош* (има 200 кућа) па *Кривогаштани*, *Бучин*, *Тополчани*, *Витолишта* у Моријову (*кажу* да има 300 кућа), а најмања су *Чепигово* и *Орле* (у Моријову).

спада у Прилепску Казу) и границом Моријова где она према Битољу силази на реку Црну.

Услед своје пространости, Прилепска се Каза, по административној подели, дели на казу и *нахију*, — на кајмакамлук и мудирлук.[28]

Као што смо већ споменули (одељ. II), Прилепска се Каза, и по хоризонталној својој разграни, дели у два дела — у планински и пољски део. Планински смо део, и ако у кратко, прегледали, а пољски део, Прилепско Поље, скреће на се већу пажњу. Оно и јесте права Прилепска Околина, и, с обзиром на насељеност и обрађеност његову, оно је права Прилепска Каза. То је наставак Битољскога Поља, од којега га двоји само један гребен, који иде готово границом Битољске и Прилепске Казе.

Прилепско Поље, осем једнога малога дела својега, званога *Ливаћи* (често се зове и Баром). све је насељено и обрађено. А *Ливаћи* су увек мочарне па и подводне, и по њима се не сме ићи у свако доба године.

Ливаћи прилепске држе два сата у дужини (са севера на југ) и сат и пô, два у ширини (са истока на запад), а Поље Прилепско држи у дужини пет, а у ширини три сата.

Села су у Прилепском Пољу распоређена махом око поља, а има их и на самом пољу, изузимајући Ливаћи, које су и ненасељене и необрађене.

Осем планинскога и пољскога дела казе, има, као што мало пре споменусмо, у Прилепској Кази

[28] Прилепски кајмакамлук има 114 а Моријовски Мудирлук 17 села. Моријовски Мудирлук потпада под Прилеп. Мудир је просто управник нахије Моријовске. Наплаћује порез и одржава ред. Овај мудирлук је установљен због удаљености Моријова од центра Казе, од Прилепа.

и котлине једне. То је *Мориово* или *Моријово* (а турски се каже Мориова или Морихова). Ово је жупа, и она је на источној страни Казе. То је (пространа и уздигнута висораван) котлина, која је са свих страна ограђена високим гребенима Моријовских планина. Ова котлина припада двема казама: Прилепској и Тиквешкој Кази, али по природном облику својем и по географском свом положају, Моријово је засебна, нарочита жупа, зато је и засебна нахија Прилепске Казе.

Као што се жупа Моријово одликује од осталих делова и крајева Прилепске Казе, тако се исто и становници његови, свим животом својим (и психичким особинама и наравствености и говором), разликују од становникâ осталих делова Прилепске Казе, али томе није место овде.[29]

Села су у Прилепској Кази, нарочито у равним крајевима њеним, доста честа. Она су доста велика и нису растркана. Куће су и по селима ћерамидом покривене. Често су покривене плочама а мало их има и сламом покривених.[30]

Пошто је велико имање у Прилепском Пољу у рукама бејева и зајима, то се у сваком селу поред цркве (ако је село хришћанско) или поред џамије (ако је село мухамеданско) бели по једна

[29] О *Моријову* је доста тачно, и ако у кратко, третирао *Хан* у својем „Путовању кроз Поречину Дрина и Вардара...“ 229—231.

Моријово се спомиње у хрисовуљи цара Василија Бугароубијце у XI столећу. По хрисовуљи цара Василија о архиепископијама и епископијама (из године 1020.) Моријово је припадало *Могленској епископији*. Поред Моријова у Могленску епископију су спадали још и *Просек* и *Setine* (— Τοῦ δὲ ἐπίσκοπον Μογλαίνων εἰς αὐτὰ τὰ Μόγλαινα καὶ τὸν Πρόσακον καὶ τὴν Μεριλοβαν... καὶ“ — Byzantinische Zeitschrift 1893. II Band I Häft 42.

[30] О селима и о свему што се на познавање њихово односи, видеће се, како ваља, у излагањима *Дра Јов. Цвијића*, која се поступно и критички припремају.

или више кула. То су куле чифлик-сахибија, који су притисли имање махом првих година турскога насељавања у Прилепским пределима. Чифлик-сахибије, као свуда, тако и у оним странама, проводе зиму у граду (Прилепу), а лето (заједно са својим харемом и људима), на кулама по својим чифлицима.

Али се баш по стању, у каквом се ове бејлерске куле находе, види, да турски елеменат опада и у прилепским пределима. Без мало све су куле у распаду. На њима зјапе шупљи прозори, висе полупане таванице и стреје, а гавранови и чавке облећу око кулâ и гракћу, те казују пустош и проричу пропаст!!

И горе смо споменули, да се место мухамеданскога господства (у колико се оно састоји у економном благостању) подиже хришћанско; на место турскога, па и арнаутскога, подиже словенско, односно српско господство. Турско имање прелази, поступно, у руке Хришћана. Бејлери продају своје имање градским чорбаџијама, а сељак, раденик, само господара промењује!

(До ужаса тежак економски положај турскога елемента у оним странама, онамо, привремено сакрива још само *коран* и *фереџе*).

Сељак ради господарско имање на *исполицу*, онако као што то чини и у осталим крајевима наших земаља под Турцима. Врло је ретко да господари обрађују имање слугама, и онда је још теже за сељака. Слугама се обрађује имање нарочито оно око града Прилепа.

Обрађивало се ма на који начин, Поље Прилепско плаче за радну руку. Бар једна трећина њива, и у самом пољу, лежи као *стрњиште* по

једну и више година, па се тек до године, или још и доцније, засеје!

У Прилепском се пољу производи највише пшеница па онда остале врсте белога жита, као: *раж, јечам, зоб* (овас) и тако даље. За тим се производи кукуруз, проја (просо), а у последње време се производи и опијум, а ретко и дуван. Одкад је дуван прешао у монопол, производњом дувана се баве махом Арнаути и Турци грађани, за то што га могу доцније, израђена, продавати из својих руку и независно од управе монопола. Народ се у Прилепској Кази бави и виноградарством, али се, поред тога што има у Прилепу и околним селима доста винограда, ракија доноси из Велеса. Велешани у изради шпиритуозних ракија предњаче свима градовима у оним странама, и њихова се ракија продаје чак по далеким градовима од Велеса. Шума се никако не гаји у Прилепској Кази; на против, колико је и има у северно-источном делу Казе, сатиру је, као што смо споменули, становници својом стоком.

Поред земљорадње, главно је занимање народа у Прилепској Кази сточарство. Сточарство се негује толико, колико је потребно за подмирење домаће потребе. А од ситне стоке се и извози доста из Прилепске Казе. И свиње се довољно негују и имају добру продњу на сајмовима. У последње време, од кад су се Хришћани мало више ослободили притиска турскога, свиње почињу да се гаје и по градовима. Тако је у Прилепу, само што се ни у Прилепу свињетина не сме јавно на касапници да продаје већ само у порти црквеној, или да се у кућама хришћанским закоље и уреди.

Због тога што се шума не само не негује, већ и сатире, становници у Пољу Прилепском оскудевају у дрвима за гориво. Дрва се тешко довозе, и за то су и скупа. За то се преко лета купи и суши балега сточна, те се зими са сламом меша и ложи.

Оскудица шуме и горе у Прилепској Кази, нарочито у Прилепским пољским крајевима, види се и по самим кућама и осталим зградама, а нарочито на оградама и том подобно.

IV

Остатци старина и знатна места у Прилепској околини.

У јужним пределима нашим под Турцима три се места и са својих старина из Средњих Векова истичу као три главна центра просвете и културе. То су *Скопље*, *Велес* и *Прилеп*. Доста је да се Скопљанска Црна Гора, ма и летимице разгледа, па да се наиђе на безброј и цркава и манастира из времена словенскога, односно српскога државнога живота; око Велеса се такођер нижу многе цркве и манастири, а сâм стари *Прилеп*, данашње село прилепско, *Варош*, пуно је остатака старина и из периода српскога државнога живота.

Ко пажљиво разгледа остатке старина у Прилепској околини, почев од саме Вароши прилепске, видеће, да има старина, по времену својега постанка, и старијих од словенскога живота у оним странама; да их има и из периода грчкога и римско-византијскога, али су старине из словенскога, односно из периода српскога државнога живота, прекрилиле Прилепску Околину.....!

*

И ако се не може позитивно да утврди, ипак, с обзиром на остатке старина изгледа, да је При-

лепска Околина и у римско-византијском периоду имала својега центра. По версијама, које данас заузимају место у историографији Балканског Полуострва, у Прилепској су Околини у римско-византијском периоду постојала три различита центра, или три различита града: *Стимбара* (*Stymbar.*) *Керамије (Ceramie)* и *Еуристум (Euristum)*.[1]

Неки[2] држе да је *Stymbar* био на месту где је данас Прилеп, или у непосредној близини његовој; да је *Euristum* био око данашњега села Тројака[3] (пот. Тројаци), а, по завршној речи професора Томашека,[4] *Keramie* су биле у Прилепском пољу. Колико је, пак, од свега овога, *позитивнога*, не може се данас рећи, јер мало ниже наићићемо

[1] *Хан* („Путовање кроз Поречину Дрина и Вардара....“ 225—227) по професору *Демисту* налази, да је на место данашњега села Чепигова постојао у старо време град и центар *Deuriopos*, ну ми ћемо о овоме проговорити на месту (у овом одељ.), где ћемо говорити о *Чепигову* и остатцима старина, који се у околини овога села находе.

[2] *Grisebach* (Reise durch Rumelien... S. 120—121) ставља *Stymbar* (или *Stubur*) (по *Leake-cy*) у Поље Битољско (Stubera oder Stymbara lag, nach Leakés Untersuchung, in der Ebene von Monastir, die der Erigon bewässert (али) *nicht weit von dem heutigen Perlepé*. — Stiber или Stymbara је лежала, по Leakea-ову истраживању, у Битољском Пољу, које залива река Црна, али не далеко од данашњега Прилепа.)

Драгашевић Јован („Гласник Срп. Уч. Друштва“ XLV, 95) ставља Stymbar на место данашњега Прилепа.

[3] Тројаци је село далеко од Прилепа три сата. Оно лежи на путу из Прилепа у Грацко и у Тиквеш. О њему ће мало ниже бити више говора.

[4] „Zur Kunde der Hämushalbinsel....“ Wien. S. 43.

Rački, „Documenta II, 294...“ — (Словени) Ut tandem idem Cuber, cum, relata victoria praefatum Danubium fluvium cum omni praedicto populo suo traiecisset, ad nostras etiam partes venerit, campumsque Ceramésium ocupavit...“

Tafel, „De Thesalonica eiumque argo disertatio geographica...“ S. 98 поставља Ceramesianum *in superioribus Macedoniae partibus* (Supra Heracleam — Pelagoniae), која је била, наставља *Tafel*, под Оридом.

Драгашевић Јован („Гласник Срп. Уч. Друштва“ XLV 95) чинио је окушаје да одреди Keramie и Euristum, али као и остали његови окушаји у поменутом „Гласнику Срп. Уч. Друштва“, у чланку *Археолошко-географска истраживања*, и овај отпада као са свим неоснован. Драгашевић није имао тачне карте ни за места, која још и сада постоје, а камо ли за сатара и историјска места.

на остатке старина из римско-византијскога периода не само у *Чепигову* и *Зрзу*, већ и на многим другим местима у Прилепској Околини и чућемо народна предања, по којима су у дотичним местима у *старо време* доиста велики градјови постојали.

Ово се питање за сада не може ни с приближном тачности решити, с тога ћемо ми прећи преко њега, а покушаћемо да остатке старина, које смо у Прилепској Околини нашли, верно опишемо и укратко представимо и то само оно што смо над земљом нашли и што смо о њима чули, и то опет само толико, колико то одговара и другим околностима, а у првом реду писаним споменицима.

Овако стоји са старинама из римско-византијскога периода, а старине из словенскога, односно српскога државнога живота, тачно се распознају и одређују.

*

Све и да оставимо на страну народно предање, на пр. о *„седамдесет и седам“* црквa,[5] које су за српскога државнога живота постојале у Прилепу (разумемо стари Прилеп), и све и да оставимо на страну народна предања о црквама *Краља Вукашина* и *Краља Марка*, које су биле покривене *сребрним плочама*, а живописане *сувим златом*, и да оставимо народна предања о дворовима цара Стефана Душана, цара Стефана Уроша[6] и Краља Марка... и тако даље, и да се зауставимо само на писаним споменицима из онога доба, довољно можемо да схватимо слику Прилепске Околине у овом погледу за Средњих и прошлих векова.

[5] То је омиљени број хришћански.

[6] На десној страни пута из Манастира Трескавца у Ман. Св. Арханђела и Варош постоји стари источник који се зове *Орошица* и *Урошица*.

А ко се у мислима пренесе у Прилеп, Велес и Скопље у Средњим Вековима, и ко иоле схвати слику ових местâ, појмиће и колику су деликатну улогу играла ова места у својим околинама, и колико су њихове јаке и безбројне функције биле у утврђивању Хришћанства и расађивању просвете и културе у својим околинама. Доста је да се погледа данас на положај манастирâ *Трескавца* и *Зрза*, и на остале важне тачке у оним странама, па да се схвати њихово силно дејствовање на све струке народнога и државнога живота, и да се види, да се наш народни и државни живот из Средњих Векова највише на траговима остатака овога рода види.[7]

Према околностима у којима се сада налазе Прилеп и његова околина, и у којима се ми у Прилепу налазимо, не остаје ништа више, него да, као што смо рекли, укратко и верно опишемо старине које се данас над земљом налазе, а из тога ће се краткога описа довољно видети, да је ретко у којој околини, узевши је у потпуности њеној, толико много остатака старина, колико се тога у Прилепу и његовој околини налази.

а) Варош и старине у њој.

Варош је сада село Прилепско. Далеко је од Прилепа на западу до двадесет минута, а на самом је подножју Трескавца, управо је, као и што кажу стари путници за Прилеп, прилепљена за стрмо

[7] За то и јесу ове старине у оним странама врло много цењене. Ми смо споменули како су о њима и наши стари мислили и како су их ценили. Оне су боље привукле пажњу и Григоровича и Архимандрита Антонина и др. а у последње време су привукле на се пажњу и представника Руског Археолошког Института у Цариграду па и самога *Кондакова*, проф. археологије на Петроградском Универзитету.

подножје Трескавца. Варош има, данас, само око 200 кућа и 1000 становника Хришћана. (А *Хан* пише да у Вароши има 70 кућа и то од данас пре 40 година, кад је Варош била већа но што је данас!) А у старо је време Варош имала (по народном предању) 12000 кућа. Варош је остатак града Прилепа из Средњих и прошлих векова. Само име *Варош* означава у онамошњим пределним говорима један, и то најстарији, али и саставни део града, према томе се Варошани и данашњи дан не броје у сељаке Прилепске, а и нису сељаци, јер се ничим не разликују од грађана Прилепаца; на против Варошани се сматрају за најстарије грађане, јер у Вароши нема, сада, дошљака, досељених сељака из околних села Прилепских, а у Прилепу има и таквих.

И по овоме се види како се Прилеп, као што смо поменули (одељ. III), поступно пресељавао у данашњи свој положај, а задржао Варош као најстарији свој део.[8] Да је Прилеп био на месту да-

[8] Значење имена *варош* у јужним нашим пределима под Турцима није онакво, какво му се придаје у северним нашим пределима. У северним пределима нашим одомаћила се, као што вели пок. *Јов. Бошковић* („Скупљени списи" I, код речи: *варош, варошки*), место наше лепе речи *град*, реч *варош*, а у јужним пределима се град још и данашњи дан зове *градом* (nom. град — *Идем у град на пазар; град Прилеп, град Скопље, град Велес* и тако даље), а *вароши* се зове један део града, једна, и то најстарија *махала* градска. Тако у Куманову, Скопљу, Велесу и Прилепу постоји, поред других махала, и *Варош-махала (варош-махала)* или просто *Варош*. Тако кад неко иде из X махале у варош махалу, на питање куда иде, одговорио би да иде у *Варош*.

С обзиром на *варош-мале* у појединим градовима у оним странама, може се, као поуздано и то тврдити, да се *вароши* онамо зове или *најнижи* или *најстарији* део града.

Варош у онамошњим пределним говорима мушког је рода. Као што и *Спиридон Гопчевић* (Makedonien und Alt Serbien I) лепо примећује интересно је тврђење Dr. H. Bartha (Reise.... 136) о Вароши прилепској и о њеном значењу. — „Am S. W. Fusse des hohen Felskammes von Dabnitza, liegt das grosse Dorf Warosch, ein seh bezeichnender Name, da er auf Bulgarisch (sic.) die offene Handelstadt bezeichnet in

нашње Вароши, јасно се види и у домаћим писаним споменицама, из разних бележака из прошлих векова, по остатцима старина из Средњих Векова и по народним песмама из оних предела онамо.

а) У повељи цара Стеф. Душана, којом је цар Стеф. Душан обдарио манастир Трескавац многим имањем, налазимо помена и о црквама у Прилепу: „....црькоь ѹ прилѣпѣ продромь.... црьквь подь градь нь светомоу геѡргию.... и црьквь светыи врачеве.... Баровѹ црьквь и ѹрвища (Св. Варваре)....[9] „метохь ѹ Прилиѣпѣ светии Ѳеодрои....“ „метохь светии Димитрїе оу Прилѣпѣ....“) и о многим метосима.[10]

б) *Хаџи Калфа*, турски географ XVII столећа[11] пише у изводу о Прилепу: Прилеп (Перлепа, Прилеп,) међу Скопљем, Битољем (Манастиром) и Велесом, *на кршевитом голом брегу*;

в) Браун[12] (Brown) енглески путник XVII столећа пише о Прилепу да је *прилепљен* за подножје брда на којем се налази....

г) В. Григоровичь, Ами Буе, Хан,[13] Барт и многи

lebendigen Gegensatz gegen den befestigen „Grad“ (wie in den Namen Bel-grad, Rasrgrad u s. w.) und so noch in enger Beziehung steht zu der erwähnten früheren Feste auf dem Felskamm der Dabnitza. (На јужнозападном подножју високога стеновитога гребена Дабничког лежи велико село Варош, чије име у „бугарском“ језику означава какво отворено место за трговину (тржиште), које је, значење, у очигледној супротности са значењем града (који у „бугарском“ језику означава место за становање) као што су имена Београд, Разград и још у тешњој вези стоји (Варош) са горе споменутом тврђавом на Дабничком гребену.

[9] „Гласник Срп. Уч. Друштва“ XIII 369 и даље.

[10] „Гласник Срп. Уч. Друштва“ XLI 359—360.

[11] Споменик Срп. Краљ. Академије XVIII 46.

[12] Споменик Срп. Краљ. Академије IX 40.

[13] „Reise von Belgrad...“ S. 178. Описујући садању Варош, пише: Hier stand, der Lage nach, die alte Stadt Prilip und dass der Ort früher von grösserer Bedeutung war bezeugen unter mehreren anderen alten Kirchen einige byzantiniche (!!) Capitäle und Säulenreste.....“ где је *Hahn* нашао на престолу црквеном и грчки запис (!), а *српске* записе и *натписе* није *могао* да нађе!!

други[14] чули су и забележили народно предање о томе да је Прилеп био на месту где је сада Варош.

д) Описујући, укратко, данашњи Прилеп, споменули смо како се још памти у Прилепу и време досељавања првих, данас, породица из Вароши у Прилеп, и како се још прича о ливадама Краљевића Марка — *Маркоји Ливаћи.*[15]

ђ) Новије народне песме из онога краја певају Краљевића Марка из *Вароши* а не из *„Прилепа града бијелога,"* као што се лепо види у песмама: *Марко и Филип Мађарина*[16] и *Марко грабит Анђелина.*[17]

[14] Између осталих путника и *Архимандрит Антонин* (Споменик Срп. Краљ. Академије IX 19) налази у Вароши *„мноштво запустених цркава"* и забележио је народно предање, у којем се види да се народ из Вароши преселио у садањи Прилеп, и нови је Прилеп, садању Варош, назвао *„Марковом Паланком."*

[15] Ливаде Краљевића Марка се често и у песмама певају. Једну такву песму забележио је из *Дебарскога* краја *Ив. С. Јастребов* („Обичай и пѣсни Турецкихъ Сербовъ...."):

„Пасе овце дели Магдалена,
„Пасе овце у зелене ливаде,
„Па ми моли Бога јединога:
„Дај ми Боже један прамен магле,
„Да заросим Маркове ливаде,
„Па да пуштим овце по ливади.
„Па гу нађе Марко Краљевићу,
„Па говори дели Магдалене:
„Чујеш ли ме дели Магдалена,
„Ти истерај овце из ливаде".
— — — — — — —

[16] „Прво Краља Марка од Вароша,
„А другио Милош Кобилића,
„А трећио Реља од Призрена"
— — — — — — — —
„Сине мој Марко од Вароша"
— — — — — — — —
„Па ми вели Марко од Вароша"
— — — — — — — —
„Али чујеш Марко од Вароша"
— — — — — — — —
„Се нађути Марко од Вароша"
„Што ѝ зеде Марко од Вароша"
— — — — — — — — („Српство" година III)

[17] „Дедо Господ на пат беше седнал,
„Да га чека Марко од *Вароша*"

А има случајева да се и у песмама често меша име *Прилеп* са именом *Варош*, и у тим се случајевима види, како се стари град Прилеп (Варош) распадао и узимао на се облик данашњега града Прилепа.[18]

*

Сад су на реду остатци старина у Вароши. Као што смо и напред споменули, Прилепска Варош је пуна остатака старина. Узевши у обзир и остатке оних тврђавица код Вароши, старине се Варошке деле у две групе — у остатке тврђавица и других потребних зграда за некадашњи световни градски живот и остатке цркава и манастира.

Као што је Рус Архимандрит Антонин навео, у Вароши има „*мноштво запустелих цркава*“ — „*седамдесет и седам цркава*“ — како народно предање казује, а факат је, да се осем цркава, које се спомињу у повељама цара Стеф. Душана, данас указује на цркву (и манастир) *Св. Арханђела Михаила, Св. Димитрија, Св. Ђорђа, Св. Богородице* (*Пречесте* — 12. нов.), *Св. Петра, Св. Николе, Св. Луке* и *Св. Атанаса*. Од ових цркава пију данас службу божју цркве: Св. Арханђела Михаила, Св. Димитрија и Св. Петке, а од неколико година на овамо, почело се, по који пут у години, да служи и у некима од осталих цркава.

— — — — — — — —
„Дошол Марко во *Вароша* града,
„Врзал Шарца в темна коњушница,
„И до него витеза кобила“
— — — — — — — —
— — — — — — — — („Српство“ год. III)

[18] „Едно утро Марко ми подрани,
„Из Прилепа из Варошот“.
— — — — — — — —
— — — — — — — — (Сборникъ II)

Запустелих цркава у Вароши било је још у XIV столећу. Напред смо поменули „црквиште Св. Варваре", које цар Стеф. Душан спомиње у својој повељи.[19] И ове „запустеле цркве" које су некада лепотом својом светлиле, дају нам доста јасну слику о јаком преврату и о тешким временима, која је Прилеп, по пропасти државе *Краља Марка,* проживео, и даје нам више разлога, да потврдимо своје уверење о порабоћењу Прилепа Турцима, али види о томе одељ. VI.

Да су цркве и манастири ови запустели још у прошлим вековима доста сведочи и народно предање о манастиру Трескавцу, које се тако исто односи на порабоћење и ових цркава и манастира, и на растурање онога јакога духовнога живота, који се беше у Прилепу развио.

Осем у једној народној песми из онога краја, ми немамо данас готово никаквих више гласова ни података ни о црквама, које су подигли Краљ Вукашин и Краљ Марко. Осем Руса Архимандрита Антонина, није ни један од путника европских, све од *Ами Буеа* па до наших путника ништа готово о овим црквама забележио. *Хан, Барт* и др. забележили су и о овим црквама по штогод, али ни то што су они забележили није тачно ни истинито. *В. Григорович* је посетио и манастир

Узгред помињемо на овом месту и песму из Софијске Околине — *Марко и Гино Латиник в Костур* — у којој се пева:

„Кажи дедо сега от де идеш?
„Сега ида от Прилипа града,
„Право *тегла за Бугарска* земја"

Ко иоле познаје софијски говор, видеће колико је ова песма у том погледу погрешно забележена, а исто тако ће видети, да по овој песми *град Прилеп* није у „Земја Бугарска".

Како ли се бугарски *фабрикант* ове песме овако прварио!!

[19] „Гласник Срп. Уч. Друштва" XIII 369 и даље.

Трескавац, међу тим из целога је манастира (ту се рачуна и црква манастирска) забележио само *један једити* натпис, а мало ниже ћемо видети, да је *Хан* у манастиру Трескавцу наилазио *само* на „грчке" натписе и *„византијске"* катедрале, а *Барт* је, шта више, остатке тврђава прилепских помешао са манастиром Трескавцем!!

Оно пак, што је на овим црквама и манастирима у Вароши остало иза *„злих времена"*, оно је последњих деценија уништила бугарска пропаганда, која се и у Прилепу и Прилепским пределима јако угнездила. Цркве су ове, по упуствима најпре бугарских агената, а после и Егзархије, *„оправљане"* и том су приликом намерно и ревносно оштећени сви важни записи, натписи и *живописи"* [20] Тако, цркве је ове далеко пре нас, још 1865. године, посетио и описао *Рус, Архим. Антонин,* па и он није готово ништа затекао. Тако, црква Св. Арханђела Михаила оправљана је 1858. године и том је приликом уништено што је и остало било иза „злих времена", те је и Архимандрит Антонин затекао само трагове од слика Вукашинових и Маркових.

Ми немамо ово Антониново дело [21] при руци, зато ћемо се овде послужити изводом из овога

[20] Овакав случај, да бугарски агенти ниште записе и натписе по нашим споменицима овога рода није редак. Али се на овим споменицима по најјаче види. Ко је видео цркву Св. Димитрија у Вароши видеће, да се навлаш и без потребе баш на оним местима малтерисало, где су били поједини важни записи, натписи или живописи српски.

И од мртвих се ствари боје!

Ово је већ утврђен факт и ми се не ћемо ни на кога више позивати. Доста је за то изјава, коју је Руски Археолошки Институт у Цариграду у својем органу Византинском Врѣменику (год. IV) о томо саопштио, а и пре тога временаје доста о овоме писано — (*Јиречек* и др.)

[21] *Поѣздка въ Румелію Архимандрита Антонина, члена сотрудника Императорскаго Рускаго Археологическаго Общества. Санктпетербург.* Типографија Императорској Академији Наукъ. 1879.

дела, који је *Ст. Новаковић* саопштио у Споменику (Српске Краљевске Академије IX[22]) и исписаћемо овде где треба и његов опис цркве Краља Марка.

*

Манастир *Св. Ранђела* је над Вароши. Далеко је од Вароши петнаест до двадесет минути, а под самим је тврђавама Прилепским. И овај је манастир обнављан[23] и том је приликом живопис упропашћен. О њему се старају Варошани. Он има својих добрих прихода.

Архим. Антонин је дошао у манастир из Вароши и описује га овако:

„Још из далека, пролазећи источном страном села, Архимандрит је смотрио већу прекрасну цркву с високим кубетом, која га је опоминьала на византијске храмове Цариграда и Атине. По том су се почели пети уз стрмениту гранитну гору. Покрај стазе су се издизале стене свакојакога облика. Неке су од њих биле правце на ниже сасечене и на тим засецима виделе су се старе иконе, које су још биле сачуване.[24] Уз једну такву икону види се запис од више врстâ, готово са свим изглађен временом, али се видело, да није историјске садржине. После критичног кривудања, пут је извео пред сама врата манастира, који је чисто усечен у стену. Икона светих Арханђела

[22] „Српске старине по Македонији, белешке с путовања *Архимандрита Антонина* од године 1865."

[23] Обновљен је године 1858.... О томе има и запис над вратима који ћемо мало ниже исписати.

[24] И *Хаһн* („Reise von Belgrad...." 178) пише како је видео ову цркву, (ако то није била црква Св. Димитрија), и како се између осталих многих налази и неколико византијских капитала и остатци стубова. *Хан* је *„нашао"* чак и неки грчки натпис на престолу, а онолике словенске записе није видео. А друге карактеристичне опаске Ханове — не ћемо овде ни спомињати!!

над вратима показује, да је црква њихов храм. Архимандрит је опазио да црква осим имена ништа друго манастирскога нема. У стара времена ту је извесно била иноческа обитељ, која се скривала под заштитом тврдога и неприступнога градиња из још старијих времена.[25] Може бити да је та обитељ старија од словенскога становништва у овим крајевима.[26] *У српско време и она је заједно са градом процветала а после је Ислам и њу и град потиснуо назад*".[27]

Диван је изглед са овога манастира. У прегледу је сва ужа Прилепска Околина, а нарочито она страна, која се са Козјака и Плетвара поступно спушта у Битољско и Прилепско Поље. И манастир се одонуда види и истиче се својим величанственим положајем. За то је и било силно дејство његово на хришћански свет у оним странама.

Данас има манастир и мале *конаке* своје са другим потребним зградама. У овај манастир Прилепци и Варошани најчешће излазе.

И ако мала, црква манастирска, на први још

[25] Ко зна да ли манастир овај није у времену својега постанка био скит којега од великих манастира око старога Прилепа. Ми у домаћим изворима немамо помена ни о манастиру *Св. Архангела Михаила,* осем што имамо помена о њему у једној народној песми из последњих столећа, (ако не и из овога). С тога смо мишљења, да је овај манастир био скит манастира Трескавца или којега од великих манастира у Вароши. Ово иде у прилог мишљењу *Архим. Антонина*, да је овај манастир процветао у старо српско време. Ми мислимо, да је онда и обраћен у манастир.

[26] Ово мишљење *Архим. Антотина* није оправдано. — Историја зна за Словене у Прилепским пределима још у V па и у IV столећу, а ничим се не може утврдити, да су Словени затекли Хришћанство у оним странама, него на против, да су га они и примали и утврђивали. А нема сумње, да је и ова обитељ старија од словенскога, односно *бугарскога* и *српскога државнога живота* у оним странама, само што је и она тек у времену словенскога напретка процветала.

[27] Ово мишљење *Архим. Антонина* може се односити само на измак XVII и на XVIII столеће, јер је стари град Прилеп, (садања Варош), тек у то време потиснут новим градом, садањим Прилепом.

поглед, изазива у посматраоца силне и разне мисли о прошлости народној и о судбини његовој.

На главним вратима испод аркада црквених, на мраморној плочи, стоји данас кратак запис о оправљању овога манастира:

Манастир је оправљен 1858. године за време митрополита Герасима и тутора Назеића.

Архимандрит Антонин је описао и цркву манастирску, и ми, да не би то исто понављали, а и из разлога што је тај опис, као што смо видели, из године 1865., исписасмо га овде из пом. извода Ст. Новаковића.

— „(Црква) је византијскога стила али малена и у архитектури се њеној нема шта особито опазити. Новим малтерисањем изнутра и споља покривено је све што је могло остати од старијих времена. Испред цркве је наткривен трем наслоњен нешто на стену а нешто на мраморне стубове који сведоче о јачој старини зграде. У дну трема, на западном зиду саме цркве, с обе стране врата на која се у цркву улази, сачували су се остатци живописа, који је Бог зна како остао поштеђен од новога малтерисања. Виде се у природној величини слике господе по свој прилици ктитора или великих приложеника цркве. С десне (јужне) стране насликан је човек од тридесет година лепога лица у царском — на византијски крој — оделу с круном налик на архијерејску митру и с круном око главе као што се мође свецима. У десној му је руци дугачак крст са две прегаче. С обе стране главе има разговетан натпис у три реда, који гласи: „Кь Ха Ба кѣрнь крал Марко". То је с једне, гледаоцу с леве стране, а с десна има само слог Ка..... Исто така слика види се и са северна врата, само што је на тој слици

старац и што је натпис са свим истрвен..... На једноме од стубова налази се натпис: (вь) лѣто ≠ ЅФД. *αγιωτατος* с҃ппь Андри Феур. 3....“ [28]

У писаним споменицима немамо, као што смо споменули, трага о зидању овога манастира, али у народу су жива предања о томе сачувана. Путем народнога предања, у свима се Прилепским пределима *зна,* данас, да су овај манастир градили Краљ Вукашин и Краљ Марко. О томе има много и песама онамо. Између осталих песама о овом манастиру, ми ћемо овде цитирати само ону што је објављена у Сборнику (Бугарскога) Министарства Народнога Просвещения (III кн.).[29]

[28] Споменик (Српске Краљевске Академије) IX 19.

Не зна се ни ко је овај манастир, ако то није био, као што смо споменули, скит, подигао. Осем народне песме коју напред споменусмо, а по којој излази да су цркву ову подигли Краљ Вукашин и Краљ Марко, имамо још версија по којима је и Краљ Марко многе задужбине подигао:

„Пита мајка Краљевића Марка,
„Ја мој синко Краљевићу Марко,
„Што ти градиш *многе задужбине?*
„Ил си тешко Богу згријешио,
„Ил си лудо благо задобио“.

— — — — — — — —

— — — — — — — —

[29] „Црква градил Волкашин и Марко,
„Црква градил света Аранђела,
„До своиве ку́ли над Вароша,
„Ја градиле до девет години.
„Се от мермер диреци клавале,
„А покривот со стребрени плочи,
„Иконите се от суво злато.
„На вратава Волкашин се писал,
„Син му Марко богме му завидел,
„И он ми се от лево написал,
„Во одежди и кралцки коруни,
„Манастиро азьр ми се сторил,
„И требало за да си го светат.
„Поканиле патрик и владици,
„Из Орида за да ми гостеват.
„(Поканили свети игумени
„От три лаври кралцки манастири)
„Поканиле ђаци ем попеји,

Око овога манастира се скупља много света о Ђурђеву дану, о градској слави Прилепској, и бива велики сабор.[30]

И иначе, о бичним празницима долази доста света у овај манастир. Овај манастир и манастир Трескавац најомиљенија су и најподеснија места за излазе Прилепаца. И *Архим. Антонин* је затекао доста света у овом манастиру. Испод саме стене, на којој је црква манастирска, налази се

„Поканиле кралеји и банеји,
„Поканиле народ от секаде.
„Како тије чесно поканиле,
„Така тије ним му дошле,
„Манастиро си го осветиле.
„Лепи гости тије направиле,
„Што ставиле три чесни трпези:
„Прва софра патрик со владици
„(И оније свети игумени)
„И оније ђаци ем попоји.
„Втора софра кралеји и банеји,
„Трећа софра от сите рисјани
„Јале пиле три дни и три ноћи"

Песма даље пева како се *Краљ Вукашин* и *Краљ Марко* (отац и син) завадили око првенства у јунаштву, и Краљ Вукашин трже сабљу и јури Краљевића Марка, да га *исече*. Марко бежи око цркве док није *развалио* врата црквена и ушао у цркву и спасао се, јер се црквена врата за њим затворила и тако даље..... *(познати мотив у народној песми: Урош и Мрњавчевићи)*.... а анђео божји на послетку проклиње Вукашина:

„Волкашине ајир не ће видиш,
„Кући, кули ће ти се растурат
„Манастир здрав не ће останит,
„До три четири Бога ми појаси"

[30] О саборима који се држе око цркава и манастира у оним крајевима, ваља што пре забележити. То су интересни сабори и они имају од чести карактер старих сајмова. Они се распадају у последње време, с тога значај њихов ваља сачувати од заборава.

Доцније ћемо видети да је Ђурђев дан прилепска, градска слава, и тога је дана готово сав хришћански Прилеп код овога манастира. Овога су дана, између осталога, заступљени на сабору и сви еснафи градски. Онда се врши писанија, купљење прилога за еснафе и за поједине народне послове. Исто тако падају у очи и тутори Цркава Варошких. Тада је обичај да се даје прилог Варошким Црквама и та процедура давања прилога од необичнога је интереса.

Али све ово почиње нагло да опада, а то све услед продирања европске „цивилизације" и у оне крајеве онамо.

један извор. Свет, који долази у цркву, нарочито о Ђурђеву-дне, отима се о ову водицу, да се њоме умије и да од ње и кући својој понесе као *лековиту воду*.

*

Друга по реду (по томе колико се сада види некадашње стање) црква у Вароши, јесте црква *Св. Димитрија*. Ова је црква у самој Вароши. И она је, као и све друге цркве, зидана од камена и цигала. Ни она нема, као што и *Архим. Антонин* каже, никакву архитектонску лепоту. С поља је доста добро очувана. Има, на средини крова, који још постоји, велики гвозден крст. Црква је доста широка и сразмерно ширини није висока. Око цркве је Варошко гробље. У последње је време нешто оправљана ова црква, и том су приликом сграђени неки додатци, који служе за заклон свету, који долази на гробље. И изнутра је ова црква оправљана, те је и у њој живопис оштећен, а о записима нема ни помена. Очевидно је, да су поједина места, и то где се баш стари записи налазили, и без потребе, поново малтерисана и кречена.

И у овој се цркви налази доста очуваних старих црквених утвари, али и то само непомични светњаци од камена и др.[31]

[31] Не зна се ни ко је ову цркву градио, за то ћемо да наведемо на овом месту један узгредни помен о *Св. Димитрију, Свецу Краљевића Марка*. — У Кумановском, као и у многим другим крајевима, пева се у народним песмама *да Краљевић Марко слави Св. Николу*. У једној од многих таквих песама, које је писац ових редова црибележио из уста певачâ из Кумановскога краја, пева се:

„Служи Марко Светога Николу,
„*Светац му је Свети Димитрија*.
„Поканија до три совре гости:
„Једна совра врли чорбаџије,
„Друга совра пуки сиромаси,
„Трећа совра све млади јергени".

*

После цркве Св. Димитрија долази црква *Св. Петра* и *Св. Николе*. Ове цркве и не личе, с поља, на цркве, и на њима се, у грађењу њихову, види нека журба па и оскудица материјала. Оне нису ништа боље и лепше од оних цркава, које налазимо по селима Прилепским, а које су постале на измаку државнога живота српскога у оним странама или и после пропасти српске државе.

— — — — — — — — — — — — — — —

Све су друге цркве у самим рушевинама и на њима никаквих више трагова нема, по којима би се ма шта за науку могло извући. Многе су од њих и зазидане и затворене, и народ прича, онамо, читава чуда о њима. Примера ради да наведемо ово: Пред црквом св. Петке налази се један огроман камен, који се некако скотрљао озго с брда и задржао се пред овом црквом. О том камену се прича, да се за ово неколико стотина година неколико пута сам укотрљао у цркву и искотрљао се из цркве!!!

*

* *

У други ред Варошких (Прилепских) старина долазе, као што смо споменули, остатци тврђава, које постоје над Вароши, а испод манастира Трескавца. Као без мало свуда по другим местима у

И *М. С. Милојевић* („Песме и обичаји.....“ I 170) је забележио народну песму у којој се пева како *Краљевић Марко* слави Св. Николу.

У многим нашим крајевима под Турцима, светкује се, поред Славе, Крсноra имена, још по један празник, као Св. Димитрије, Св. Ђорђе, Св. Петар (Петров дан), Св. Илија, Св. Јован и други. *Светац му је*, у овој песми, један је од таквих празника. Појав овај, да се пева како је *Светац Краљевића Марка* Свети Димитрије, долази отуда, што је у оним крајевима познат манастир Св. Димитрија у *Сушици* близу Скопља, где се и данашњи дан распознаје живопис Краља Вукашина и Краља Марка.

нашим земљама, тако се и ове тврђаве вежу за име Краља Марка, премда су далеко старијега порекла од српскога државнога живота у оним странама. Ове старине, ако нису из грчко-римскога, а оно су извесно из византијскога доба.

Остатци су ови свратили пажњу свих путника, који су овим крајевима прошли, и интересно је што је сваки од њих изнео различита мишљења о њима и што их је на различите начине и описивао. — *Ами Буе*[32] веже постанак ових тврђава за време Краља Марка и у развалинама њиховим разликује и распознаје (по народним предањима) две четвртасте куле и једну капелу између њих. *Хан*[33] као да постанак ових некадањих тврђава мене у време *пре словенскога* живота у оним странама. Он налази *старе саркофаге* и урезане неке грубе слике у камењу, све из прехришћанскога, трако-илирскога доба. Али их и Хан веже за име Краља Марка. За то их и зове „*Марко-Краљ град*“ и у њима разликује (опет са свим по народном предању: *Маркову кулу, Маркове подруме, градски трг (!) (Зарзе), Марков сарај (конак)* и тако даље.[34]

[32] „La Turquie d' Europe....“ II 365—366 — „Le plus beau reste du moyen âge en Macedoine est le château du héros serbe Marko Kralievitch. Jl s' élève à ½ l. à l' o. de Prilip sur une petite montagne de 300 p....“ (Најлепши остатак Средњих Векова у Македонији је замак српскога јунака Краљевића Марка. Овај је замак над Прилепом на пола миље западно, на једном онижем брду од 300 стопа.)

Види уз то од Ami Boué-a и: „Recuiele d' Jtineraires dans la Turquie d' Europe.....“ I 255.

[33] „Reise von Belgrad....“ 177. О Прилепу је *Hahn* слушао још у Скопљу као о граду „als die eigentliche Residenz Marko Kralj's bezeichnet worden (Хан је још у Скопљу слушао о Прилепу као о правој престоници Краљевића Марка). То се односи на тврђаве прилепске (Варошке).

[34] Колико је *Hahn* био неувиђаван и нелогичан, и колико је примао готове мисли од бугарских пропагандиста, види се и по томе, што је међу остатцима ових прилепских тврђава чак и „*трг прилепски*“ нашао — „*....wo der Markt lag am breitesten war*“ — (најшири је (про-

Све друго што је Хан о овим остатцима тврђава писао: — како је Краљ Марко завладао Прилепом, како су овде нађени новци с натписима: *Марко Македонски Краљ* (König von Makedonien) и том подобно, дато је Хану из бугарских *пропагандских* извора.

Хајнрих Барт[35] није посетио остатке ових тврђава, за то их је и помешао са манастиром Трескавцем и са манастиром *Св. Ранђела.* И интересно је како су бугарски „апостоли" (они у Бечу и Лајпцигу) протурили у *Бартово* делце и ову мисао: „Jedenfals war dies einst sehr fester Punct und der berühmte Bulgarische Fürst Marco Koli hatte hier... eine stärke Festung...."[36]

Енглеске путнице *Мјур Макензијева* и *Ирбијева*[37] међу остатцима ових тврђава спомињу и *Маркову ћошку (кијоск), госпођину тканицу*[38] и *барутану,*[39] а и оне, као и *Хан* (ово је у ствари и исписано из Хана), спомињу гробове, саркофаге и изрезане слике у стени.... и тако даље, а о Прилепу и овим остатцима, изражавају се овако: Прилеп и ужа околина његова задахнути су.... „*поетичном и романтичном атмосфером што окру-*

стор) био где је тржиште било). Ово је тим чудноватије, што је *Hahn* мало пре овога забележио, да су ови остатци били само за потребе Краља Марка и ништа више.

[35] „Reise....." 135.

[36] (Свакако су ови остаци били некада врло утврђена тачка и јака тврђава бугарскога (sic) кнеза Марко Коли [тако!?]) и тако даље.

[37] „Путовање по Словенским земљама...." 67.

[38] У народу познати мнотив како су краљице српске радиле домаће послове па и преле и ткале.

[39] Очевидно је, да је све ово по народном предању, које не води рачуна о томе, да у оно време барут још није био употребљаван. Али о овим барутанама ваља више разабрати у оним странама. Не само овде, него се на више места у Прилепској и Битољској Кази указује на барутане. Тако се, између осталога, и у селу *Појешеву,* у којем нема никаквих иначе трагова од старина, нити и по чему знатном месту, указује на барутану. Ова је барутана на сред села — уздигнута хумка једна и ништа више.

жава средовечна седишта српске моћи. Тако је једно место град Краљевића Марка. Он се уздиже над вароши Прилепом и један је од оних ретких феудалних остатака од мало знатније величине који се налазе у овоме крају Турске.[40]

— — — — — — — — — — — — — — —

Сви су ови гласови о овим старинама по народним предањима. *Архим. Антонина* уверавали су Варошани, да је чак оно исецкано и иструлело жито, које се по темељима ових остатака види, остатак зоби Маркова Шарца, коју — зоб — Марко Шарцу и данашњи дан доноси и даје сваке ноћи.[41] Да се само ова версија узме у обзир па је доста, да се појми силно и безгранично живо сећање онамошњега света на Краља Марка. Пронета од колена на колено, народна се предања о Краљу Марку и данашњи дан јако чувају и по њима се и остатци ових тврђава зову општим именом: *Краљ-Маркоји кули* или просто *Маркоји кули*,[42] и разликују се у њима, као што смо видели, *чардаци, подруми, куле мотриље, спаваће собе, ризнице, коњушнице* и друге потребне зграде —

[40] „Путовање по Словенским земља.ма...“ 65.

[41] Народно предање о томе, да је Марко још у животу, и да је заронио у Сиње море заједно са својим Шарцем и оружјем; да и данашњи дан живи у једној соби у дну Сињега мора; да тимари својега Шарца и да се чешало јасно чује (чују га путници на мору); да Марко одлази у поноћи, у глуво доба, и узима одавде зоб за Шарца и тако даље, врло је распростро у јужним нашим пределима и тврдо се верује, да ће се Марко *поново* појавити међу Србима, чим и последњи Турчин оде из Српских Земаља!!

— — — — — — — — — — — — — — —

[42] О овоме се не треба ни забављати на овом месту. Ни ове у Прилепу *Маркове куле* нису Маркове, односно нису куле Краља Марка, већ остатци каквих „кула“ још из Старога Века.

Нема спора да је у Прилепу постојала и Краља Марка „кула“, као што поуздано знамо да је било дворова цара Стеф. Душана и цара Стеф. Уроша, али чим се може доказати, данас, де су баш ови остатци остатци Маркових кула, кад сами остатци показују своје много старије порекло но што је Марково (порекло) било.

како је чија машта развијена онакав распоред у овим остатцима прави и онаква одељења у њима налази (а *Хан* је чак и *тржиште* нашао), међу тим од свега тога никаква трага нема. Све је то, као што *Архим. Антонин* каже, „*попуцало, посрнуло, одлупило се и покварило....*“ и од ма каквога распознавања зграда и одељења ни помена нема, за то ми нећемо ни описивати ове остатке.

*

Интересно је народно предање о продирању Турака у Прилеп. О томе ћемо рећи више у одељ. VI, где ћемо, ма и у кратко изложити историју Прилепа. — Оно место изнад ових остатака тврђавицâ, према манастиру Трескавцу, зове се *Сиреник*. То је управо долиница она, коју затварају два гребена од подножја Трескавца, а која стоји у вези са ужим положајем манастира Трескавца. Турци, по народном предању, нису могли да продру у Прилеп никојим другим путем већ овим *Сиреником*. Овом се долином спустили у Прилеп и отели га од Срба. И тај им је пут баба некаква показала.

Баба!!

За све остатке тврђавица и за Варош везана је и турска прошлост. Гледајући из Вароши у *тврђаве* и у манастир Трескавац, па на десној страни, онамо у кршу изнад касарне, налазе се два места, која се зову *Карапаш* и *Крклар*. Карапаш значи црни камен а Крклар значи четрдесеторица, и одговара нашим хришћанским *40 мученика*[43] (9. марта). Туркиње долазе свакога петка

[43] Ово је познати мотив и у Хришћанству и у Мухамеданству. У Хришћана Крклар су *40 мученика* и њихова је историја позната. А у мухамеданској вери у „*Књизи праве вере*“ мотив се овај састоји у овоме: Било је 40 добрих људи, који су се непрестано молили Богу и

на ова два места и пале лојане свеће, како Срби кажу, за душу изгинулим својим предцима око заузећа Прилепа од Краља Марка!!

Око Вароши и око Прилепа има још знаменитости, али на њих ће се указати на другим местима у овом списку.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

б) Св. Богородице Манастир Трескавац[44]

(8. септембра)

Од најважнијих знаменитости града Прилепа и његове околине, које су очуване, јесте манастир Трескавац, и прво је на што ће Прилепци, мимо Маркоји Кули, да скрену пажњу гостију са стране, да виде манастир Трескавац. За то је и редак путник који у Прилеп дође, а да не види и посети манастир Трескавац, и за то је најмилија шетња Прилепаца у овај манастир, при свем том што је пут за манастир онако тежак и заметан.

Манастир је овај и *далеко* и *високо* над Прилепом, испод самога Златоврха, а на огранку његову, на огранку Трескавца, на месту званом *Манастирци*. Далеко је од Прилепа један и по до два сата и не види се из Прилепа.[45] Кад се пође из града, па се удари покрај касарне, покрај *чесме Капандрице* и између села *Лескојеца* и *Дабнице*,

Бог им, за то, дао *моћ*, да могу да виде *и кроз непрозрачне предмете и у бесконачној даљини*, и да знају све шта се где на свету ради. Међу тима *добрим људима* био је и један цар, који се одрекао престола и ступио у ову заједницу добрих људи. Он је служио 40 година у заједници. За све време носио је на два магарца дрва свакога дана. Један товар је доносио у заједницу (*комуну*) а други товар је давао у размену за животне намирнице које је доносио опет у *комуну*,.....

[44] Онамо се каже ретко *Трескајец Трескаец*, или *Трескавец*.

[45] У Прилепу и свуда у оним странама лепо оцењују одстојање пословицом — *Како ти је хат, онако ти је сат!*

почне се пети уз стрменито подножје Бабунино — Трескавац. После пењања и кривудања по оном кршу трескавачком, и после обилажења безбројнога камења, које је над земљом и стрчи и које је наслагано једно врз друго и тако даље,[46] стиже се код манастирског источника *Пазојице*. Од Пазојице се већ осећа манастирска „атмосфера“ а и сама Пазојица је једна врста задужбине. — Она је подигнута, управо обновљена, прилозима некога *Диме Мијаковића* и *Чича Илије Јована Бомболовића*. Обновљена је 1802. године и на једној плочи има натпис:

„Сїѧ чешма направи Димо
Миѧконкь, илїѧ чичѡ
Іѡань Бомболоикь[47]
асов. — мць
авгѹсть.“

За непун четврт сата од Пазојице стиже се

[46] Многи су описивали овај пут, или ове путове за манастир, рачунајући овамо и пут који иде преко Вароши. Што се страховања на овом путу и опасности од лопова и рђавих људи тиче, треба читати у *П. Балканскога* („Кроз Гробље....“), јер овај путник тек што је остао жив од страха, а о природним тешкоћама на овом путу треба видети најбоље у *Едуарда Брауна* (у изводу *Ст. Новаковића* у Споменику Српске Краљевске Академије IX 40) који каже: — *„Нигде нисам видео планина тако кршевитих као што су те (ове на овом путу); огромно стење наслагано је једно врх другога без трунке земље на њему, а на вису једнога брега, врло високога, види се јаки град Марка Краљевића, човека који је пређе био веома чувен у овим крајевима“*.

Г. М. Ђ. Милићевић нам је причао, да је од некога од старијих наших учитеља из Прилепа, одавно слушао, да се код манастира Трескавца налази некакав велики камен, на коме има ижљебљених места за ступање, за стопала, и да се посетници манастирски и на овај камен пењу и иду по њему ступајући на она ижљебљена стопала, па кад је ко од посетника, који иду по овом камену, грешан, онда камен клима то на једну то на другу страну.

[47] Не знамо да ли овај Илиѧ Чичѡ Їѡань Бомболоикь није Илија Чича Јованов-Бомболовић, јер ћемо (одељ. V) видети, да се у Прилепу на овај начин позивају. (Илија Чичо Јованов-Бомболовић).

у манастир. Осем овога пута има још један други, којим се иде из Прилепа у овај манастир. Тај пут удара преко Вароши и иде левим гребеном десног дела подножја Трескавца, који се, гребен, спушта у саму Варош. Али је овај пут стрменитији од онога првога и прекривен је шипрагом, који још више отежава пењање. Овим су путем ишли у манастир и *Архим. Антонин* и *Хан*, за то су и ишли прво у *Маркоји кули*, па одатле у овај манастир. Лево од овога пута, идући манастиру Трескавцу, истиче источник један звани *Орошица*. Народно предање веже постанак овога источника за име цара Стеф. Уроша за то и хоће, да га зове *Урошицом*. Предање иде даље, и прича, да је цар Стеф. Урош овде код овога источника погинуо — да га је *Краљ Вукашин овде убио!!*

Као и око манастира Св. Ранђела и Велеских цркава, тако се и пред овим манастиром налазе на неколико места разни живописи у стени. Између осталих пада у очи живопис са натписом *Света Пречеста*.

По обичају, који постоји у нашим манастирима у оним странама, кад се примети да долазе „*ретки гости*," почне да се звони и изиђу сви манастирски људи пред порту манастирску, и дочекају госте. Кроз велику двокрилну црквену порту улази се у двор црквени и у величанствени овај манастир.

После манастира Св. Наума на Преспанском језеру, ово је највећи наш манастир у јужно-западним нашим пределима.[48] С овога манастира су

[48] Што је манастир *Дечане* у Шарским и Косовским, што је *Бигорски манастир Св. Јована* у Дебарским, Кичевским и Поречким, то је манастир Трескавац у Прилепским и Битољским и даљим јужним пределима.

у догледу сви наши јужно-западни предели. — Неколико се каза види одавде у свој пространости њиховој; а Прилепско и Битољско поље изгледају као две тепсије једна поред друге положене. Виде се сви градски и сеоски путови и разноврсне громаде планинске. Око посматрачево лута по свима тим просторијама и зауставља се чак на далеким и високим планинама. Сада тек још јаче пада посматраоцу на ум, колики је силан утицај имао овај манастир на сву своју пространу околину у утврђивању хришћанства и ширењу просвете и културе.

Прво је што у манастиру пада у очи, манастирска црква. Она је управо према главним манастирским вратима. Црква је ова мала и ниска и неодређенога је стила. Широка је 24 а дугачка 34 корака. Зидана је од камена и тугала, а покривена је плочом. Има три сачувана кубета. Два су мала постављена напред, на западној страни крова, а треће је, велико кубе, на средини крова. Црква је с поља, у опште, лепо очувана. На западном зиду, с поља, на олтару, узидан је, високо за висину човечју, један бео камен и на њему је натпис:

„...месеца генара оуспе рабь бе҃ Дабижикь енохиіарь цара Оуроша вьсе срьбьскыіе земьле[49] грьчьскіе и поморьскіе вь лето ҂ ч : ѡ : о : индикта .єі....“

И овај је манастир посетио руски путник Архимандрит Антонин и описао је ову цркву,[50] зато ћемо ми овде споменути само главне карактерне црте цркве и живописа њенога, и то махом

[49] *И. В. Григоровичь* („Путешествіе....“) је саопштио овај натпис али је погрешно забележио, место *земьле* — земье.

[50] Види извод овога описа у Споменику Срп. Краљ. Академије Наука IX 21—23.

оно, што *Архимандрит Антонин* није навео, односно што није наведено у изводу који је *Ст. Новаковић* на поменутом месту објавио.

Црква је подељена, као обично све наше цркве из Средњих Векова, у пет одељења. Живописана је по други, а од чести и по трећи пут, јер су живописани и наши домаћи светитељи — *Св. Симеун, Св. Сава, Св. Ћирило* и *Методије*, а у халкидикону, с јужне стране, види се живописан и *цар Стефан Урош са царицом*, али натписи су истрти и не може се осем *Стеф.* ништа прочитати.[51] И плафон је у халкидикону лепо живописан. Као што се види по новим црквама, и у овој старој цркви живописан је на плафону *Бог Саваот* са многим *Архангелима*. Око живописа овога пише: ширшаіа небесь. Живописани су, даље, *Исус Христос* са *Апостолима, Сретење Господње, Обрезање Господње* и др.

Око иконе Св. Богородице, патрона црквинога, чита се натпис:

„Изволіеніемь ѡтьца и сь поспѣшеніемь сына и сьвршеныіемь светаго доуха и по милосты прѣчистиіе Богоматере и светаго іее Успениа обнови и пописа се си образь вь лѣето ҂ ЅЦЛѲ. (1430) мѣсеца ѡктовріа . аі . и кто приложи что, вѣчна мѹ паметь“.[52]

На левој страни од ових врата, близу угла, налази са друга икона св. Богородице и око ње је запис:

[51] Не зна се да ли и овај живопис не представља цара Стефана Душана и царицу Јелену, а народно предање вели да је ово живопис цара Стефана Уроша.

[52] Овај је натпис саопштио и *Љуб. Стојановић* у Споменику Срп. Краљ. Академ. Наука X 44. Стојановић је готово само то и нашао у цркви и манастиру!

Списа се сія в(о)ж(ас)тавнога икона вь лѣто ҂ЗРѮЄ. Митрополить прилѣпскы Їосифь, Игѹмень Маѯимь и настоятель Цветко Хлѣбар, Василко Мѹтавџиіа.[53]

У другом одељењу црквеном, идући од халкидикона, чита се запис: Изволеніемь о(т)ца (пописасе) сыи образь вь лѣто ҂ЗЦЛѲ.[54]

Црква је изнутра ниска, ма да је мало и у земљу укопана, и мрачна је, и поред тога што има неколико прозорчића. Од важних икона у цркви била је икона на којој је био живописан цар Стеф. Душан. На овом се лепом живопису познаје само круна Душанова са ореолом. Не би се ни знало да је на овој икони био живописан цар Стефан Душан, да се око иконе не чита:

Στέψανος ἐν χώ πιστός κράλης καὶ αὐτοκράτωρ ἁπάσης Σερβίας καὶ παραθαλασίας.[55]

У цркви се примећују лепа и дрворезна света врата на олтару и леп дрворез око старих икона на иконостасу. Као ова света врата, од дрвореза су и два лепа стара стола на десној страни у цркви. У цркви се примећују такођер многи остатци старих црквених утвари. Види се и стара крстионица са натписом: „Вь Іорданѣ крьштающоу се тебѣ господи..“ и поред тога се читају имена: Гекрасіе и іеромонахь Герасимь.

[53] Овај су натпис саопштили *Архимандрит Антонин* (Споменик Срп. Краљ. Академије IX 23.) и *Љуб. Стојановић* (Спом. Срп. Краљ. Академије Наука X 45.) али ми га овде саопштавамо како смо га ми прочитали, а по нашем читању он се разликује од онога како су га поменути путници објавили.

[54] И овај је натпис, не што другчије прочитан, саопштио *Архимандрит Антонин* на поменутом месту.

[55] Види о овоме и *Архимандрита Антонина* — (Споменик Српске Краљ. Академије XI 24.)

И Архимандрит Антонин је видео у цркви и надгробни камен о неком *Николи Тосају* који је ту за време цара Стефана Душана сарањен, али ми тај камен нисмо видели.

*

У цркви се служи, сада, новим штампаним црквено-словенским књигама, које су добијане из Русије, а манастирска управа чува неколико раскомаданих старих рукописних књига, ну о томе мало ниже.

Готово у наоколо цркве, поређане су зграде манастирске. До главних манастирских врата долази стан игуманов, мађерница са трапезаријом, „Конаци“ за становање гостију манастирских и звоник манастирски. Од свих ових зграда највећу пажњу заслужује трапезарија манастирска. Она је одмах до мађернице, и једна је од првобитних зграда манастирских. Ми мислимо да је и од ове цркве старија. Колико се сада види, трапезарија је ова три пута живописана, јер се види да је три пута малтерисана. Просто се види лêп над лêпом и живопис преко живописа. И овај последњи, трећи живопис, старији је и од садањега црквенога живописа. На живопису се виде слике из Старога и Новога Завета. У врху трапезарије, у зачељу, живописан је Исус Христос са Апостолима — (то представља тајну вечеру). У трапезарији се налазе камене трпезе са столовима, опет од камена (у виду клупâ) и по томе се види, да је у овој трапезарији ручавало много калуђера. А манастирски, као и сви старији људи из Прилепа и околних села манастирских, са највећим усхићењем указују на узвишена места у зачељу трапезарије, где су *седели* цар Стефан Душан и цар

Стефан Урош, ма да су то могла бити места игумана и проигумана!

„Конаци“ су манастирски лепа и двоспратна зграда. У њој има преко 60 лепих и видних одељења за становање. Ови су „конаци“ подигнути око 50. година и то прилозима народним, а свако одељење данас припада по којем од прилепских еснафа или по којој од породица, и над вратима свакога таквог одељења стоји запис о томе чије је дотично одељење и на њега има права, у првом реду, његов власник, било да је то какав еснаф или приватно лице, па онда који други од гостију.[56]

Звоник је манастирски од греда и дасака, а налази се на измаку манастирских станова — „Конака“. Звоно је манастирско из Србије. Оно је поклон манастиру од *Ј. Обреновића*.[57]

Из једнога одељења до трапезарије иде се тајним *ходником* у скривницу *манастирску*.....

*

Одмах изнад цркве уздижу се кршевите стене, по којима се налазе безбројне пећине. У овим пећинама су се, по народном предању, испаштали некада манастирски испосници. У ствари то су била склоништа за манастирске калуђере, али су трагови од свега тога давно утрвени, и сада се види по овим пећинама само по каква икона, живописана у стени, и ништа више, и то даје повода народу за причање разноврсних ствари.

Оволико се, данас, сачувало од манастира Трескавца и овако изгледа он данас, а ради веће

[56] О овоме праву власника и реду по манастирима нашим у пределима под Турцима, ми смо објаснили у „Свети Прехор Пчињски и његов манастир“ стр. 34.

[57] Ми смо били и запис са звона на овом звонику преписали, али смо га затурили и не можемо га овде саопштити, а колико се сећамо, звоно је ово поклон манастиру од Јеврема Обреновића.

интересности, како и шта странци бележе о нама и нашим старинама у опште, споменућемо само оно што су Хан и Барт о овом манастиру забележили.

Хан[58] бележи: Zwei und eine halbe Stunde (већ се види да није био у манастиру) nördlich von Prilip, nahe am Kamme, liegt auf der Dreskavetska planina das gleichnamige, erhaltene Kloster, in welchem sich der Torso einer bekleideten männlichen Bildsäule und eine altgrichische Steinschrift finden....." („Два и пô сата северно од Прилепа, готово на врху, лежи на Трескавачкој планини манастир истога имена — Трескавац — који је добро очуван а у којем се налази горњи труп некакве у мушком оделу статуе и један старо-грчки натпис на камену"), а *Барт*[59] је још интересантнији од Хана, и на његовим се белешкама виде „аутентични" живи бугарски извори. — Барт и не каже да је био у манастиру, али бележи о њему следеће: „..... ein bulgarisches Kloster", и описујући га са Плетвара, вели: „dessen Namen man nur theils in der altnationalen Form Sveti Treiscka Bogoroditza gab, theils in der verschiedenen Form Treska Etsi Bogoroi und das die Türken Mariomona nennen sollen....." (налази се... „бугарски манастир који се, по старом народном изговору зове Света Треска Богородица или различним другим именима, као Треска Етси Богорои, а које Турци зову Мориамона") и тако даље и тако даље, и да се вратимо манастирској библиотеци.

* * *

И о библиотеци се, као и о другим знаменитостима овога манастира, прича, данас, врло много,

[58] „Reise von Belgrad nach Salonic..." 178.

[59] „Reise durch....." 135.

на име: како је библиотека ова била велика и како је у манастиру „до скора“ било врло много старих, на кожи и хартији, писаних књига.

Овако се прича, данас, по казивању старих поузданих људи у Прилепским пределима, који су, долазећи често у манастир, или, живећи у манастиру, гледали старе манастирске књиге, али ми немамо о томе, сада, готово никаквих писмених спомена. — Ни један од путника, који су у овом манастиру били, осем Руса *Архимандрита Антонина*, није нам ништа забележио ни о књигама манастирским. *В. Григорович* није видео ни оне остатке старих књига, који су онда још чувани у манастиру, о којима нам је, неколико година после њега, Архимандрит Антонин нешто забележио. Григорович је видео само оне *три хрисовуље* на кожи, које су, сада, познате у нашој домаћој литератури.[60]

[60] Од ових је хрисовуља две објавио *Ђуро Даничић* („Гласник Срп. Ученог Друштва“ књ. XI и XIII) а трећу *Ст. Новаковић* („Гласник Срп. Уч. Друштва“ књ. XLI).

Ове две хрисовуље што је издао Ђуро Даничић, донео је из манастира Трескавца Хаџи-Јордан Хаџи-Константиновић. Од њих се и препис налази у Библиотеци. Препис није веран и допуњен је. Преписивачи су покушали да попуне сва празна места у оригиналима, која су зубом времена уништена. И у преписима се налази интересантних допуна, које се односе на историју манастира, али то није критички, по што је бележено само по народном причању. Тако, у једном препису се прича (оно што нема у оригиналу) како манастир Трескавац није ни у *старим временима* био толико чувен са лепоте и украсима, колико „*Законом и уставом честнихь отець живуштихь в немь*“ који су живели као *иноци* на *Синајској* или *Светој Гори*....

Ове је преписе писао Христе Хаџи-Константиновић из Града Прилепа а настојањем манастирскога игумана *кир Хаџи-Тимотија* — године 1861. („Сіи хрїсовѹль преписасѧ настоѧніемь г(оспо)дина кѵръ Хаџи Тимоѳеа ігѹмена сто трескавецкаго манастирѧ влето ѿ спасеніѧ ҂ а ѿ ке. Писа Христѣ Хаџи Константіновичь ѡ градѣ Прилѣпѣ ѿ адама ҂ ЗТКЄ.“)

У каталогу рукописа Народне Библиотеке погрешно је забележено, да је препис хрисовуље № 83 хрисовуља цара Стеф. Уроша. То је погрешка преписивача. И то је хрисовуља цара Стеф. Душана.

На оригиналној хрисовуљи № 81 налази се један запис из XVI столећа — „Ѡклаговерни цраоу Стефане, где си саде. лето ҂ ЗРѦ.(?“). Овај

Архимандрит Антонин је и описао, у кратко, оно неколико књига што је нашао у манастирској библиотеци, и са неких је, у својим путописним белешкама, и неке записе саопштио.[61] А наш г. *Љуб. Стојановић* није ништа споменуо о старим књигама у овом манастиру, јамачно за то што их није видео.

И ми смо видели манастирску библиотеку, и она је и данашњи дан, након 35 година (после Арх. Антонина,) у истом оном стању, у којем је нашао и Арх. Антонин. У истом оном старом, сада већ иструлелом ковчегу, налази се једанаест целокупних, на хартији писаних, књига (четири минеја, два распарчана јеванђеља, један требник, два поученија, један апостол и беседе Јована Златоуста) и врло много одломака од некадањих књига. Одломци су ови у читавим кватернионима, у листовима и половинама листова. *Сви су ови остатци* на хартији писани, али се и по њима види, да је библиотека ова била велика и многобројна књигама. Ну и ако нема, данас, трага од књига на кожи, ван сваке је сумње, да их је у овом манастиру и на кожи било, само што су разнете пре но што се стигло, да се о томе нешто прибележи и запамти. Јер нико, данас, не зна ни о томе, да је у манастиру овом до 50. тих година било хрисовуља на кожи, а било их је. И, да их у нашој књижевности није изнео *Ђуро Даничић*, ни ми данас не би знали, да је било таквих хри-

се датум не може тачно прочитати. Изгледа да поред *а* има још *који број*, али је из XVI столећа, и он нам доста казује о црној судбини манастирској у то време, где је какав инок, у нужди, тражио *Цара Стеѳана*.

[61] Неке је од ових записа саопштио у изводу својем и *Ст. Новаковић* (Споменик Срп. Краљ. Академије XI)

совуља, и оне би се храниле у каквој руској или немачкој библиотеци.[62]

И из овога су манастира ношене књиге на све стране. Носио их је ко је како стигао. И онамо се у том погледу памте „Френци“ и Руси. — Архимандрит Антонин је забележио казивање игумана манастирскога, како је игуман дао *„једно велико евангелије“* некоме у Битољу, а не казује коме, и ми данас не знамо какво је то јеванђеље било; је ли било на хартији или на кожи писано. И нама је речено да су *неки Прилепски* свештеници однели из овога манастира једно јеванђеље у Тројкрстачку цркву, кад је она освећена, и да га нису више вратили манастиру. И ми смо, фактички, кад смо доцније посетили цркву у селу Тројкрсту, нашли једно целокупно рукописно јеванђеље, које ћемо мало ниже описати, али ни оно није на кожи већ на хартији писано, и то у XV или XVI столећу.

Исто тако имамо трага још од неколико рукописа из овога манастира. У Прилепу причају стари и поуздани људи, да је доста старих рукописа и старина у опште из Прилепске Околине носио у Београд некадањи учитељ Прилепски *Илија Лигуш*, и ван сваке је сумње, да је Лигуш и из овога манастира однео какве старе рукописе. И Хаџи Јордан Хаџи-Константиновић, звани „Цино“, такођер је, док је био у првом периоду својега живота и рада на културно-просветном пољу у оним нашим пределима,[63] и док је био поборник српске

[62] Ми држимо да је христовуље ове донео Народној Библиотеци *Хаџи Јордан Константиновић*.

[63] О *Хаџи Јордану Хаџи-Константиновићу* има доста опширна биографија у *„Български Прегледъ“* година III књига IV, али се тамо има много исправака да учини. С тога би било корисно што пре и у нас написати биографију о овом одличном раднику на културно-просветном пољу наших саплеменика у пределима под Турцима. За сада ћемо споменути овде само главне моменте из живота и рада Хаџи Јорданова.

народне мисли, многе рукописе набавио у оним странама онамо и Београдској Народној Библиотеци их послао. Непосредна доказа, да су неки од тих рукописа били из манастира Трескавца немамо, али с обзиром на рад Хаџи Јорданов у разним центрима у оним странама, држимо, да је Хаџи Јордан неке рукописе и из богате библиотеке овога манастира однео.

Од тако велике библиотеке остало је до данас само једанаест (а Архимандрит Антонин је нашао 18) целокупних књига на хартији, и, колико смо ми, и ако за кратко време, пажљиво разгледали, још остатака од 47 разних рукописа.

Хаџи Јордан је родом из Велеса. Родио се одмах с почетком овога столећа. Био је учитељ најпре у Велесу и тамо се прочуо као научен и паметан човек и добар саветодавац. С тога су га Скопљанци 1852. позвали за учитеља у Скопљу. Хаџи Јордан није могао дуго да остане у Скопљу. Дошао је у сукоб са скопљанским митрополитом *Јаћимом* (Јоакимом). Јаћим је дошао у Скопље за митрополита 1847. године (а не 1843. као што неки у Бугара пишу), и ни до 1854. није могао да научи да *служи* у цркви на словенском језику. Највише се око тога и изродила несугласица између *митрополита* и *учитеља Хаџи Јордана* те је Хаџи Јордан 1854. године морао отићи из Скопља. Онда је Хаџи Јордан отишао у Београд и тамо ступио у ближе везе са Српским Ученим Друштвом. Онда је Хаџи Јордан и доста српских старина из својих крајева однео у Београд, и од њих се неке и данашњи дан налазе у Б. Народној Библиотеци (види Бр. 291—325 —). По белешкама, које су доцније дописане поред неких (№ 81—82) нумера рукописâ, изгледа, да је *Хаџи Јордан* донео Библиотеци више рукописа но што је забележено у каталогу. Што се самих рукописа тиче, одакле их је Хаџи Јордан добављао, ми мислимо да их је набавио више из јужних крајева (а не као што је он говорио да их је набављао из северних крајева наших.) Тада је, године 1856. штампан и један прилог Хаџи Јорданов у „Гласнику Срп. Уч. Друштва" књ. VIII под насловом „Српске Старине". 1856. године позваше Скопљанци Хаџи Јордана поново за учитеља, и Хаџи Јордан је остао у Скопљу као учитељ све до 1859. године. Те године остави Хаџи Јордан Скопље и оде у Велес. 1860. године, кад је Велики Везир Кибризли Мехмед паша обилазио царевину, онда је пред њим био и Хаџи Јордан оклеватан и послат у Малу Азију, док га није, после, ослободила интервенција руске владе.

О овоме види Archives Diplomatiques 1861. II 228, а на псалтихији Н. Велешанца има о овоме овакве белешке: „*1860. дойде Мехмедъ Кобръезли Паша Садрезам у Велесъ..... тогаи обклеветенъ би и Јордан Х. Константиновъ.....*"

Сад ћемо, ради угледа, споменути неколико различитих рукописа и одломака које смо у ман. библиотеци нашли:

I Јеванђеље у Тројкрстачкој цркви. То је на хартији писано потпуно четворојеванђеље. Рукопис је из XV или XVI столећа. Лепо је писано, али, према времену у којем је писано, доста је брзо писано. Формата је средњег. Реценсије је српске. У почетку, као и сва јеванђеља, има садржај (скалу), а на крају има врло много рачунских таблица и месецослов. На првим корицама, писан другим неким рукописом (не оним којим је јеванђеље писано), налази се овакав запис:

„Помени г(оспод)и д(оу)ше рабь свои: Неда Стоіан, Цветко, Калина, Петко (Петкана), Іован. Сиіа книга Євангеліе прѣповеза Єромснахь Нектаріе ѡть село Ложани, а харчъ плати Неда Кипровица и за Євангеліе и за ѡхтоіакь. Богь да іа простить вь царство небесно аминъ. вь лѣто ҂ЗРСИ. : (1690.) Тогда разби Халилъ паша со воиска Скопье и Качаникь исече Скопска нахиа. Тогда беше тешко злѡ и скапиіа.

Ми смо из манастирске библиотеке понели неколико одломака од манастирских књига. Тако имамо:

I Одломак *моралних поука.* Већега је формата. Диван рукопис — права калиграфија. Ово је старији рукопис, из XV је, а може бити и из XIV столећа. Без иницијала је и без почетка. Жао нам је што нам средства не допуштају, да овај диван рукопис саопштимо овде у фотографском снимку. Реценсије је српске. Иначе је доста оштећен.

II Одломак од *требника.* Обичнога је и малога формата. Није ни писан лепо, и по томе се

види, да је познији рукопис — из XVII столећа. Али и на њему има иницијала.

III Одломак од *апостола*. Малога је формата; готово за шпаг. И ово је познији рукопис — из XVI и XVII столећа. Лепо је писан а без иницијала.

IV Одломак *литургијара*. Такођер је већега формата. По лепоти је обичан рукопис. Свакако је из XVI столећа. Реценсије је српске.

V Одломак *похвална слова*. Рукопис већега формата. Врло је леп рукопис; из XV или XVI столећа. Реценсије је српске.

— —

У библиотеци се манастирској, осем старих, (као оне што смо горе видели) рукописа, налази и вазда исписаних књижица из новијега времена, из овога столећа, али су то све преписи садањих *црквено-словенских* књига. Као у свима манастирским и *старо-времским* школама и по градовима, и у овој манастирској се школи учило писање усправљеним писменима, и вреднији ученици, или они који су се и по *свршетку школе* бавили књигом, преписивали су по читаве књиге усправљеним писменима. Све су ове новије писане књижице, а има их доста, такођер у онај сандук набацане и по њима се види, да се у школи у овом манастиру довољно радило.

Поред рукописаних књига и њихових одломака, у манастирској се библиотеци налазе и неколико фрагмената од старих штампаних српских књига. И од ових одломака има неколико добро очуваних. Тако има једно јеванђеље, два псалтира и један минеј.

Црква се служи, сада, као што смо већ споменули, новим црквено-словенским књигама, и на

њима има такође записа и из првих година овога столећа, али су они безначајни.

*

Судећи по писаним изворима, које ћемо мало ниже навести, манастир је овај, за време српскога државнога живота, имао велико имање. Доцније ће се видети, да се имање, које је само цар Стефан Душан овом манастиру даровао, налазило у неколико казâ у Битољском Вилајету, а сада, од толикога, непрегледнога имања, манастир овај има само: метох у граду Прилепу, два мала чифлика у селима Дабници, Дупјачану, Вођанима и Небрегову; има винограда и ливада, и са осталим манастирским приходима, које дају многа села у Прилепској Кази, манастир овај има годишње прихода до на 20000 динара.

Описујући данашње село Чепигово, наићићемо на народно предање, да су воденице манастира *Трескавца* са дванаест витлова постојале на реци Црној, док је ова река, у старо време, текла коритом покрај села *Вођана* и *Чепигова!* Ваљада по обичају из старијих времена, нека села и данашњи дан дају редовно прилоге манастиру Трескавцу. Тако, село Бело-црква мора, поред десетка, да даје један део своје летине и манастиру Трескавцу.

Што је најжалије за наш народ, сав се овај приход манастирски троши на Егзархијским школама и њеној агитацији по Српским Земљама!

*

Манастир Трескавац је, ако не старији, као што неки хоће да доказују, а оно је из времена насељавања Словена у оним пределима онамо, и, узевши у обзир његов деликатан положај, и гео-

графски положај Прилепских предела, манастир је овај постао још за време, кад се почело хришћанство у оним пределима онамо да шири. Али о свему томе немамо, данас, никаквих непосредних писаних података. Немамо никаквих података о овом манастиру ни из времена бугарскога државнога живота у оним пределима, премда нам је сачувана повеља цара Јована Асена II, којом је многа имања и у *„Прилепској области“* даровао манастиру Св. Ђорђа на Вирпину,[64] и ништа више, те се једино у *нашим* писаним изворима зна нешто и о овом манастиру. Тако Архиепископ Данило,[65] причајући о задужбинама, које је краљ Стефан Милутин подигао у својој држави и изван ове (у оно време у тазбини својој) прича, да је подигао „....домь бо прѣсьетыіе богородице благыіе питательнице рода христіаньскааго вь мѣстѣ рекомѣмь Трескавьци, и ть неисповѣдимыхь приношении іего и испльни іелико вьса потрѣбьна на слоужбоу богоу и прѣчистеи іего матери.... и тоу оукраси домь прѣсветыіе много разлычьныими приношении іелико иконы божьствьныиіе златомь окованы и бисеры оукрашены, кадильнице и свѣштьникы, златы и они вьсакыіе потрѣбы црковьныіе, ихь же невьзможемь ськазати по имени.....“ а цар Стеф. Душан обдаривао је овај манастир, као што каже он са̂м у својој повељи „по образу старих царева... који су пре (мене) њега владали тима странама...“ О манастиру овом имамо до сада сачуване и три повеље цара Стеф. Душана.

Кад је ратовима својим и Солунским миром

[64] *Šafarik*, Památky 23—27. Манастир Вирпино је био у данашњем граду Скопљу, на месту где је сада *Барјак-џамија*.

[65] *Даничића Ђ.*, „Животи Краљева и Архиепископа Српских“ 136—137.

утврдио своју владавину и над Прилепским пределима, цар Стеф. Душан је поклонио манастиру Трескавцу велика имања и у Прелепској Околини и у околним казама, и о томе имамо, као што напоменусмо, сачуване три повеље,[66] али су две од њих зубом времена искварене и на месту где је био датум записан, те ми данас не знамо којих је све година цар Стеф. Душан обдаривао овај манастир.

На првој од три повеље сачуван је потпун датум и она је дарована 1336. године, кад је цар Стеф. Душан одмах по освојењу Прилепа од Грка, долазио у Прилеп. Ни ова повеља није потпуно сачувана — нема увода — али тај је увод општи и типички почетак мање више у свих повеља, те ћемо ми овде саопштити ову прву повељу цара Стеф. Душана ман. Трескавцу по издању Ст. Новаковића[67] и она, колико се ман. Трескавца тиче, преведена у наш данашњи књижевни и говорни језик, гласи овако:

„ . . . . . .
. . . . . ја Стефан Душан краљ свих Српских и Поморских Земаља, изволењем и помоћи Сведржитеља Господа Бога и Пречисте Његове Матере и молитвама Светих мојих прародитеља Симеона и Саве, освојивши (примивши) више градова, над којима владаху Грци, ослободих и град звани Прилеп, где се налази манастир Пресвете Богородице, у месту званом Трескавац, манастир који није толико украшен зградама и њиховим украсима и лепотама, колико је украшен и прослављен законом и уставом светих отаца који у њему живе. И кад ко год хвали живот инока, који живе на Синајској или у Светој Гори

[66] Две је повеље од ових, као што смо споменули објавио, *Ђ. Даничић* у „Гласнику Срп. Ученог Друштва" XI и XIII. Многа су места у њима искварена, те се ни сва имена села не могу тачно прочитати. Ми ћемо једну од ове три повеље, ради угледа, исписати овде.

[67] „Гласник Срп. Уч. Друштва" XLI 258—361.

Атонској, да похвали живот и ових инока и да им устав (њихов) не покуди. С тога Краљество ми, видевши све ово и чувши, и љубављу божјом задахнувши се, изволех дати овом манастиру своју повељу по начину старих грчких и бугарских царева, који су пре мене владали тима странама — на утврђење и похвалу Христу Богу нашему и Пречистој Матери његовој, која се слави у манастиру званом Трескавац.

И ово је *катастих* (tabula?) о црквеним метосима, о њивама и виноградима, које су манастиру приложене или купљене: село Бела црква с воденичиштем што је код цркве, и друго воденичиште у (селу) Обршану две „*оце*“ и друго воденичиште што је заједно са (селом) Руизвором. И прими Краљевство ми село Трновци с воденичиштем и с њивама и ливадама и са свом области и „*правинама*“ тих села и с виноградима и с њивама што су дала властела за душу. Метох Свети Димитрије с људима и с виноградима и с њивијем што је задушница цркви; овај метох има и „*отесь*“. Метох у Прилепу свете Теодоре с људима и с виноградима и с њивама, примљеним и купљеним, и виноград што је дао Беривој у Хусаревцима за два кабла (*„кьбла“*). „*Отесь*“ овога метоха држи од Барове цркве на Свету Петку, па на Св. Ђорђа и на Анаковалну и рид, и упире у Трескавац како полази пут из Трескавца у цркву Барову. У Галичану „*купеница*“ у Панарета за 70 „кабла“; „купеница“ у Мишнополита у царевим „Зевьгелатима“ за 70 кабла. Половина од селишта Журче и од њива и поља његових; и од брда половина. Метох у Поречу, *манастирце* с људима, виноградима и њивама и с „*купенацами*“ и задужбинама што их тамо има. И Моглица заједно с планином и њивама. Пусто селиште Питич с њивама и гором. Пусто селиште Калуђерце што је купљеница Пасарелова с њивама и с дубравом и планином. Селиште Вљчје у Бабуни, што је населио Свети Краљ, с људима с њивама и планинама и са свима „*правинама*“. Пусто селиште Теово. „*Отесь*“ ових селишта је од Царева Кладенца на Присадски пут и на Црвену воду, и захватајући Љупаву силази у Мрамор(ане) и излази на врх Руjенов, и захватајући сав Руjен, силази у доњу клисуру Хоморанску до свете Варваре, и захватајући сву „*правину*“ Теовску до међе Мокренске, излази на Карпасу, и захватајући Бутин, упире у Мрамор, и, оби-

лазећи Скрку, захвата Небрегово и упире опет у Царев Кладенац. Метох у Лерину Чртопис с људима, њивама и виноградима и с воденичиштем и с „*купеницами*“ и задужбинама. Село Дупјачане с људима, њивама и виноградима и купљеницама од Кир Димитра и од Кир Јанка и од Кир Василја мелигоревскоје њивиште, кабла 100, купљеница од Кир Јака за кабла .0, њива у Бохорињу, „*стась*“ Свагењев, *стас* други Чемерев. У Преспи два ловишта, у Биждањима половину воденице, у Бабуни *стас* и воденица и „*периволь*“ и виноград. У Пологу метох Крапа с воденичиштем и виноградима и њивама и планинама и свима „*правинама*“ његовим што приложи Светопочивши Краљ за своју душу. Селиште у Глубочану с њивама и виноградима и с планином и са свима „*правинама*“ тога села. Пусто селиште у Могиленима што приложи протосеваст за душу своју с њивама и људима. Селиште Јеленежци што приложи Господин Краљ за душу своју с њивама и виноградима, с воденичиштем и планинама и с ливадама и са свом „*правинојy*“, ма где се налазила. Метох Светога Димитра у Прилепу што приложише Мисинополитова деца с њивама и виноградима, с воденицама и селиштем Кучковјанем и са панаћуром и свом „*правиною*“ његовом. *Стась* у Кривогаштанима, купљеница од Кир Леја Аргиропула. Туда је и други „*стась*“ што је приложио Мамин за душу своју. Црква у Љншину Св. Илија с облашћу и са свима „*правинама*“ што продаде Катиклен за душу своју. „*Стась*“ белевски „*Згорскоу*“ с виноградима и њивама и с воденичиштем и са свом облашћу и „*правинама*“ што је држао Кир Васиљ. Стас у Глигоровцима игумана, брата Теодорова у Малим Мраморанима, купљеница од Кир Димитрија Давидова за кабла 60. Пусто селиште Лепче што приложи Просинек с облашћу и свима „*правинама*“ његовим. Цркву у Хлерину Св. Николе што поклони влашки епископ с људима, виноградима и њивама и с воденичиштем и свом области и „*правинама*“. Туде и метох у Калиници, Мати Божја, с њивама и са свима „*правинама.*“ Стас . . . кабала 100 и воденица купљена од Љубинке и од Тодора Згура на Радуши, и да не мење епископ ништа (да не терети даванијом) сем да чини помен и ништа више, и да је под облашћу архиепископа, као што пише и у свима грчким повељама. Опремче зимовиште, са свима

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПЈЕ

„правинама“. Пусто селиште Дреновци; од њега половину и половину од поља и планине и од Арбанаса (ваљада села Арбанаса?). Селиште дивљи Маргарит с облашћу и с „правинама“ и с планином.

Све ово видевши Краљевство ми и испунивши се љубављу божјом, изволи дати овом монастиру повељу ову своју, приложивши (поменута) села и утврдивши по обрасцу старих царева грчких који су пре мене владали тима странама, на утврђење и похвалу Христа Бога нашега и Пречисте његове Матере, која се слави у манастиру званом Трескавац. Нађе ли се кога, који би био такав да преступи ово што је у овој повељи написано и утврђено, да му је осветник Господ Бог и Пресвета Богородица и да је проклет од 318 Светих Отаца Никејских и од Четири Евангелиста и Дванаест Апостола и од Свих Светих и од Краљевства ми, и да има част с Јудом.

Стефан Краљ, верни ва Христа Бога Самодржац свих Српских и Поморских Земаља.

Ова је повеља написана године 6508 = индикта 3. = 1336.“.

Као што смо напред споменули, ово је повеља из године 1336. а друге су две повеље, ми мислимо, из године 1345. негде пред крунисање цара Стеф. Душана. Трећом и последњом повељом је највише завештано имања манастиру Трескавцу, и из ове, треће повеље, дознајемо да је и сâм цар Стеф. Урош долазио у Прилеп и посетио и манастир Трескавац. Тако у једној од ових повеља, између осталога читамо и ово:

„...и приложи Кралиѣкьство ми прѣскетѣки Богородици Трѣскавской шть трьга прилѣпского да ѕзима(т) третїи дѣль..... и згокори се кралиѣкьство ми сь кралицомь и посласмо прѣвьзлюбленаго сына кралиѣкьства нашего Оуроша Краліа да се поклони пречистой Богородици и с нашимь згокоромь и тои приложи цркви да ѕзима(т) чьстныи манастїрь всако годище шть трьга прїлѣпского по .р. перперь оскѣнь пръвьнога дара кыше писание. (И) осководи

Књижница Филозофског факултета у Скопљу

Краліевьство ми села и метохие все светые богородице ѡть позоба и писа и приселице, ѡть псара и герекара и провода и пооноса и ѡть поклисара и ѡть поданка всакога и всака глоба щто се ѹчини ѹ црькьвних людеи, доушеоубїиство и распоусть и дѣвичь развои и роука и послоухь и прѣстон, все да іе црькво и щто ѹлазї (у кулу?) прилѣпскоу жито, вино, благота[68] и всака пища ѡть всега даде Краліевство ми светои црькви ѹ Трѣскаваць....“[69]

Године 1348. налазимо цара Стефана Душана у Прилепу, опет са царицом Јеленом и краљем Стефаном Урошем. Те је године, индуктиона. а., цар Стефан Душан (Стефань ва Христа бога благовѣрнь цар и самодрьжьць Срьблемь и Грькомь, Поморию и Западнои Странѣ)[70] потписао у Прилепу повељу којом је ћелију Св. Саве у Хилендарској Кареји обдарио неким селима у Хвосну, и питање је, није ли исте ове године и овога пута цар Стеф. Душан обдарио и манастир Трескавац?

О обдаривању манастира побројаним имањем имамо, као што смо видели, и писмених доказа, а ван сваке је сумње да је цар Стеф. Душан, бавећи се у Прилепу и сâм манастир посетио и цркву манастирску утварима и иконама обдарио.

О даљој судбини овога манастира немамо, данас, никаквога позитивнога гласа. Не знамо како је манастир прошао ни приликом порабоћења државе Краља Марка, а специјално Прилепа. С по-

[68] Издавач повеља ових, пок. *Ђ. Даничић*, одвојио је реч *благота* у *благо та* и изгледа, да му није била ни позната реч *благота*, јер ни у *Рјечнику*.... његову нема ове речи. Реч *благота* означује све врсте прерађенога млека: сир, кајмак, масло, урда и друге врсте. То се зове *благота*.

[69] „Гласник Срп. Уч. Друштва“ XIII 269—377.

[70] Monumenta Serbica 136—139.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

гледом на белешку ону у АЕпископа Данила, коју смо мало пре навели, о украсима у манастирској цркви, којима је краљ Стефан Милутин украсио; с погледом на нов живопис црквин из XV и XVI столећа и многих народних предања и народних песама из оних крајева, премда се она могу односити и на друга, на ранија и доцнија времена од времена кад су Турци Прилепом завладали; с погледом на све то, манастир је овај, нема сумње, преживео од Турака и Ислама врло црне дане. Народна предања цртају страдања овога манастира у времену нејезде турске живим бојама. И у песмама се народним прича о жалосној судбини овога манастира, а доста нам о томе прича и напред наведени запис на повељи цара Стефана Душана *(О благоверни цару Стефане, где си саде?)* Предања и песама о томе има у неколико версија. Ми ћемо овде изнети версију коју смо ми из живих уста ухватили, а из извора, који је, барем посредно, доста далеко од књижевности.[71]

— Манастир Трескавац и његова околина су из времена кад је Христос проповедао на земљи(!). Он је старији од Свете Горе. (!) У старо време, кад је овде наша *царштина* била, у Марково време, овај се манастир звао Златоврф (Златоврх) и у њему је седео један владика са 300 калуђера.[72] Кад су Турци Прилеп поробили и манастир су

[71] У Сборнику (Бугарског) Мин. Народног Просвещенія објављена је версија овога народнога предања, а у књизи VIII истога *Сборника* објављена је (разуме се покваренim Прилепским говором) и песма народна о манастиру, која се може узети као једна версија више.

[72] Архимандрит Антонин сумња да се некада могло у овом манастиру сместити 300 калуђера, за то и сумња у истинитост овога предања. Међу тим ако се појми стање у којем се манастир овај налазио за време српскога државнога живота у Прилепским пределима, може се појмити и то, да је у овом манастиру могло живети онда и више до 300 калуђера.

опљачкали, али у људе манастирске нису ни шта дирали.

У оно време је живела и царица *Кала Мара* (по другој версији *царица Јелена*), жена Бајазитова (по другој версији жена султана Мурата што је Цариград освојио!!) Бајазит је узео и држао за жену *Кала Мару*, али је није по мухамеданио. С тога она дође у ове крајеве и захте, да се у овом манастиру причести. Дошла и одсела у село Небрегово, и послала своје људе да виде, да ли је владика у манастиру, и ако је тамо, да му јаве да царица жели да се причести. Царичини људи дошли у манастир и тражили владику и преко калуђера га известили о жељи царичиној. Владика кад је чуо жељу царичину, заповеди својим људима, да одговоре царичиним људима, да он није у манастиру. (По другој версији владика и калуђери се договорили и царичиним људима одговорили, да не даду Царици причести, по што је она, сада, турска жена. Царица се, кад је то чула, ражљутила и одмах позвала Арнауте из околних села и наредила, да све калуђере посеку, а да јој владику жива доведу. Арнаути су све овако учинили...)[73]

Царица, онда, послала својега тајнога човека, да се увери, да ли доиста владика није у манастиру, и кад је дознала, да је владика у манастиру, ну да се крије, Царица се ражљути и нареди, да јој га одмах доведу из манастира, а да све калуђере у манастиру посеку!

Тако је и учињено!

Све калуђере Арнаути посекли и владику су

[73] По овоме што се у причи овој спомињу Арнаути, изгледа, да ова прича говори о другом времену, а не о времену порабоћења манастира у време Бајазита и „Царице Марије", јер у ово време Арнаути још нису ни били сишли у Прилепску равницу и околину.

жива пред Царицу довели. На питање царичино, зашто се он — владика — крио, и за што није хтео да Царицу исповеди и причести, владика је одговорио, да је требало, да га Царица најпре на друго које место, изван манастира, позвала да се исповеди, па да тек онда дође у манастир, да се причести, јер она, и ако није веру променила, била се и пак, од своје вере отуђила и била је у *ђаволским рукама*. Царица чувши владику где овако убедљиво говори, клекла на колена пред владику и молила га за опроштај и пустила га у слободу. Али се владика није смео вратити у манастир. Из крви калуђерске излегао се змај (неки кажу *змеј* а неки и *звер*) и тако је манастир остао пуст *160 година!!*

Владика није имао куда. *Грци* га нису хтели да приме, а Турци још мање, по што он није помухамедањен, те се, сиромах владика, морао, најзад, помухамеданити, примивши веру мухамедову али и то само привидно („од немај куде"), а душа и срце његово остали су вазда чисти, православни. Тако, кад су га Турци једном упитали шта је вера хришћанска, владика је отишао и обукао своје владичанске одежде (орнат са митром и патарицом), дошао пред Турке, почео их *„псовати(!)"* и обносити чашу с вином, као да врши пренос свете тајне. Присутни Турци, иначе уврећени, опазили у чаши једнога човека и упитаће владику, који је тај човек у чаши, а он им одговорио, да је то *Исус Христос, Спаситељ рода људскога*, а не као *њихов пророк Мухамед!* Турци се на ове владичине речи ражљутили и убили владику и саранили га у својем гробљу. А да би се знало, да је то гроб некадањега православнога владике, скинули су с једне старе цркве у Вароши стубове

од *светог престола* и метнули их на његов гроб — где и данашњи дан постоје.[74]

А онај змај који се из калуђерске крви излегао, настанио се (укостио се[75]) у манастиру и

[74] Овај владичин гроб смо споменули у III одељку. О владици овом постоје и песме у оним крајевима. Једна таква песма објављена је у *Сборнику* (Буг.) *Министарства Нар. Просвещенія* VIII 132. Таквих песама има и по другим нашим крајевима под Турцима. Тако, једну нам је версију ове песме (забележену у *Изморнику у Гњиланској Кази* (види *М. В. Веселиновића* — Годишњица XX 216 и даље) послао још 1898. године *Глигорије К. Поповић*, наш учитељ у Гњилану и јавио нам, да су *Изморчани* песму ову, овако *„научили од Велешана"*. Версија ова гласи:

„Да ли се чуло видело,
„Владика Турчин да бидне?
„Свите рисјани во црква одав,
„Владика иде на бербер,
„Да си обричи брада та.
„Кога си брада бричаше,
„Лојани свећи гораше.
„Свите рисјани из цркве излазат,
„Владика оди в џамије.
„Сви те сѐ Турци клањајат
„Владика просто стојаше
„Беле си руке кршаше
„Грозне си сузе ронаше
„О леле Боже до Бога
„Што ово чудо за мене".

— — — — — — — — — — —

Ми нисмо имали могућности, да ово народно предање о овом владици проверимо. Кад смо добили горњу песму, домишљали смо се да ли она није реминисценција на помухамеђањење нашега патријарха. Међу тим ово се ваља тек истраживати. По обавештењу ова ће се песма односити на помухамеђањење *мегленскога некога владике* у XVII столећу. Ми ово нисмо могли проверити, а речено нам је, да ће се о томе ускоро објавити некакав податак у бугарској књижевности. Колико нам се, пак, за сада, чини, версија о мухамеђањењу мегленскога владике, односно да се у овој песми пева тај догађај, изгледа нам вероватна, и то највише с тога, што се ова песма у разним својим версијама чује само у јужним пределима нашим. Као што смо већ споменули, и версија, коју смо ми овде саопштили, из Велеског је краја.

[75] *Укостити се* значи када се вампир толико осили, да почне и дању да се јавља међу свет. Он тада, по народном веровању добије и кости јер се држи да обичан вампир нема кости. Укостити се употребљава се обично само за вампира.

Писац ових редака се сећа како се брзо пред ослобођење Врања држало у Врању за неку Ташу, познату и под именом *Тача-Петача*, која је била у оно време умрла, да се укостила и да се и дању јављала по кућама и чинила штету.

никога, ко у манастир залута, жива натраг не пушта. Тако је то трајало пуних 160 година, док није једнога дана Бог пустио гром и ударио посред великога кубета црквенога (и сада се живо указује на пукотину ову на кубету) и *убио змаја*. Али дуго није нико знао, да је Бог убио змаја. То је случајно открио један овчар. — Једнога дана пасао некакав овчар овце покрај манастира. Један од овчаревих паса уђе, случајно, у манастир и после некога времена врати се отуда са окрвављеном њушком.[76] Овчар, спазивши својега пса са окрвављеном њушком, уђе у манастир и нађе убивена змаја. Врати се и јави народу по околним манастирским селима; народ дође и очисти манастир и отвори га и уреди, и манастир поново пропоја име Божје.

Дотле се и манастир и сва планина она звала *Златоврф*, а отада су је прозвали *Трескаец* (Трескавац) по речи *треску* — како се гром у оном крају каже.[77]

— — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — —

[76] Ово је познати мотив из старога завета — како је *Ноје* по овну пронашао вино и грожђе.....!

[77] Овако народ изводи постанак имена *Трескавац*, међу тим име Трескавац је познато у писаним споменицима још из XIV столећа.

Име *Златоврх* (или Златоврф) не долази (као што каже и *П. Балкански* на поменутом месту) од златне јабуке која је од некога времена усправљена на мотци на једном врху над манастиром, него из чистога народнога укуса, по коме народ, место одвратнога, страшнога имена *Трескавца* узео име *Златоврх*. Иначе име Трескавац дошло је од облика планине на којој је овај манастир, јер кад се планина Трескавац ма с које стране од Прилепа и Прилепскога поља посматра изгледа као да је истрескана; стење и камење на овој планини изгледа као да је све истрескано.

Поред имена Трескавца у оним странама има и име *Треска*. То је река, која тече из Демир хисарске нахије и текући на север улива се у Вардар. И ова се река пробија кроз уске кланце и стење, те и њено име има заједнички значај са планином Трескавцем.

Ни у овој се легенди не види фактичка прошлост овога манастира. И ако има нечега, то је, опет, у облику мита и ничим се не да расветлити!

Овако изгледа историја манастира овога по народним предањима и по садашњем стању његовом, а кад се друге околности узму у обзир — манастирска библиотека и живопис и натписи и записи у манастирској цркви, о којима смо мало пре рекли по неколико речи, у манастиру је овом било живота и рада и кроз цело XVI и XVII столеће. Ово ће тврђење наћи потврде и у факту, да су се Арнаути почели настањивати у оним пределима тек око XVII и XVIII столећа, и ако је порабоћење манастира могло бити, моментано још и у време најезде турске.

А историја манастира овога столећа отвара се тек с почетком овога столећа, од како се почео и Прилеп да развија, и од како се дало више слободе у вери и просвети хришћанској. Тако су се и за манастир овај још од почетка овога столећа почели заузимати први људи из Прилепа и околних села. Напред смо видели како су *Бомболовић* и *други* још 1802. године подигли, управо обновили, манастирски источник, а звоно је за манастир набављено још око 40. тих година. Али како је манастир по порабоћењу оправљен, и кад је то било, не зна се тачно. Исто се тако не зна ни да ли је манастир био дуго време затворен, пуст, ако је и био пуст, и у које је то време било.

По белешци на црквеном минеју, коју је саопштио и *Архимандрит Антонин* — „Вь лѣто ҂ЗСК. (1712.) списа сиі минеи азъ увогіи и мьншїи вь иноцѣхь Захаріе іеромонах монастироу Трѣскавцоу храмь ч(ас)тное Оуспеніе прѣсветыіа Богородици....,“ овај је манастир, као што смо и раније споменули, био

отворен и појао слово Божје и у почетку XVIII столећа, те се она народна предања о запустелости манастира односе на друго неко време — ми и овом приликом мислимо, на порабоћење манастира у ранијим столећима.

Све што се из народних предања о запустелости манастира може у обзир узети, то је, да је овај манастир пострадао од Турака и Арнаута концем прошлога и почетком овога столећа. Ово ће се још јаче видети у одељ. VI, где ћемо у кратко изложити историју Прилепских предела у овом столећу.

Из првих година овога столећа спомињу се у манастиру два калуђера: *Иларион Светогорац* и *Игњатије*, ну једва се што о њима памти. Зна се, да је Игњатија убио неки *Даут, Качак Кичевски* (арамија). Даут је ограбио био једну девојку хришћанску и довео је био у манастир, да ту са њом живи. Калуђери то нису допустили и у томе је Игњатије погинуо.

И у овом се догађају види стање манастира у почетку овога столећа и патње његове од Арнаута, који су се били дотле већ спустили и у питомо и плодно поље Прилепско.

После ова два калуђера истичу се у манастиру *Рујан* из села *Небрегова*, *Трајко Белче* из села *Дупјачана*, *Саздо* и *Веле* (Вељан, Вељко) из села *Којњара* (Коњара), *Анђеле* из села *Дабнице*, *Трајко* од *Лазареваца* у селу *Присаду* и други.

Ови су људи почели да прикупљају манастирско имање и да манастир доведу у ред. Од кад су почели ови људи из народа да се заузимају за манастир, калуђери су потиснути, и управа над манастиром прешла је у свештеничке руке. Тако, од првих свештеника игумана у овом манастиру

био је неки *Поп Анђеле Сламушка*, родом из Прилепа. Овај поп Анђеле је манастир уназадио, те у мало што манастир није поново опустео. За то је народ из околних села 1848. године сменио поп Анђела и на његово место поставио *Поп Ристa* из села Долговеца, који се био прочуо као одличан игуман у манастиру *Зрзу*. Поп Ристе је највише добра учинио манастиру и корисно је управљао њиме — умножио његово имање и приходе. Прича се, да је онда манастир имао преко 700 глава само крупне стоке, а по томе се види како је манастир материјално добро стајао.

Поп Ристо је остао у манастиру само до 1852. године. Тада га је заменио *Поп Рајче*. После Поп Рајча био је игуман манастирски *Хаџи-Тимотије* али у то време, а још и од Поп Рајчева игумановања, почели су грађани Прилепски, и у опште световни људи, да узимају маха у управи манастирској. Игумани су манастирски постали само оруђе световних људи, и то нарочито од времена од када се у оним крајевима појавила *бугаршшија*. Онда је и манастир увучен у борбу којом је народ поцепан у два крвна табора Манастир се потпуно предаде бугарској пропаганди и признаде, доцније, Егзархију. Од овога је манастира Егзархија, још првих година својега постанка, почела да вуче приходе по 10—20000 динара на годину и да и преко манастира успешно ради на остварењу својих циљева.

У манастиру је овом постојала и *школа манастирска*. Она је укинута тек 1870. године. У овој се школи учило из руско-словенских и црквено-словенских књига и спремали су се свештеници за околину Прилепску. Последњи учитељ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

у овој школи, памти се, био је неки *Поп Анђеле Смичко*.

Од 70. тих година на овамо, историја овога манастира улази у историју Егзархијскога рада у оним нашим странама. Сада ни бугарофили Прилепци (грађани) не управљају манастиром, већ Егзархија. — Она намешта старешине у манастиру; она води виши надзор и она прима и приходе манастирске и троши их, као што већ споменусмо, на своје циљеве.

Незнање и неумење представника наше просвете и културе у оним странама онамо, види се и у историји овога манастира. Ни за толико-годишњега већ рада нашега у оним странама није се могло наћи пута и начина, да се овај манастир отме од Егзархије и поврати народу. Један је покушај био учињен 1891. године, али као и многи други срећни и корисни покушаји, и овај је ометен....

в) Манастир Зрзе.

(Преображење — 6. августа)

Други, по важности својој, манастир у Прилепској Кази јесте манастир Св. Преображења — *Зрзе*.[78]

[78] Манастир се зове *Зрзе* по селу *Зрзу*. А село Зрзе добило је име, како народ онамо тумачи, због многих извора, који извиру у атару овога села и у самом селу. Слаби ти извори нису прави извори него личе више на артејске природне бунаре, из којих вода *штрклье* као кроз цеви вештачких бунара. Народу се чује као да вода чини *зр, зр зр.* и по томе је и село ово добило име Зрзе. А по селу се и манастир зове *Зрзе*, а пише се *Зрзенски* или *Зирзенски* манастир. Овако то изводи народ, и то се име (Зрзе) може довести у везу са именом *Зр-попе* у Бабуни, где вода такође штрклье из извора.

Hahn („Reise von Belgrád.....“) пише како се пијаца у средњевековном Прилепу, у садањој Вароши, а међу остатцима „Кулâ Марка Краља“ звала и зове *Зарзе* и ово би се могло, такођер, довести у везу

Манастир овај лежи на западу од Прилепа, на измаку Прилепскога Поља, тамо где се Каза Прилепска граничи са Кичевском и Поречком Казом.

— Кад се из Прилепа удари испод Вароши Прилепске, путем за Крушево и остала места на западу од Прилепа, па пошто се сиђе у широко и равно Поље Прилепско, и обрати се пажња на запад, тамо где се Прилепске планине састају са Поречким, примећује се, где се као у магли бели манастир Зрзе.

Пут је за манастир овај сав колски, и као и сви путови пољски, и овај се пут дели у многе споредне путове и правце. Главни пут удара од Прилепа мимо село Варош и Задград, и даље мимо *Мацу́чишта, Се́нокос, До́лнено, Де́сово, Броди́лово* и др с десне, и *Новосе́љане, Сарандино́во, Пешта́љево* и *За́бјане* с леве стране пута, и даље на села: *Ро́потово* и *Де́бриште*. Одатле, од Дебришта, главни пут сврће с главнога правца на десно и иде у село Зрзе.[79]

са именом села *Зрзе*, где је такође био некада *велики трг* (видећемо доцније), али нама се чини да ова поставка Ханова не може остати.

Ни у књижевности другога трага о Зрзу немамо осем у познатим натписима на цркви манастира Зрза, и тамо је Зрзе забележено и као *Зерзе*, и као *Зірзе* и као *Зрьзе*, међу тим то се све, на крају крајева, своди на Зрзе — онако како га народ зове, и постанак се овог имена ипак најлогичније дово и онако како то народ тумачи, само не од *турскога* зр, зр, зр.

У домаћим писаним споменицима имамо трага од личних имена, која су по корену и основи једнака са именом Зрзе. То су: *Зрьзъ*, име мушко, и *Зрьзовићъ*, презиме. (Види *Даничића* Рјечник Књ. Старина.

[79] Село Зрзе далеко је од Прилепа пет сати. Ово село има 76 кућа. Сви су становници Хришћани — Срби. Село је сирото. Куће су у њему покривене ћерамидом и плочом. Ни атар овога села није велики и није родан. У овом селу има српска школа. Учитељ је Петар Костадиновић.

У овом селу је и до Ратова наших за ослобођење постојала наша школа.

(О селу овом види и „Сборник (Буг.) Министарства Народног Просвещения II 197. и даље.)

У самом селу Зрзу и атару његову има доста остатака старина у опште и старих цркава на по се, али о томе мало ниже.

Пењући се из села уз стрмо брдо Красту (или како се она, узевши је у потпуности њеној, зове, *Баба*), после 20—30 минути пешачења, стиже се у манастир. И из овоґа је манастира посматрачу све Прилепско Поље и сва широка Прилепска Околина у догледу, и, и на овоме се манастиру види колика се пажња у своје време поклањала избору оваких тачака у Средњим Вековима, а нарочито у времену почетка хришћанства.

И овај је манастир, гледајући га с поља, доста велики. Прво је на шта се међу зградама манастирским указује, *Кула Краља Вукашина* и изнад манастира *Кале Краљевића Марка* и *његових сестара*.

Манастир је сав ограђен, сада, обичним и новим зидом, а у старо време је био, како народна предања кажу, ограђен самим тврђавама.

Прво, што при улазу у манастир, пада у очи, јесте стари и лепи портикус манастирски. Он је сав дивно живописан и живопис је очуван, да изгледа као нов.

У манастирским зградама се налази неколико различитих одељења, која служе за разне употребе, као: станови за манастирске људе и за госте, мађернице, арови, подруми и др., а у сред дворане налази се стара црква манастирска. Црква ова и не личи, с поља, на цркву, а ни изнутра не би изгледала на цркву, да није живописана. Зидана је од камена и тугала и окречена је; покривена је црепом и плочом. Само један мали део, *Кула Краља Вукашина*, саставни део цркве, личи на цркву из Средњих Векова и он нас уверава да

је овде био манастир и у Средњим Вековима, и да је у овом манастиру постојала некада велика и лепа црква.

Садања црква манастирска дели се у неколико одељења: — у ходник, паперту, праву цркву и другу, „Чобанову цркву". Узевши скупа сва одељења, црква је ова доста пространа. Дугачка је скоро 20, а широка 12 метара. Сва су одељења живописана. Живопис је из Средњих и прошлих векова. О томе има и писмених потврда у самој цркви. Само у правој цркви је стари живопис и ми држимо да је он још из времена српскога државнога живота, премда се налази у цркви запис о живописању цркве 1599. године, који се, како ми држимо, односи на оправку цркве по запустелости и порабоћењу њеном, кад су они крајеви потпали под Турке и кад су Арнаути сишли у ове крајеве и потискивали словенски живаљ.

Судећи по времену у којем су разни живописи живописани, држимо, да су она друга одељења црквина дозидавана доцније, у прошлим столећима. У овоме нас уверава и та околност, што црква нема никаквога плана.

Поред живописа у одељењима, у цркви се овој налазе и неколико важних записа, који доста расветљавају баш оно време које нам је у историји овога манастира и његове околине мало познато, а то је време од XVI—XVIII столећа. Тако, над вратима у паперти пада у очи, да је удубљено у зиду једно место на којем је, по казивању „обавештених људи" из манастирске околине, седели у старо време *краљ* и *краљица*.[80] Овде, на овом месту, чита се, данас, запис:

[80] Као што се у трапезарији манастира Трескавца указује на места у којима су седели игумни и проигумни.....

(1) † Изволениемь господа... ра-
ба божіего монаха Германа
минꙋвши же госпоствомь сіе земліе
благовѣрни краль Влькашинь и синь
іего Краль Марко вь дни же ихь
обдержахꙋ сые мѣсто очество свое....[81]

— — — — — — — — — —

Други је важан запис у паперти:

(2) † Изволеніемь ѡца и поспешені(емь) сина и
стаго д(оу)ха списа се сиі божьставниі храмь
ва лѣто ҂ЗР(а?)Г.[82] Настоꙗтель еромонахь
игꙋмень Дамаскинь, ктитор поп Димитрь
о(ть) село Брабаре (Барбара) и попадіа
Каліна (Калојана?) и синь мꙋ Георгиа Негре
ва си....

На десној страни од главних врата у паперти има запис:

(3) † Да се знаеть кога се писать приіпрать.
Настоіа Попь Негре оть село Зїрзе,
Їѡань Митрановь и Пеіа и Митре и
Костадин и.....

Над вратима у паперти има један запис који се односи на живописање цркве, односно паперте:

(4) † Изволеніе(мь) оц(а) и сина и стаго доуха
и писаше се сіа сты образь ва лѣто

[81] Овај је запис извађен из онога на зиду иза цркве, на који ћемо мало ниже скренути пажњу, а који је и саопштен у „Гласнику Уч. Друштва“ VI 186.

[82] Ово је 1593. или 1595. година. И овај настојатељ је био јеромонах а не зна се да ли није био из породице Макаријеве, јер су то биле породице које су се обично бавиле по манастирима.

ꙁРМД.[83] Настоіатель іеромонахь Игꙋмень Петроніе и Кирила монах и Симіѡнь (монахь) и монах Германь и би титор Неделко Петровець од Деб(ница)

— — — — — — — — —

Од ових је одељења најмање одељење права црква.

На десној страни, где стоје од прилике, сада, певнице, стоје два стара дрвена стола. На зиду до ових столова живописани су *Цар Костадин* и *Царица Јелена* и има записа од којега се може прочитати само оволико:

(5) † . . . севастократа . . . .
ктитори . . . . .
. . . рьпче ніа ѡть
градь Прилеп
георгиіа палепь(?)
влькота
пратить (платить)
ꙁ А Ѱ М[84]

До овога записа живописани су, као и обично, даље, *Св. Богородица, Св, Тодор Тирон, Св. Тодор Стратилат* и други.

На иконостасу црквеном, пред олтаром, указује се на „*врло старе*“ иконе Исуса Христа и Богородице, које су, по народном казивању, *спасле манастир од Арнаута*. На икони Св. Богородице чита се запис:

[83] Ово би била година 1636.

[84] Ово је година 1740. И у запису је, као што се види, од рђења Христова.

(6) † Изволеніе(мь) господа и бога нашего
Исуса Христа и по милости и
прич (ас) тие богом (атере) прѣписа
се сеи прѣсвѣтли образь вь лѣто
ЗМА[85] О спомени господи іеромо-
наха Кур Макаріа Зографа.

До овога записа на икони, има помена о неком *пелагонатесу* и ми мислимо, да се тиме хтело, да рече *пелагонијски*, како се и данашњи дан зову битољски митрополити у чију епархију спада и овај манастир.

Важан натпис у правој цркви налази се високо над вратима која воде из паперте:

(7) † Вь лѣто . З . тисѹщно : но:
и сотно но и З пописа се црьква Спасо
ва прѣдне : за . л. перперь с трѹдомь (и маїсторомь)
Ханкове и синовом Присила(?) и Приіездѹ
и матере нихь а за дѹшоу влаго преставшаго
се Харитона... (абель иконие(?)). Ханко:
почивнувшаго (погиноувшаго?) о храмоу
Спасовѣ и тко прочитрасте рецате вѣчна
семоу паметь“[86]

— — — — — — — — — — —

[85] Ову је годину тешко обратити у године од Христова рођења. Ми смо сигурни да ми нисмо погрешно прочитали *М*. Зато држимо да ће бити 1533. година, кад је црква, иначе, оправљана, а и с тога што се ту помиње *Макарије јеромонах*.

[86] Први се број не може прочитати зато смо овде метнули .З. за то што иначе излази година 599. по Христову рођењу, а то није могуће, или изгледа, да је то наша погрешка. Натпис је овај и иначе са свим избледео и једва се може прочитати. Ми смо се пели и брисали прашину и довијали се, и једва смо могли да га почитамо. У осталом и сама редакција записа и правопис у њему, па и боја, која је већ избледела, и писмена, којим је записан, сведоче, да је из XV столећа.

На средини цркве виси о плафону на ланцима леп бакарни светњак (полиелеј) са шест страна, које су везане лепим бакарним крстовима.

Из праве се цркве улази у „*Чобанинову цркву*“. Ово је најновије одељење у овој цркви. Скоро је и живописано и то простим живописом.[87] Натписи по црквеним зидовима и записи око светитеља исписани су грчким словима. Записи су обични и без вредности. Над прозором на левој страни црквиној чита се запис:

(8) И *χαριθι οθη...*
ηοι και μεροτασο
— — — — — — — —

*

Иза цркве се налази додатак какве старе, првобитне манастирске грађевине, може бити још каквог одељења црквиног и остатак „*куле Краља Вукашина*“. Ту је сачувано једно платно зида на којем се види да су ту некада била врата, која су, незнано куда, водила. Ова су врата, мора бити, зазидана пошто се Краљ Вукашин крунисао у овој цркви за краља!!

Позната прича о крунисању Неманића у Жичи, на којој су зазидана врата по крунисању којега Краља!!

На овоме зиду овде сачуван је опширан запис, који казује историју овога манастира од прилике све до времена докле почињу записи и натписи које смо у цркви и њеним одељењима нашли.

Овај натпис на зиду први је преписао и у

[87] Ова је црква живописана *посном* бојом. У њој су између осталога живописани и неки са свим нови и чудновати људски ликови. Види се да је нису живописали живописци од заната, у оним странама добро познати дебарски зографи, већ неки манастирски калуђер самоук.

нашој домаћој књижевности објавио *Ст. И. Верковић*.[88] Овај је натпис из доцнијега времена а не из онога које се у њему спомиње, и за то баш има своју особиту вредност. По њему се такођер види, колико је јаки траг оставила у народу онамо владавина цара Стефана Душана и Мрњавчевића.

Колико има у овом натпису за историју манастира, истаћићемо мало ниже, а овде ћемо читаоцима ове књиге, ради угледа, садашњим нашим правописом исписати само оволико:

(9) *„Изволенијем Господа и Бога и Спаса нашего Исуса Христа и того светлаго преображенија и по милости пречистије Богоматере сазида се свети и божаствени храм сији ва дни благочастиваго и христољубиваго самодржавнога и всеје Српскије Земље и Поморију и Подунавију цара Стефана, трудом и подвигом раба божјега монаха Германа. Минувши же господством благочастивих тјех господ* (те господе) *хришћанских: цара Стефана и сина јего цара Уроша преје* (прими) *госпоство сеје* (над овом) *земље благоверни краљ Вукашин и син јего Краљ Марко*[89] . . . . . .
. . . . . "

На крају овога остатка старе грађевине постоји манастирски звоник. На звону је овај запис:

„Сие звоно приложено цркви Зерзанској в окружие Прилепскомь храма св. преображенію... господиномь ктитори ереи Христофор и Костантин Ђеорђевичь житель Зерзески. У Новом Саду 1837. Салио.... Георгие Јосиф Петровић."

[88] „Гласник Срп. Уч. Друштва" VI 186.

[89] На истом месту. О овоме запису мало ниже.

У двору црквеном, пред црквом, постоји источник, који точи врло укусну и хладну планинску воду. На овом источнику постоји запис:

(10) *† 1842. (марть) У село Зрьзе за манастир св. Спаса. Настојатель биль егомень попь Христе поп Траіковь а епитропь биль Стевко Стерђевь и Стоико Фурцаниіа (Фурунција) и маистор Насто оть Цареић и маисторь Моисо и Хрісте Томчо оть село Плетвари; маисторь Христе* (од) *Стамболци оть село Долноіне (Долнане) за спомень на село брати аминь*"

До источника овога налази се једна мраморна плоча покрај корита, на којој има један натпис врло лепо изрезан, али је употребом плоче толико истрт да се једва може оволико прочитати:

(11) † єїи адани...
а у н ъ са...
каѣтрїа
ктиторь Никола ҂ аѱїѡ (1710)

Поред изложенога, у манастиру се ништа више од вредности не налази. Све што је, по народном предању, било, пропало је.

Око овога манастира постоје многа знатна места из прошлости и многи остатци старина по њима. О некима од ових места имамо помена и у домаћим писаним изворима.

Места која су даље од манастира споменућемо мало ниже, а од оних у манастирској близини указује се на ова:

а) *Манастирско калиште*. Одмах изнад манастира, на планини *Баби*, налазе се остатци каквога старога градића. То се данас зове *манастирско*

калиште и постоји народно предање, да су се предграђа овога „калишта“ у старо време пружала чак до манастира и сâм манастир ограђивала и штитила. Кад је ово „калиште“ грађено не памти се, али се **зна** да је оно старије од манастира, и да су у њ' **наступили** *Краљ Вукашин* и *Краљ Марко*. Ово је калиште постојало до пре 150 година, а тада га је топовима порушио Султан. — Пре 150 година био се у овој тврђави затворио чувени арнаутски војвода *Матлија Арнаутин* и почео да досађује и самим Султановим људима, те Султан послао војску и топове и тврђаву разрушио и *Матлију* жива ухватио.[90]

Десно од ове тврђаве, гледајући од манастира у тврђаву, на ливади *Осајници* постоје остатци још какве тврђавице. Само се темељи распознају. Народно предање и ове остатке увлачи у своју историју и прича, да је то била тврђава некога *Дуке Шемшиовића војводе Кичевскога*. О Дуки Шемшиовићу се прича да је имао две сестре *Киту од Кичева* и *Ђеву од Девича*, које су такођер биле војводе у оним крајевима и имале својих тврђава. Ове су женске биле војводе такођер у *Кичевским пределима* и њихове се тврђаве и данашњи дан *виде* са Бабе планине, то јест људи се старају, да их у Кичевским пределима *означе* још с Бабе планине.[91]

[90] Пре 150 година нису топови виђени ни у Прилепским пределима. Стајаћа војска, заведена у Турској с почетком овога столећа, први пут се и у Прилепским пределима појавила тек око 40. година, кад је уваћан у живот Танзимат - и - Хајирије, а народно памћење је у овом догађају с Матлијом Арнаутином такођер хронологију побркало, и он је најпре могао да се догоди негде за време прве радње Мехмед-Али паше Тепеделенлије.

[91] Народно предање често меша *Киту* и *Ђеву* са сестрама Краљевића Марка. Тако прича се, често, да је Марко својим сестрама често ишао у госте и да их често пута водио са собом и на мегдане (међу тим нигде се то не пева).

То је народна машта!

Као места за која се вежу многа народна предања и бајке, које стоје у вези са историјом овога манастира и народним предањима о њему, означују се још: извор *манастирскога потока* за који се вежу вазда интересних предања, *Света водица* испод манастира, *Калуђеров гроб* и др.

*

У свези с манастиром Зрзе стоје и остатци старих цркава у Зрзу. То су и биле манастирске цркве, или манастирски *скитови*, ако не још у постанку ове цркве, а оно кад је она постала манастир.

Тако, у селу, доле, постоји стара црква *Преображења*. Судећи по знацима, који се на овој цркви виде, и она је постала за време државнога живота словенскога у оним пределима, за бугарскога или српскога државнога живота. Живопис је у овој цркви добро очуван и он је, у потпуности својој, словенски, а по материјалу, који се находи око цркве, изгледа, да су и овде постојале некада велике грађевине.

Да скренемо пажњу само на једну околност. — У овој старој цркви налазимо, између осталога, узидану једну белу мраморну плочу, на којој је изрезано десет људских особа — шест на горњем, а четири на доњем делу плоче, и то је остатак византијскога, ако не чак и грчко-римскога, периода.

Испод ове цркве, опет у самом селу, до кућа

За сада се још не може наћи траг овим предањима о *Кити* и *Ђеви* и оне долазе у ред оних *девојака* о којима се у јужно-западним крајевима Полуострва врло много прича. — По народним предањима у оним крајевима постоје читаве тврђаве и градине и градишта, која се *девојкама* приписују.

Петра Костадиновића и Мирка Вељановића, још постоје старе цркве у развалинама: *св. Антанаса*, *св. Филипа* (онамо се каже Вилип), *св. Ранђела* (Архангела) и друге. И око цркве св. Антанаса се још и данас види огроман материјал од старе какве грађевине. На једном камену на гробљу до цркве, налази се један натпис грчки, који се временом доста искварио, и од њега се чита оволико:

ІСКАVКСЛІСІПАПИКО ДАСІVІV
ŌNĒZСѠNѢАС.....

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

*
* *

И из историје овога манастира народна предања причају само „зла времена.“ По народним предањима и овај је манастир запустео у време кад су Турци отели државу Краља Марка, и тек је с почетком овога столећа оправљен и пропојао име Божје. Међу тим по писаним белешкама, које су нам о овом манастиру сачуване, манастир је овај, с малим прекидом у време најезде турске, концем XIV и с почетком XV столећа, за све време до сада био отворен и у њему је било живота, ако не и рада.

Као грађа за историју овога манастира служе нам они оскудни натписи у цркви које смо мало горе исписали (бр. 1—10) и по њима историја манастира Зрза, у кратким њеним потезима, оваква је:

— Кад је овај манастир први пут подигнут и кога је подигао не зна се. Судећи, као и о другим важним манастирима по Српским Земљама под Турцима, и овај је манастир основан далеко пре српскога државнога живота у оним странама, без сумње још у времену кад се Хришћанство и у Прилеп-

ским и Поречким пределима почело тек да шири-
али први помен, нама барем познат, имамо
из времена српскога државнога живота.

Први ктитор, ако не и основалац, односно обновљач овога манастира, био је мѡнахъ Германъ. А ко је овај Герман био, ваљало би тек истраживати. И по ономе како за дьни краља Клькашина и сина іего краља Марка ово свето место ѡбдрьжахѹ кнѧзи[92] светога ктитора монаха Германа, митрополит Їѡаннъ Зѡѡграфъ и његов брат јеромонах Макарије Зограф, излази, да је манастир овај обновљен још за време цара Стефана Душана или још и раније. Да је овај манастир обновљен може бити и раније од времена цара Стефана Душана изводимо и отуда, што је Поречким пределима, у које, по хоризонталној њиховој разграни, припада и село Зрзе са својим најближим околним селима, владао још краљ Стефан Урош Милутин, те је манастир могао бити подигнут или обновљен још за времена краља Стефана Уроша Милутина. Тек, немамо за то писмене потврде.

У даровним повељама цара Стефана Душана[93] којима је обдарио манастир Трескавац, спомиње се црква *Св. Преображења* и ми смо већ истакли своје домишљање, не разуме ли се под црквом св. Преображења манастир Зрзе.

А како је манастир прошао у време порабоћења државе Краља Марка Турцима, ни натписи нам ни шта не казују, само знамо, да су се за владе султана Бајазита о манастиру бринули неки *Константин кмет* и *његова деца Јаков, Калојан*

[92] Под внуцима овде ваља разумети или *братанце* или *сестриће*. (Види о томе *М. В. Веселиновића* „Речи које означавају сродство". — Годишњица X).

[93] „Гласник Срп. Уч. Друштва" XIII.

одлазио. Тако, прича се, данас, да се у околини Зрза производио *броћ*, по који су долазили трговци из далеких места и овде га куповали.

На *Трговишту* се и данашњи дан на сваком кораку наилази на остатке старих темеља, на подруме, ћупове, стубове, разноврсне црепове и посуђе.

Поред ових остатака вредни су помена и остатци старина у атарима околних села: *Крапе*, Маргара, Дебришта, Сливја, Костинца и др.

О селу *Крапи* имамо и у писаним изворима спомена из XIII столећа. — Цар *Јован Асен*, даривајући манастир *Св. Ђорђа на Вирпину* у Скопљу, дао му је и село Крапу: „.....И вь прилепскои области село Крѫпа Власы, и вь нем метохь свѧтъ дарованоіе Романомъ царемъ съ никіемъ, сь млины, сь забѣли, сь лѣтовници, сь зимовищи, сь планинами и сь всѣми правинами и прѣжде законнами ихъ. А синоръ моу от оунча на Градище горие, на драганово црьквѫ на чрьвено Градище, на крьст по хридоу, на Мохнатецъ и въс хридъ до сѫдиа над Тиховецъ на Дѣдин(о) ѡсіе, на голѣми камы на Вилскы кладезь (кладенац) междіо ѡба еленѣ, на Прѣслопь по хридоу гори еленѧ . . . Здунѧ, Соушица, Градечница....“ [94] и тако даље.

А у повељи цара Стефана Душана, којом он дарује имање манастиру Трескавцу, налазимо имена села око Зрза, а о Зрзу нема помена, ако се под манастиром Зрзе не треба, као што смо споменули, разумевати *црква Преображења*, и ако се под *Крапом* не треба разумети крьпень.

Народно предање о Крапи гласи, даље, да је у *старо време* био онде такођер велики *трговачки* град и да је постојао на место данашњега

[94] Šafarik, „Pamàtky....“ 78.

села *Брилова*, па се од притиска овде преселио, и, временом, пропао. Међу тим и ово народно предање стоји у јакој опреци са писаним изворима домаћим, по којима је Крапа, као што смо видели, и у XIV столећу постојала на месту где је и сада, и онда било село и ништа више!

На међи између села Зрза и Крапе још постоје остатци некаквих старих грађевина. Народ држи, да су и то били *Конаци Краља Вукашина*, међу тим по свима знацима изгледа, да су ти остатци старији од српскога државнога живота у оним пределима. И у атару села Крапе има доста остатака старина. Ту се налазе и подземни канали и тунели и трагови од многих грађевина о којима постоје многа народна предања. Један од највећих и најинтереснијих од ових подземних канала јесте *Змеóица*,[95] за тим: *Горњи-бијеш*,[96] *Мали Прóпас*,[97] *Прóпас*,[98] *Пóнир*[99] и др.

[95] То је остатак старога подземнога канала, онаквог од прилике као што ћемо видети код *Духове Воде* на подножју Плетвара и код села *Тројака* (на путу Прилеп-Грацко). Уста овога канала су тесна колико да човек уђе у њ' а колико се унутра више иде, све је шири и мрачнији. Зидови су од камена, и изгледа, да су пре природни но грађени, и увек су орошени. Кад се човек у ову пећину спусти наилази на воду. Ту, где вода непрестано неприметно извире, налазе се два *кабла* (чàнка) од камена, као два округла корита, као што се виђају од прилике пред источницима по градовима у оним странама. Корита су ова дубока по 0·80 м. и непрестано су пуна водом, јер колико вода из њих истиче толико утиче. (О оваким каблима и води у њима види *Вуков* Српски Рјечник, код речи *чàнак*. — *Чàнци Краљевића Màрка*, у ужичкој нахији у планини Маљену, на путу из Ваљева у Ужице, у камену као два чанка пуна хладне воде, која нити кад прелази нити се познаје да је мање кад се пије нити се види откуд извире.) Корита се ова налазе на једном равном камену, који има од прилике 20 □ m. Беспослени чобани често пута покушавају да испразне ова корита али то никако не могу да учине с тога што вода, као што смо видели, непрестано придолази и корита су увек пуна.

На уласку у ову пећину, с десне стране, има један камен, који од прилике представља жену са дететом у крилу. Поред овога камена има и другог камења, које држи сводове ове пећине. Сваке године о Духовима народ из околних села долази на ову *Змеоицу* и умива се овом водом као лековитом. Од места где стоје ова два кабла (корита)

И у Крапи има три старе цркве — црква Св. Николе, Св. Богородице и Св. Илије. Црква Св. Илије и данас пође, а оне друге су у развалинама. По некима, црква Св. Николе као да је била цр-

па даље, не може се ићи без свеће; а и иначе је страшно ићи. Слушали смо, да су се пре три године решила два човека из *Крапе*, да дубље зађу у ову пећину, е да ли не ће што год унутра, у њој, пронаћи. У тој намери понели су били не што више луча (онамо кажу *борино*) и две вреће сламе. Ушли су ујутру и тако су ишли све даље, и палећи мало по мало луч и залазећи све дубље у пећину, остављали су мало по мало сламе, у намери, да се по слами могу вратити. Тако су ишли све напред и кад им је нестало луча и сламе, хтели су да се врате, али су *погрешили* пут и лутали, лутали док се нису, некако, нашли опет на оном месту одакле су пошли — код оних *корита*, и кад су изишли из ове пећине, сунце је већ било на заходу.

Ови људи причају како су на целом путу по овом „*лавиринту*“ слушали како им из далека јако бучила нека вода и како им земља под ногама тутњила.

Људи причају, да је овај „лавиринт“ у ширини и висини по четири метра, али не сме сваки у њ' да уђе и да дубље зађе.

— — — — — — — — — — — — — —

Сељани из Крапе причају, да се за ову пећину до пре 150 година ништа није знало. Ту је била велика гора, која се простирала до самога села. Мало по мало почела та гора да се сече и ово место остало временом голо, без горе и шуме. Тако су почели сељани да се скупљају овде о Духовима и да младеж игра коло и друге игре. По причању старих људи (како су они опет слушали од својих старијих) играјући, пре 150 година, једне године другога дана Духова на овом месту, примети се, како је нестала једна млада девојка. Сви се питали шта је са том девојком и где је може бити и какав је то знак Божји, да им девојке нестане, а тако чудећи се и домишљајући се, примете неки где на оном месту где се улази у ову пећину, лежи марама оне нестале девојке.

Људи, који су били присутни и видели пећину, склонили се и разишли.

После две године, сеоски говедар, пасући сеоску стоку, спази једнога дана код ове пећине једну жену са дететом у крилу — где се сунча и преде на преслицу. Говедар се уплашио и одмах отрчао у село и јавио шта је видео. Али нико из села није смео да иде да види, само мајка девојкина пошла с говедаром, и чим је угледала ову жену, видела, да је то њена ћерка, а и ова познала своју мајку. Одмах се питале за здравље и ижљубиле. Мајка упита ћерку шта је било са њом и зашто она седи овде? Ћерка исприча матери све по реду како је било, и како је онога дана, кад је било нестало, ограбио *Змај* (онамо кажу *Змео* или *Змеј)* и у ову је пећину у свој стан однео, и како живи са њом као са женом својом, и како је са њим мушко дете родила. Мајка онда пита ћерку о Змају: *какав је то створ*, а ћерка јој одговорила да је змај налик на човека; да је бесмртан и да је велика звер и да има крила. По шест дана је змај ван куће; скита по свету по својим

ква Св. Антанаса. До ове цркве, у једној колебици, живео је пре 80 година последњи калуђер у овој цркви, Симеон — *Дедо калуђер*.

Испод села налази се *Грамаће*. На овом се

кућама, и тек седмога дана дође кући, попије сву воду у каблима и онда спава са мном, (са женом.) А кад, у јутру, сване, он опет одлети некуда, а незнам куда, нити ми каже, нити пак смем да га упитам, само ми је казао, да се не усудим никуда да од куће одем, да побегнем, јер ће ме он наћи па ма где ја била, за то иди мајко одавде. Данас је шести дан како је Змај одлетео и може сваки час да дође, да се врати, па се бојим да те не затече јер би онда било рђаво по тебе".

Мајка, чувши шта прича ћерка о Змају, нареди ћерки да упита Змаја *од чега му предстоји смрт* и пољубила се са ћерком и отишла. И кад је Змај дошао, жена га дочекала и после некога времена, кад су били у постељи, упитала Змаја о овоме што јој мајка наредила и он јој одговорио. — „Кад би само једну лажицу соли морао да попијем у води, одмах би умро".

После три дана мајка Змајеве жене опет дошла ћерци, да је упита од чега би дошла смрт *Змају* и ћерка јој испричала како јој је Змај казао. Мајка се опет вратила кући и донела соли и наговорила ћерку, да метне ову со у воду у каблима пре но што дође Змај, да је попије у води и цркне, како би се она сирота — ћерка јој — спасла ове звери.

Ћерка је учинила како је мајка саветовала.

Змај, дошавши жедан, као обично, наже се по обичају својем и попи сву воду из кабла и чим је попио воду, одмах осетио, да је отрован сољу; усправио се и само могао још да изговори: *„Ах неверниче, узеде ме на душу и отрова ме, него да дâ Бог, да се окамениш тако како ту стојиш с дететом"* и одмах се стропоштао и издануо, а жена се с дететом доиста одмах окаменила, и то је онај камен на који се и данашњи дан, на десној страни при улазу у пећину указује.

— — — — — — — — — — — — — —

Има људи из Крапе који тврде, да се она девојка коју је Змај ограбио и однео, звала *Ружа*, и била је из породице *Божеваца* (пот. Божевци). Ова се породица Божеваца преселила у Скопље, а и данашњи дан постоје до Крапе њиве које се по њој зову *„Божевцки слогоји"*.

[96] То је мала висораван на брду над Крапом. Одавде се виде „Девине Куле" у Поречу, које су далеко одавде три сата. Између *Горни-Бијеш* и Девиних Кула водио се у *старо време* крвави рат и хтело се да се Девине Куле поруше.

[97] Ово је опет једна пећина, управо налик на бунар, и тако је дубока, да кад се баци камен у њу, не чује се да за пет минута падне на дно, и кад падне, чује се како пада у воду.

[98] И овај је бунар налик на онај горњи, само што су уста овога бунара мало мања од уста онога горњег.

[99] Ово је опет пећина, бунар *(?)*, у који пада сеоски поточић и онда се губи и не јавља више.

Грамађу налазе разноврсни остатци материјала од старих грађевина. До скора је било, по причању поузданих људи, камења са грчким натписима, али је све то разнето по околним селима по кућама. Налази се и римски и грчки новац. Тако, прича се, да је неки Коне пре неколико година нашао и златан новац овде, у вредности око 100 турских лира.[100]

Поред ових места указује се још на разна места која су везана за име и радњу народнога јунака *Краљевића Марка*. То су: *Мо́внатец*,[101] *Кротеница*, *Дедино Осоје* и *др.*

*

О имању манастира Зрза немамо, сада, никаква трага ни у домаћим ни у страним писаним изворима. Видели смо (одељ. IV) помен о имању манастира Трескавца, које му је завештао био цар Стефан Душан, и у селима *Крапи* и *Маргару*, у првим суседним селима овога манастира, али о овом манастиру никаква помена нема.

[100] Не спада овде, али да споменемо и ово. Обилазећи 1900. године Зрзе и Крапу, писац ових редака је приметио минђушу у једне девојчице у селу Зрзу, у ћерчице *Мирка Вељановића* из Зрза, која је била од новца *Николе Алтомановића* и у замену за данашњи новац узео овај новац Алтомановића.

После се родитељи ове девојчице покајали што су новац овај дали, и писали у Битољ и тражили да им се новац поврати или да им се за њега даде две беле меџидије (8 и по дин), ну на томе је и остало. Новац је био већ испраћен г. Љубомиру Ковачевићу, проф. Велике Школе.

[101] Кад се Краљевић Марко враћао, од својих сестара, у Варош, и ударио преко *Кротенице* (терајући Шарца *кротко)*, па пошто су ова места *каменита* и *узбрдичава* „зорлио“ му се Шарац на *Мовнатецу*, да му је и длака набрсла (према да длака набрсне коњу само кад озебе), *намовнатил се* (како се каже прилепским говором) те се по томе и ово место прозвало *Мовнатец*, према да се ово место, Мовнатец, спомиње („Гласник Срп. Уч. Друштва“ IX) далеко пре но што је *Краљевић Марко* и живео у опште.

О свему овоме види опширно прибележена народна предања и у *Сборнику* (Бугарскога) *Министарства Народнога Просвещения* књ. VIII

По народном предању, као што је обично, и овај је манастир један од најстаријих манастира у оном крају, и, и овај је манастир имао велико имање, које се налазило по околним селима, али су Турци, по порабоћењу државе Краља Марка, разграбили и манастирско имање.

Сада манастир има од имања оволико:

Кориј у у планини Баби и Красти;

Воденицу једну на реци у селу са једним витлом.

Винограда више и испод села, од којих манастир бере по 50—60 товара грожђа.

Има један чифлик у селу (Зрзу) са две куће чифчија и 200 „слогоји" (сто дана ораће земље), за два плуга земље оралије.

У селу Маргару има земље за један плуг;

У селу Зрзу и Маргару има по једну ливаду;

На оној ливади у Зрзу коси се по 80—100, а на оној у Маргару по 20—30 кола сена.

Око села Зрза и других околних села има много ораја. Прича се да су те ораје садили и подигли још у старо време манастирски људи, и они су били својина манастирска, али су и њих Турци разграбили и поделили, и они припадају данас махом појединим турским чифлицима.

У атару села Зрза манастир је производио дуван, и отуда је такође имао добре приходе, али у последње време се са дуваном престало, по што су право за сађење дувана присвојили Турци и Арнаути, који га, положајем својим, не морају по незнатној цени продавати држави, него га крију мчаре.....

— — — — — — — — — — — — — — —

Дуван се онамо и сада сматра за најблаго-

роднији плод земљин, а откуда је то видели смо још у одељ. III, говорећи о граду Прилепу.[102]

Манастир Слепче.

(Св. Николе 6. декем.)

Као трећи, по важности и по садашњем својем стању, манастир у Прилепској Околини узима се манастир Слепче.[103] И овај манастир лежи на северо-западу од Прилепа. На десној је страни пута *Прилеп — манастир Зрзе* и далеко је од Прилепа не пуна три сата.

Историја овога манастира није нам, сада, позната. Ни о њему нам није ништа сачувано ни у писаним домаћим споменицима из Средњих Векова. Једини спомен о овом манастиру из прошлих (XVI столећа) столећа јесте онај на јеванђељу, рукопису на хартији, који се храни у Софијској Народној Библиотеци, а који је приказао[104] пок. професор Светислав Вуловић.

Рукопис је овај српске реценсије, писан је на хартији; из XVI је столећа и има запис:

„ѧс. Зачело и конац. Помени Г(оспод)и грѣшнаго раба своего къ іеромонасѣхъ Нєѡфита и (ка) С(ке)ти Никола Слѣпче прилѣпско“

И по овоме запису можемо, донекле, с по-

[102] О произвођењу дувана у Прилепској Кази и о трговини с дуваном у Прилепу, види, између осталога, и *Hahn-a* (Reise von Belgrad nach Salonik....)

[103] Манастира *Слепче* има и у Битољској Кази, зато се, за разлику, ова два манастира истога имена зову, просто, *Прилепско* и *Битољско Слепче*.

[104] Споменик Српске Краљевске Академије Наука XXXVII 37—38.

узданости извести, да је овај манастир постојао и да је појао име Божје и у Средњим и прошлим вековима. Манастир је овај тек XIX столеће затекло запустела, и оправљен је кад и манастир Трескавац.

Око напретка овога манастира највише су се заузимали први људи из села *Слепча*, *Дабнице* и *Небрегова*.

Ово оправљање цркве и манастира помогла је и српска *Кнежевска влада*.

У овом је манастиру постојала и школа српска све до 1876. године, док није Кнежевина Србија објавила рат Турској.[105] И ту је школу била, као и све друге у оним крајевима, отворила Кнежевска влада.

Црква је стара али искварена па оправљана.

Испод манастира је село Слепче. Има 36 кућа. У селу има такођер стара црква Св. Ђорђа. Обслужава је Поп Кузман.

Назив Слепче (сада име), дошао је од једне водице повише села. Прича се да су ову воду пронашли неки слепци и умили очи њоме и прогледали. Сада се све село служи том водицом.

И сада има у селу српска народна школа.

* * *

Осем побројаних манастира који су *отворени* и чије цркве пољу име Божје, у Прилепској се Околини указује на још многе манастире, који су сада запустели и од којих постоје само цркве или просто сама црквишта.

Тако зна се за:

[105] „Српство“ год. III бр. 16.

а) *Манастир Св. Петра(?)* у селу Житошу, чија је црква још потпуно очувана — са свим живописом и „многим натписима.“[106]

б) *Манастир летњег Св. Николе* (9. маја) у селу Прилепцу.[107] И овај је манастир запустео. И сама црква је била у рушевинама, па су је сељани оправили 1861. године.

Поред манастира, и иначе у атару овога знатнога села (спомиње се и у повељи цара Стеф. Душана) у Прилепској Кази, наилази се и на многе трагове старих грађевина, посуђа и новца, а народно предање вели, да је Прилепац био некада велики град и да је био чувен са својега *сајма*, одкуда се и до данашњега дана сачувало име у Прилепцу за један део села који се зове *Безистен*. Између остатака старих грађевина долазе на прво место „*подруми Краљевића Марка*“ за тим су и до данашњега дана сачувана велика и дубока камена корита, у којима је, као, муљано грожђе, које је доцније смештано у поменуте подруме.

в) Манастир *Св. Илије* у селу *Кривогаштану*.[108] Овај се опустели манастир налази одмах до села, и сада није ништа друго но просто црквиште, а народно предање вели, да је ту до пре *100 година* био велики манастир, па кад су се *Арнаути бу-*

[106] Писац ових редова није видео овај манастир. Од *Михаила Наумова Чонеића*, честитога домаћина из села Врбјана, добио је писац неколико преписаних натписа и записа из овога манастира, али их овде не може саопштити, остављајући да то учине они, који овај манастир сами посете и разгледају.

[107] Не знамо од куда је продрло веровање, да се *Краљ Марко* родио у овом селу. Ваља да су људи, који су „учили књигу,“ или они, који су нешто читали из историје српске, место Кнеза Лазара метнули Краља Марка, прем да је само име села истоветно са именом места где се родио Кнез Лазар и ништа више!!

[108] И Кривогаштане се спомиње у поменутој повељи цара Стефана Душана

нили против Москова и *Грка*, они су онда и овај манастир сравнили са земљом.

г) *Црква Св. Николе* у *Заполжану*. Сабор се купи 9. маја. Црква је стара а обновљена.[109]

д) *Црква Мале Госпођине* у *Малом Коњару*. Стара црква и обновљена 1872. У овом је селу било мало времена и школе.

ђ) *Црква Мале Госпођине* у *Кадину селу*. Такође стара црква и обновљена 1872.

Обслужује је поп Наум Дунда из Прилепа.

е) *Црква Св. Петке* у *Рапешу*. Стара црква и обновљена 1861. Купи се сабор о Св. Петци. Признаје Патријархију.

ж) *Црква Св. Аранђела* у *Макову*. Стара црква и обновљена 1862. Сниже цркве се указује на *Марков дуб*, и народ прича, да је до скора ту био велики дуб, који је био засадио још Краљевић Марко!

з) Стара црква (не знамо јој храма) у селу Степанцу. Оправљана је.

Иначе нема готово села у Прилепској Кази, у којем нема остатака какве старе цркве или било какве старе грађевине. Тако, главније су још цркве у селима: *Бела Црква, Вођани, Пашино Рувци, Бучин, Чепигово, Боротино* и др. По свима се овим селима беле нове цркве, тако да Прилепска Каза и у том погледу превазилази нарочито оне суседне своје казе, које су на северу и западу од ње, — тамо, где у правом смислу господари турски и арнаутски елеменат.

*

Ко обрати пажњу на остатке старина у При-

[109] И ово се село спомиње у повељи цара Стефана Душана. И сада се прича да је овде постојао, некада, велики манастир.

лепској Кази, нарочито на старе цркве, видеће, да су многе цркве постојале на местима, која су са другога чега главнија и знатнија но с тога што је ту била црква. Тако, у атару данашњега села *Чепигова* налази се неколико старих цркава. Данас их броје седам, а храм се зна само за њих четири: црква *Св. Спаса, Св. Николе, Св. Димитрија* и *Св. Тодора*. Цркве су ове готово једна до друге и све се налазе у простору од 10—15 минути хода. А по знацима који се виде у овом селу и његовој околини, изгледа, да је ово село било важно место и у времену пре хришћанства у оним странама, па кад је хришћанство и онамо продрло, оно се и у облику цркава развило и стари живот потисло и у нов се развило.

Али и ово је само нагађање, јер су све ове цркве, које и данашњи дан постоје, постале у словенском периоду, односно за време српскога и бугарскога државнога живота. Ово се види на самим црквама. Све су оне живописане словенским живописом (разумемо записе у њима) и судећи баш по живопису, оне су све из времена српскога државнога живота у оним странама.

А и како би се, иначе, могле објаснити повеље цара Стефана Душана, по којима је толико цркава у време цара Стефана Душана било у Прилепској Околини.

Ну и поред оволиких цркава, и поред оволикога дејствовања, у преносном смислу, да се заборави стари значај Чепигова, онај стари значај који му је дат за хришћанства — и до данашњега се дана очувала у народу предања која причају о Чепигову као о некадањем великом, јаком световном центру у оним странама. Тако, прича се, да је Чепигово било *у старо време велики град*,

који се звао *Сицара* и да је захватао сав простор између данашњих села: *Чепигова, Бучина, Свето-Митрана, Веселчана* и *Тополчана,* а то је простор од по два сата најмање у дужини и ширини; да је град Сицара, даље, имао своју јаку тврђаву; да је био ограђен великим и дубоким лагумима у које је пуштана вода из реке Црне[110] и тако даље, па да се Бог, не зна се због чега, ражљутио на становнике овога града и сав град засуо земљом и потопио водом.[111] Том се приликом прича, како река Црна није текла својим данашњим коритом и указује се на остатак лагума око Чепигова и тако даље.

Ово народно предање налази, донекле, потврде и у данашњем фактичком стању Чепигова и његове околине. И данашњи дан се, и поред оволико озиданих цркава од материјала, који је заостао иза каквих већих старих грађевина из византијскога или чак из грчко-римскога периода државнога живота, и данашњи се дан налази врло много остатака старих мраморних стубова, мраморних плоча, статуа са натписима и сликама. Тако, пред црквом Св. Николе налази се мраморна плоча са

[110] Постоји народно предање, о којем смо још раније споменули, да је река Црна текла другим коритом; да је текла коритом које је ишло од села Вођана на Обршане па на Боротино и Чепигово, међу тим вероватније је, да је још у старо време био прокопан канал којим је отицала баруштина у Прилепском Пољу, *Ливађи*, и да је овај данашњи „*лагум*“ око Чепигова остатак тога канала, који је у исто време штитио Чепигово и од непријатеља, да непријатељ не може с те стране да уђе у Чепигово. Народно предање, које вели да је река Црна ишла оним коритом, које горе споменусмо, прича, даље, како су на реци Црној, док је ишла оним коритом више села Обршана постојале воденице манастира Трескавца са дванаест витлова. Тако, прича се да су пре неколико година нађени на поменутом месту и трагови од те велике воденице. Нађено је *трплица, железа*, и *табана* и да је све то пренето у село *Бучин* и сграђена воденица некога *Јанаћија Ђорђевића*.

[111] Познати мотив из старога завета о потопљењу Содома и Гоморе!!

натписом грчким, од којега се оволико може прочитати:

(N)IKOΛAOV
...ΠOΛΣITAP XOV NIA(?)
...ΠPOΣΛΣVTH(η)ϹANT
...AVION
...AIΣAVTHNΣKTϽNI
...ΔIϽN (или Н)

Поред ове плоче лежи на земљи и друга мраморна плоча, на којој се виде изрезан коњаник на коњу и друге неке људске особе.

Иначе се и у околини црквава и по свем атару сеоском, *на сваком кораку*, ископавају црепови, старо посуђе, наилази се на темеље и друге остатке ове врсте.

Хан се, на својем другом путовању по Прилепским пределима, које је био предузео 1865. године („Путовање кроз Поречину Дрина и Вардара. . . . .“ 225—227.) зауставља на *Чепигову* (у преводу стоји Чепилово) и по личном обавештењу са *Демистом*, професором грчке гимназије у Битољу, а по *Страбону* и *Ливију*, изводи, да је на место данашњега Чепигова и његове околине постојао стари центар и град Deuriopos.

Овом приликом Хан је прибележио да је пре неколико година (пре 1865.) донето из Чепигова у Битољ неколико плоча са старим натписима, и те су плоче биле смештене, као украс, у митрополијској башти. Хан је саопштио и садржину једног од оних натписа, што су из Чепигова донети, и то је „*посмртни извештај једнога богатога старца, Ветија Филона, по коме* (се) *варошкоме савету Дерипопа оставља једна главница од чијег ће се прихода сваке године они*

провеселити по један дан у години њему у спомен“ (стр. 226).

Ми смо у Битољу пажљиво разгледали остатке старих натписа, који се чувају у дворани грчке гимнасијске зграде (а ту су, како уверавају грчки школски људи, пренети и они остатци из митрополијске баште) и међу њима нема горе споменута натписа. Тамо се налази доста натписа, који су донети из околине Битоља и који се односе на историју Битоља, односно старе Пелагоније. Неке је од ових натписа фотографски снимио М. В. Веселиновић и ми смо их послали на преглед г. Љубомиру Ковачевићу, и они треба да уђу у спис о Битољу.

За село Чепигово везана је успомена и за наш државни живот. Тако, близу Чепигова, на југо-западу од њега, на левој обали реке Црне, указује се на место где је у старо време постојало („*наше*“) *Бакарно Гувно* и о томе се причају безбројне приче.[112] Међу тим од свега тога нема никаквог трага!

*

Одмах до села Чепигова, на истој висоравни, на којој је и Чепигово, постоји, сада, село *Тројкрсти*. И у овом су селу до скора постојале две старе цркве. Једна је од ових цркава оправљена, и у њој је употребљен стари материјал као и у онима у Чепигову. И поред ове цркве се налази доста старих мраморних стубова и плоча са нат-

[112] Народ границе Српских Земаља према југо-истоку одређује Бакарним Гувном. Народ у разним крајевима нашим на разна места поставља Бакарно Гувно, те према томе „има“ више Бакарних Гувана, прем да је то Бакарно Гувно само народна фантасија измишљала.

О свему овоме види од писца ових редака „Границе Српства према југу и истоку (По народном предању о Бакарном Гувну и Побијеном Камену“) у „Побратимству“ год. I (1892.) бр. III.

писима и разним фигурама. На једној од ових плоча изрезане су људске особе са коњима и другим животињама. На овој се плочи једва може прочитати:

ЕЛТТІΔАЄ
ЕѴФОРЕѠN
*АТКЛНТТПОN*ON
ІНТНРА · ◇Н
КАТОТѠΔΣ◇І
КѠNН◇Т(Г)ѠN
— — — — — — —
АЛЕΞНТѦ РА

Нема сумње, да је и ова плоча и сав овај материјал, овај остатак, пренет из Чепигова, ако се Чепигово није, доиста, некада простирало и до села Тројкрста.

У цркви села Тројкрста нашли смо рукописано јеванђеље на хартији из XV столећа. Ми смо га, у размену за ново, штампано јеванђеље, понели собом и оно се налази код нас. Ово је јеванђеље било својина манастира Трескавца. (О овоме види напред).

*

Као што ће се у кратком излагању историје Прилепа и његове околине (одељ. VI) видети, од кад се Хришћанима, с почетком овога столећа, даде више слободе у вери и просвети, у Прилепској су околини готово све старе цркве оправљене, зато је Прилепска Каза, као што смо већ напоменули, и измакла у том погледу од осталих, суседних, каза.

Приликом оправљања старих цркава много је трагова из прошлости утрто, али се то све надо-

кнађује на другој страни — што се по тим црквама опет поје име Божје!

Мање више све су ове сеоске цркве мале и просто озидане. Једина се, међу свима сеоским црквама, као највећа и најлепша, истиче црква у селу *Тополчану*. Па и ова се црква својим спољашњим обликом и изгледом не одликује толико, али унутрашњост њена заслужује пажњу. Она се, по унутрашњој лепоти својој, може мерити са сваком градском црквом у јужним нашим пределима, само што је мала, премда је према потреби својега села доста пространа.

Црква је ова довршена 1859. године. Живописана је 1864. Живописао је живописац (зограф) *Адамче* и освећена је 1870. године.

Црква ова има и другу своју вредност. На њој се види утицај и просветних прилика у оном крају онога времена.[113] — Натпис у овој цркви на северним вратима гласи:

„Сеи свети храмъ изобразиша (се) отъ Костадина и табар его Анастасовичъ ва лето 1869 іѹліо 24. Редовни свѣщеникъ Алексіа Константиновичѣ и сина его свещеникъ нѡванъ и титори Нешко Хаци Христовичъ и Їѡше (Јован) Кочовичъ, иже во село Тополчани сеи с҃щены храмъ воз-

Христово, соградисѧ иждивеніемъ православнїи Христиѧни во времѧ преосвѣщенѣишаго архиепископа пелагонїскаго г.г. Венедик(т)а византїискаго, и отъ того ѡ(све)ѧтси ҂ АѠѮД: маіа. КЗ.

---

[113] Ова је црква са своје лепоте пала у очи и европском путнику *E. Barth*-у („Reise....“ 138.). Он пише о њој: „....Wo eine zum Dorfe Topoltschan (дакле по турском изговору) gehörige Kirche steht....“

Интересантно је како и Barth, говорећи на истом месту и о реци Црној, назива реку Црну то јест тумачи, да се она бугарски

Црква се служи новим црквено-словенским књигама. Међу њима се налази један требник са записом:

„сіе трєвникъ (на) попъ Келко, кѫпилъ га ѿ попъ Паисїа ѿ Пизренъ за гр... М.

* * *

Између многих још места у Прилепским пределима, која је народ предањима својим везао за прошлост своју, и у којима се налазе трагови живота у даљој прошлости народној, указује се још на *Дуову Воду*.

Дуова Вода је на планини Плетвару и на подножју њеном, на малој једној пољани. На ову воду на пољани, долази народ из околних села и из Прилепа о Духовима, и ту се умива њом као лековитом водом. На оном извору (Дуове Воде) на *Плетвару*[114] има једна велика каца од камена и овај извор, по народном предању, стоји у вези са оним изворoм доле на подножју, на пољани, и некаквим *„тајним лавиринтом"* (већ се примећује књижевнички израз) иде се у *Змеоицу* код села Зрза и у Солунски залив.[115]

За Плетвар је везан и живот и рад *Краљевића Марка*.

зове *Tcherna Riéka*, баш по јужном нашем дијалетку, онако како Црну зове и *Ami Boué*, а то по казивању својега вођe, каквога Србина из јужно-западних наших крајева!

[114] Плетваре је село два сата на истоку од Прилепа, а повише села је планина *Плетвар*. Овде се вади бели камен који се теше у плоче за надгробне споменике и друге употребе.

До села Плетвара постоји *Бела Вода*, која извире из ове стене белога камена. За то се и зове *Бела Вода*.

[115] По предању које је и на поменутом месту обележено, неки се хрт загубио у околини ове „рупе" и „тајнога лавиринта" и нестало га

У селу Шатовици, на брегу Веслецу (пот. Веслец), указују се остатци старога каквога градња *Краљевића Марка*, међу тим то су остатци каквога замка још из ранијих времена.

Од старих некадањих канала код села *Тројака*, указује се на једну „*рупу*“ која је зидана од камена. Из ове јаме истиче вода која такођер стоји у вези са водом у Солуну, са *Дуовом Водом* и Змеоицом!!

О свему овоме види и *Сборникъ* (Бугарскога) *Министарства Народнога Просвещенія III 196* и на др. местима.[116]

међу тим кад је његов господар, после неколико дана, отишао послом у Солун, нашао га у Солуну. Хрт је овим *лавиринтом* сишао у Солун!! (Види о овоме и „Сборникъ.....“ XIV 120).

[116] Слично овом предању забележили смо предање из Кумановске Околине („Браство“ V) — како су *у старо време* млеко, које су музли од царских стада по Очем Пољу, по неким каналима точили на источнику пред Матејачким манастиром!

V

Нешто о говору, обичајима и о ношњи у Прилепској Околини.

а) Говор

Говор у Прилепу и његовој Околини заслужује озбиљну и дубоку студију. Да се то постигне ваља најпре скупити потребан материјал (у загонеткама, пословицама, народним песмама, причама и у другим облицима народних умотворина) из оних крајева. Нешто материјала овога рода скупили су Бугари и објавили у *Периодеческим Списанијама* (оба кола) и *Сборницима Министарства народнога просвещенія* (I—XVII књига), и у другим сличним издањима из ранијих и последњих година,[1] али је сав тај материјал за озбиљну и

[1] Овамо иду и песме које је скупио и *Ст. И. Верковић* („Народне песме македонских Бугара". Београд 1860.). Исто тако и песме које су скупили *Браћа Миладиновци:* („Б'лгарски народни пѣсни". Загреб 1861.) Ова је збирка *Браће Миладиноваца* потребна нарочито за проучавање *прилепскога* пределнога говора, јер има, сразмерно, највише песама из Прилепске и Велеске Околине.

У нашој, домаћој литератури, има такође нешто материјала за проучавање Прилепскога говора у „Српству" год. I—III и на другим местима, али ни тај материјал није критички уређен, те с тога готово и неупотребљив. Скупљањем народних умотворина, нарочито песама из наших јужних крајева под Турцима, бави се *М. В. Веселиновић* и надати је се, да ће тај посао М. В. Веселиновића, критички уређен, скоро угледати света.

критичку студију неупотребљив, јер су посао тај — купљење материјала — вршили људи без икакве спреме, а уз то још, по инструкцијама озго, да се све то, колико може, фалсификује и дотера по својству бугарскога језика.[2]

У нашој језикословној књижевности није се готово нико до сада озбиљно посветио ни испитивању пределних говора у нашим крајевима под Турцима, и, како се сваким даном све јаче види, *Вук Стеф. Караџић* је једини пре *Ст. Новаковића*, који је, посредним или непосредним путем, проговорио по што год и о овом предмету. А *Ст. Новаковић* је први, и једини до сада, који је по важним одликама нашега језика, по гласовима *ђ* и *ћ* у својој студији: *„Ђ и Ћ у маћедонским дијалектима“* [3] проговорио више и о пределном говору прилепском, одредивши га у групу *велеско-прилепскога говора.*

И у страној књижевности су писали и о пределним говорима у поменутим странама и звани и незвани. Не само Бугари, већ и *бечка* се *књижевност* може похвалити опширном и интесивном радњом по овом питању од *V. Oblaka*,[4] за коју је, такођер на велику штету истине, црпљен материјал из бугарских извора.[5]

Скупљањем народних умотворина из поменутих крајева бави се и *Сима Томић*, доцент Велике Школе, али Томић није још своју збирку објавио, те и не знамо како је тај посао вршен.

[2] *Јагића*, Archiv für Slavische Philologie III 471—472. Berlin. 1880. *М. В. Веселиновића* „Којим правцем иде бугарска књижевност“? — („Отаџбина“ за 1899.)
Jireček J. K. „Das Fürstenthum Bulgarien“ 63.

[3] Глас Српске Краљев. Академије XII.

[4] Makedonische Studien..... Wien 1896.

[5] Ко је ову студију прочитао, видео је колико је *Oblak* имао способности да испитује пределне говоре и дијалектичке особине у Маћедонији, кад није знао, као што и сâм каже, ни српски ни бугарски да говори, и кад је учио да говори бугарски тек кад је у Солун дошао!!

Упоредо са разним мишљењима, као што рекосмо и званих и незваних, који су расправљали о наречјима и говорима у оним странама, и од којих су неки писали тек буди шта, иду и различита мишљења о народности словенскога, односно српскога елемента у оним странама па и Прилепаца, и ко, ма и летимице, прегледа огромну ову литературу од времена *Павла Ј. Шафарика* и његова дела „Geschichte der Slavischen Sprachen und Litteratur in allen Mundarten....“ 1827. и *Вука* и његових разних бележака (које се јáко откривају), па макар до времена у којем се појавила радња Ст. Новаковића,[6] Д. Матова,[7] В. Облака[8] и осталих, и од времена Буркарда и Бертрандола Брокијера....[9] па до Тумана,[10] Вајганда, Берара и многих других, видеће се, да се у ограничавању пределâ у којима се говори српски а у којима бугарски језик, и у којима живи српски а у којима бугарски народ, ишло из крајности у крајност. — Једни су бележили да у Филипопољу живе Срби, други, да се у Приштини и Призрену говори бугарски, а трећи, и то вајни политичари,

[6] „Ѣ и Ѣ у македонским дијалектима. . . .“

[7] „Кратка расправия по етнографията на Македония (в. Периодическо Списание (Коло II) књ. *XXXIV*)

[8] Напред поменуте „Makedonische Studien.....“ Wien 1896.

[9] Годишњица (Николе Чупића) књ. XIV

[10] „Grichenland, Makedonien und Süd-Albanien, oder die Südliche Balkan-Halbinsl.....“ Hannover 1888.

Тума, између осталога, пише и ово: „In Makedonien wohnen die Serben, theils in der grossen Ebene von Monastir, theils in Vardar- Thale und zwar besonderes kompakt in Thalbecken „Tetovo“, auch kommen sie sporadisch bis in die Nähe von Saloniki vor, wo sie aber stets gleichzeitig mit anderen Nationalitäten zusammen wohnen“ (у Маћедонији живе Срби од чести у великој равници Битољској [и Прилепској], од чести у долини Вардара а у компактној их маси има у Тетовским странама. Њих има, спорадички, чак до близу Солуна где се већ мешају са другим народностима.)

Једном нашем филологу као да је главни извор за реферат о народностима у Маћедонији било ово дело А. Тume!!!

да нема границе између српскога и бугарскога елемента и српскога и бугарскога народа.[11]

Ко сву ову историографску, језикословну и путописну, у опште, литературу од XV столећа па до наших дана скупи, претресе, и међусобно је и са фактичким стањем оних предела у сваком погледу упореди и провери, и истраживање своје на научну критичку основу постави, учиниће велику услугу научној истини. Посао је тај доиста замашан, али и остварљив, ну ми се враћамо својој теми.

Бугарски књижевници и њихови протектори у Бечу као да су договорно усвојили, да се у свакој прилици, кад хоће да воде реч о говорима и народности словенскога живља под Турцима, позивају на *Додатак С. П. Новина* у којем је Вук *у опште* класификовао и карактерисао језике Балканских Словена, Срба и Бугара.[12] За то ћемо

[11] Национална је граница између Срба и Бугара доста тачно означена у „Зони *ц* и *ч*“ — *М. В. Веселиновића* („Гранични дијалекат међу Србима и Бугарима“. Београд 1892.)

[12] Као што мало пре напоменусмо, сваким даном нам се открива по која белешка Вукова, или по које мишљење његово и о пределним говорима у оним нашим странама. Тако, данас знамо и о Вуковој измени мисли са *Пав. Јос. Шафариком*. Шафарик је, у првом издању своје „Geschichte der Slavischen Sprachen.....“ писао, да Бугари живе између Србије (тада Кнежевине Србије), Црнога Мора и Балкана, и да их има свега 60.000, и да им је језик *дијалекат српскога језика*, а од како је сишао у Нови Сад, и ту дошао у додир са многим бугарским људима, који су се још у оно време почели кретати за своју народност, Шифарик је црпео обавештења за своја тврђења од агента *Кнеза Милоша*, Стоила, од *Цинцарина Николе*, „*од Магарево, заселенъ въ Велесъ*“ (Б'лгарски прѣгледъ), од трговца *Палате* из *Мелника*, од некога Бугарина из Софије, родом *Самоковца*, који је живео, *стално*, у Солуну, и од других трговаца, који су из оних страна путовали у Беч и Лајпциг, а који су били махом агенти *цариградског бугарског клуба*, који је стајао под утицајем Словенофила у Петрограду и Одеси. И по обавештењима од поменутих људи, Шафарик је у другом издању своје „Geschichte der Slawischen Litteratur....“ писао, да се *Словени у Турској зову Бугарима, а никако Србима*, и да Срби почињу тек од Приштине(!) и иза Ниша (разуме се пошав од Солуна и Мелника, одакле су и били извештачи Шафарикови !!!)

Вук је на овакво писање Шафариково одговорио у новем. мес.

ми овом приликом истаћи баш од онога нешто што је *Вук* о Прилепу и о дебарском говору писао.

У *Српском Рјечнику* Вук пише:

„*Прилеп* (auch *Прйлип*) *град у старој Србији за који се пјева и приповиједа, да је у њему живио Марко Краљевић*“.

Интересно је и врло важно, што је *Вук* забележио, да се Прилеп налази у **старој** Србији. Ово није стара Србија у данашњем смислу ове речи, у којем се употребљава од 40-тих година овога столећа на овамо, већ је Вук разумевао стару Краљевину Србију, а то није Вук рекао онако као што се данас много што шта олако каже. И бугарски књижевници знају, да је свака Вукова реч смишљена, процењена па речена и написана.

— — — — — — — — — — — — — — —

Друга једна белешка Вукова, која се ближе односи на оцену говора Прилепскога, јесте она о Дебру:

„*Дѝбра*, f. *као кнежина између Арбаније и Маћедоније. Ја сам на Цетињу видио два човјека из Дибре, који су доста добро говорили српски, само што су у гдекојијем ријечима заносили на Бугарски и казивали су ми да онамо има много села по којима људи говоре онако као и они и зову се Срби као и они што су говорили да су*“.

Белешка ова о Дебру односи се, у потпуности

1827. (види „*Osvetu*“ 1895. № 10 стр. 877): „Немојте ви Србе бугарити. Не само Лесковчани и Приштинци нису Бугари, него и сами *Видинци, Чипровци и Пироћанци по језику су ближи Србима него ли Бугарима, ма и да не говоре чисто ни једним језиком; не дајте се заблуђавати свакаквих бугарских бакала, који као сваки човек воле да величају (размножавају) свој народ.* (Види „Български Прѣглед“ II књ. XII у чланку „*Личнитѣ сношения на Пав. Јосифа Шафарика съ Българитѣ*“.)

својој, и на Прилеп и на његову околину, и на говор који се говори у Прилепу.

*

Оволико смо од овога истакли само да се види, шта је и како Вук мислио пре 80 и 90 година о пределним говорима у Прилепским и Дебарским странама, а сада ћемо, поред онога што је Ст. Новаковић утврдио,[13] да истакнемо још једну важну одлику у Прилепском говору. То су лична презимена, управо начин презивања (лица и породица) у Прилепским пределима.

У Прилепу и Ориду и њиховим околинама, презимена чланова у породицама свршавају се на *ић*: *Аџи-Илоић, Пазоић, Попоић, Колиштрковић, Поп Антоић, Аџи-Огненоић, Зердеић, Шопчеић, Крапчеић* и тако даље, а породична, управо племенска презимена, свршавају се на *ци: Аџи-Илиовци, Пазовци, Колиштрковци, Поп Антовци, Аџи-Огненовци, Поп Ђорђиовци, Зердевци, Шопчевци, Крапчевци* и тако даље.[14]

Ову је важну одлику у Прилепском говору опазио још *Ст. Новаковић*, и у својој је поменутој студији („Ђ и Ћ у македонским дијалектима....") истакао, али она има интересантости и са других гледишта — за расветљавање и других питања, која ћемо мало ниже споменути, а и ми ћемо је овде изложити само у намери да живим примерима још

[13] „Ђ и Ћ у македонским дијалектима" (Глас Српске Краљевске Академије XII)

[14] За пример узимамо овде само она презимена, која се и данашњи дан чују у Прилепу, и то за то, да покажемо да ни толикогодишњи, иначе успешни, рад бугарске пропаганде и бугаризма, поред његова одлична система и рада није могао ни у Прилепу, а камо ли у околини, у маси народа, да утре ову битну особину Прилепскога говора. Данас ће свако, па и у Егзархијским школама школовани Прилепци, рећи: *Бомболоић, Аџи-Илиоић, Поп Антоић* и тако даље. Ну о томе више мало доцније.

јаче потврдимо тврђење *Ст. Новаковића*, и да побијемо мишљење *Д. Матова*[15] и других, који хоће да докажу, да у Прилепском говору ни у презименима нема *ћ!!*

Д. Матов за презимена на *ић* у натпису на чесми манастира Трескавца (види одељ. IV) — *Миякоикь* и *Бомболоикь* и презиме у натпису у *Степанској* цркви испод Бабуне (према Велесу), *Миховикь*, вели, да су постала утицајем српских народних песама о *Краљевићу Марку* (премда његов колега *Д. Шишманов* узима[16], да је циклус песама о Краљевићу Марку — којих безбројно много версија има[17] у Прилепским пределима, постао у Маћедонији и Бугарској, и да су те песме шта више и Србима позајмљене!) и износи некаква презимена која се никако и не чују у оним пределима.

Ну да предпоставимо, да су презимена на поменутим натписима постала утицајем српских песама и српскога језика, што иде, опет, у прилог „Српштине," и да Д. Матова не упућујемо да прегледа старе трговачке књиге (дефтере) и трговачку преписку (писма и друге врсте) у старих породица у Прилепу (Јам. Кол., Т. Х. Ил. и др.) и да му овде не цитирамо писма Прилепских трговаца и из 50-тих година овога столећа, која су писана у Врање, Ниш и за друга места, то не-

[15] „ Кратка расправия по етнографията на Македония" (Пер. Списаније књ. XXXIV.)

О презименима (називу позивања) на *ић* у оним пределима онамо, писао је нешто и *Ив. С. Јастребов* („Пѣсни турецких Сербовъ"). С. Јастребовом је покушао да полемише и *Шопов (Сборник буг. Министар. Нар. Просвещения III*, наводећи, при том, тако наивне разлоге — да је позивање на *ић* у Прилепском говору дошло од рускога на *ич!!*

[16] Сборник Мин. Нар. Просвещ. I 39.

[17] Сборникъ....

Исто тако доста песама о Краљевићу Марку има и у осталим мало пре споменутим Зборницима (Миладиновића, Верковића и др.).

ћемо на овом месту да чинимо, него ћемо овде описати имена и презимена још и данас живих људи и породица у Прилепу и његовој околини, па ће се видети, да се лична презимена онамо свршавају само на *ић*

а) Село *Боротино*. Ово је село далеко од Прилепа два и пô сата, а од Битоља четири сата. Главне су породице у овом селу ове: *Секу́левци, Шестáковци, Ђорђи́овци, Просáровци, Крóмидовци*.

Породица *Секулевци*. Оснивалац је ове породице *Секуле*. О Секулу се овом ништа сада не зна. Најстарији члан ове породице, о којем се зна и памти, био је Трпе. (То је од Трпко, или Трипун.) Трпе има сина Косту, Коста има сина Димитрија, Димитрује има сина Тодета (Тодора).

[Трпе, — Коста, — Димитрије, — Тоде.]

Данас су живи Димитрије и Тоде, и Димитрије се презива *Димитре Костев Секулеић*. Син се Димитријев, Тоде, док му је отац, Димитрије, жив, и док он не буде домаћин у кући (pater familiae) не презива Секулеић, него само Димитријев, а то је у овом случају присвојни придев а не презиме.

Кад се хоће да пита за Тодета — чији је он, одговорило би се, Димитрев. Којега Димитраја? Димитра Костева Секулеића (управо на *Дим. Костева Секулеића*). А на питање од којих је овај (Тоде), одговорило би се, од *Секулевци*.

Чим Димитрије умре, и Тоде постане домаћин, представник породице (или куће) *Секулеваца*, одмах ће се презивати *Тоде—Димитрев—Секулеић*.

б) Село *Вођани*. Ово је село далеко од Прилепа три, а од Битоља четири сата. Главне су по-

родице у овом селу: *Антóновци, Пáсковци, Ермáновци, Шијáковци.*[18]

У породици Шијаковаца позната су четири појаса:

[Крсто — Спасо — Никола — Мијајле] а жив је само Мијајле (изузимајући његове мале деце), и он се презива: *Мијајле Николов-Шијакоић.*

в) Село *Врбјани.* Ово је село далеко од Прилепа два и по, а од Битоља пет сати. Има 39 кућа. Главне су породице у овом селу ове: *Чóневци, Пéровци, Прóјшевци, Гóлевци, Клинкáловци* (сада се зове *Турникáповци*) и *Огнéновци.*

Породица *Чоневци.* Оснивалац ове породице је *Чоне.* Чоне је имао сина Аџи-Трајка, Аџи-Трајко

[18] Ова је породица, прича се, нашла многе старе новце. *„Благо у Земљи"*(!) Махала коју ова породица, управо племе, насељава, зове се *Самур-махала,* и народ прича, да је за времена *Александра* (ваља да *Македонског!)* у овом месту била *„патрикана"* (ваља да *тарапана?*), у којој су, као, новци ковани.

И у Прилепским се пределима много верује у ископавање подземнога блага. О томе има онамо вазда интересних прича, и изгледа да има и читавих друштава која се баве, тајно, ископавањем старога новца. Тако пре неколико година је неки *Василије Кузмановић* из села *Вардина* (на путу из Битоља за Демир-Хисар) увукао у своје друштво за ископавање старога новца и неке трговце чак из Краљевине Србије. Варалица, као што га Бог дао, измислио је баснословне суме новаца старих, које се находе у атару његова села, и свој план за ископавање предложио чак и пок. Јанчи Јовановићу, бив. трговцу из Врања. Покојни Јанча, иначе приљежан трговац и газда, лаком за богаство, дигао се 1897. године из Врања у Битољ, да са *Василијем* копа новце. А да завара траг овој, за обавештен и просвећен свет, будалаштини, пок. Јанча беше пустио глас у Врању, да иде у Битољ да спреми земљиште за вођење ужарске радње, и тај глас беше упропастио неке ужарске трговце у Врању. Међу тим доцније се сазнало зашто је пок. Јанча онда ишао у Битољ, и остао неколико дана.

О дружини овој, којој је припадао и пок. Јанча, знају више да причају г. г. М. В. Веселиновић, бив. консул Србије у Битољу, Тома Стајић трг. из Врања и други, а о фантастичним причама о самом том новцу, о његовој суми, облику, о месту где се он налази, о тешкоћама с којима је скопчано ископавање, о препрекама од стране духова и о преносу тога новца, морала би се читава књига написати.

О *Василију Кузмановићу* и његовим новцима има и званичне потврде, али њима није овде место.

је имао сина Наума. Наум (потоњи поп Наум) је имао синове Николу и Мијајла.

[Чоне — Аџи-Трајко — Наум (поп Наум) — Никола и Мијајле.]

Данас су живи Поп Никола, Мијајле и Поп Николин син Богоје.

Поп Никола и Мијајле презивају се: *Поп Никола поп Наумов Чонеић* и *Мијајле Поп Наумов Чонеић*. А син Поп Николин, Богоје, младић, презива се *Богоје поп Николов од Чоневци*. На питање за Богоја: „Чији је овај“? одговорило би се: „Овај је *Чонеић*,“ али на питање „Чији је од *Чоневци?*“, одговорило би се: „*Поп Никола Чонеић*.“

Ово је већ варијација.

г) Село *Топо̀лчани*. Ово је село далеко од Прилепа три и од Битоља три сата. Главне су породице у овом селу: *Степа́новци, Карабе́левци, Карамӣковци, Чапкӯновци, Илӣјовци, Балаба́новци, Ђорђӣовци, Ја́нчевци, Кара́цовци*, и др.[19]

Породица *Кара́цовци-Кара́цоић*. Од ове су породице у животу, данас: *Димо* (Димитрије), Димев син *Петко* и Димев унук (Петков син) *Виден*. Од ове тројице Петко се презива; *Петко Димев-Кара́цоић* (јер је Петко ожењен и човек у годинама), а Виден, док му је отац жив и док и он са̑м — Виден — не буде стекао име домаћина, неће се презивати *Кара́цоић*, него ће се одређивати именом *Карацовче*. На питање: „Кој је овој?“, одговара се: „*Овој јет Виден Карацовче*“, или: „Овој јет Виден Петков од *Карацовци*“ или и: „*Овој јет Виден от Петка Карацоића*“. А чим Петко умре, или чим Виден постане домаћин,

[19] Има и врло ружних и погрдних презимена, те их не можемо свеовде исписивати.

ожени се и оснује *кућу* своју, биће познат под именом *Виден Петков-Карацоић*.

Од познатих породица у селу Тополчану спомињу се и ове:

Давѝдовци (три куће) — *Давидоић*,

Кѝтевци (две куће) — *Китеић*,

Дѝмовци (сада је презиме ове породице преиначено и зове се *Шуплѝновци* (три куће) *Шуплиноић*,

Гóлчевци (две куће) — *Гóлчеић*,

Ѐндовци (једна кућа) — *Ѐндоић*,

Шѝшковци (две куће) — *Шѝшкоић*,

Зацевци[20] (две куће) — *Зáцеић*,

Клештѝновци (једна кућа) *Клештѝноић*.

д) Село *Крапа*. Ово је село далеко од Прилепа шест сати. Главне су породице ове: *Момѝровци*, *Волкáновци*, *Угрѝновци*, *Трајáновци*, *Дȕрдевци*, *Степáновци*, *Бóгојевци* и др. Од породице *Момироваца* има: *Петре Стојанов-Момироић*, *Крсте Трпев-Момироић* и др.[21]

Од породице *Волкановаца* има: *Коста Димитрев-Волканоић*.

Крапа је село на периферији Прилепске Казе према Поречкој Кази, али се презимена на *ић* чују и у самој Поречкој Кази, у планинским пределима на тој страни. Тако, ми смо чинили испитивања по овоме у селу *Црешњеву*. Село је Црешњево далеко од Прилепа, на западу, 10 сати. Има 63 куће. Главне су породице ове:

[20] Овај је глас, S, још сачуван у говорима нашим у јужним пределима. Он се чује у речима: *Ѕвезда*, *Ѕунѕар*, *Ѕвоно*, *Ѕака* (име мушко од Зафир) *Ѕана* (име женско од Занфилија) *Ѕид*, *Ѕевгар* (грчко σευταριον) и тако даље.

[21] Као што смо мало пре напоменули, презимена на *ић* чују се само у Оридској и Прилепској Околини. Крапа село је на подножју Поречких планина и у њему се већ чује и присвојни придев на *цки*. —

Дуковци — Дукоић (Дојчин Стеванов Дукоић),
Трајчевци — Трајчеић,
Милошевци — Милошеић,
Ђорђевци — Ђорђеић,
Јакимовци — Јакимоић,
Рильевци — Рильеић
Ристевци — Ристеић.

Оснивалац породице *Ристеваца*, памти се, био је *Поп Деспот*. Кад се о Поп Деспоту говори, данас, каже се *Поп Деспот Ристеић*. Син поп Деспотов је *Поп Димитрије*, и он је познат, онамо у народу, под именом *Поп Димитре Ристеић*. У овом случају нема *међу-имена*, нема очева имена, него само породично име — *Ристеић*. А син *Поп Димитријев*, Ристе, презива се и познат је под именом: *Ристе Поп Деспотоић*. Син пак овога Риста, Аритон (Харитон — Веселин), дечак од својих 15 година, познат је под именом *Аритон Поп Димитреић*.

Излишно је и напомињати, кад се из овога до сада изложеног јасно види, да се овде, као и у северним нашим крајевима, презивање врши *на дедино име*. (Поп Деспот-Димитрије-Ристе = *Ристе Поп Деспотоић*).

ђ) И село *Бучин* је на периферији Казе. Оно је на самој тромеђи Прилепске и Битољске Казе и Демир-Хисарске нахије, а далеко је од Прилепа пет сати.

Главне су породице у Бучину:
Гаревци — Гареић, — Ристе Гареић
Стрезовци — Стрезоић, — Ристе Стрезоић
Кожевци — Кожеић, — Станко Кожеић.

*

Овакав начин презивања — на *ић* — у јужним нашим пределима под Турцима влада само у

Прилепској и Оридској околини, и у једном делу Поречке Казе. Иначе се у најближим казама око Прилепске и Оридске Казе чују презимена на *ов*, *ци* и *ски*. У Дебарским говорима породична се презимена свршавају на *ци*, а лична на *ски*:

Ко́лефци — Колéски,
Пéшкофци — Пешкôски,
Ђи́рофци — Ђирôски,
Мура́тофци — Муратóски,
Алаја́тофци — Алаутôски,
Ђи́нофци — Ђинôски,
Гу́ржофци — Гуржôски,
Степа́нофци — Степанôски,
Каме́нофци — Каменôски,
Маџа́рофци — Маџарôски [22]

и тако даље,

у велеском и скопљанском пределном говору породична се презимена свршавају на *ви* а лична (присвојним придевом) на *ов*.

Дрнда́реви — Дрндаров,
Ја́неви — Јанев,
Аџи Дама́ћови — Костев, [23]

и тако даље,

а у *косовском* и *моравском* пределним говорима, породична се презимена свршавају на *ци*, а лична (опет присвојним придевом) на *ов* или *ин* (јанин)

Си́довци — Костин
Ката́новци — Илијин,
Стајковци — Манасијин,
Погачарци — Стојанчев, Василијин

[22] На питање „Од који је овај“? одговорило би се: „Овај је от *Маџарофци*“, а на питање „Кој је овај?“ одговорило би се: „Овај је Ажијески“.

[23] И у велеским и скопљанским говорима се чује по кад кад презиме на *ци*.

Стајинци — Томин, Миткин (од Митка-Димитрије.)

Шо́повци — Стојанов[24]

и тако даље,

а на *ић* чују се презимена тек у Копаоничким пределним говорима — тамо где је Задруга одржана.[25]

Колико Прилепски и Оридски пределни говори као важна одлика у овом погледу стрче, између осталих суседних пределних говора, и колико су тачне у овом погледу границе Прилепскога пределнога говора, види се и у овоме: — У првом селу до села Тополчана, у Кукуречану, у селу које по положају својем не припада природној околини Прилепској,[26] не чују се презимена на *ић*, већ, као и у Дебарском говору, на *ски*: од *Карафи́ловци — Карафи́ловски*, од *Миле́нковци — Миле́нковски* и тако даље.[2]

— — — — — — — — — — — — — —

Овакав је начин презивања у Прилепском говору, а сада да видимо од куда је овај појав у говору Прилепском.

*

За објашњење овога појава у Прилепском говору две се предпоставке могу узети у обзир. Или да је, као утицај, донет са стране, или да је та особина у самом говору. А предпоставка Д.

[24] На питање, на пр. за Стојанова сина, „Ко је овај“? Одговорило би се: „Стојанов син“, или: „Мита Стојанов“ кад се претпоставља да се зна из које је породице.

[25] Као и у Колашину и Херцеговачким крајевима.

[26] Кукуречане од Тополчана двоји само један мали, низак планински ланац, који се пружа од Прилепа на Црну, и Кукуречане је далеко од Тополчана само један сат.

[27] Вредно би било да *Д. Матов* и о овоме размисли, јер српске народне песме о Марку Краљевићу, Милошу Обилићу, Рељи Крилатици, о Косовском боју и др. могле су и у овом селу, и у многим другим крајевима да учине, да се ова презимена свршавају на *ић*, а не на *ски, ов* и тако даље!!

Матова[28] и његових колега, да је ова одлика постала утицајем српских песама о Краљевићу Марку, отпада као са свим неоснована, а из разлога, које смо и до сада навели.

— *Ст. Новаковић* је истакао,[29] оправдано, уверење, да су у времену насељавања Словена на Балканском Полуострву, и у првим вековима њихова живота у оним пределима, Оридски и Прилепски предели стајали у јакој вези са Зетом и северним српским пределима око Зете, те би се, донекле с разлогом, могло домишљати, да ли тим путем није и ова одлика Прилепскога и Оридскога пределнога говора дошла и нашла себи места у овим говорима, у толико пре, кад се она са свим поклапа са одликом тога рода у зетским пределним говорима. Али и ово је само предпоставка, и она отпада према факту који ћемо навести овде.

Имамо гласа[30] да су се године 885.[31] доселили неки Словени под Кубертом, и настанили се на *Керамијском пољу*. Керамијско Поље је данашње Прилепско Поље (види одељ. IV) и према томе Словени, који су се поменуте године доселили и онамо настанили, били су Срби, и ову су одлику још онда у својем говору донели. Ово тим пре, што се и сâм начин презивања, као што смо видели, задржао у облику у којем се, и до данашњега дана, и по другим, страним утицајима неприступачним српским крајевима, задржао.[32]

[28] *Пер Списание*, „Краткая расправия....“

[29] „Први основи слов. књижевности на Балканском Полуострву“.

[30] *Rački*, Dokumenta II 294.

[31] О овој години види тачније податке у Byzantinische Zeitschrift-у Jahrg. V Häft II.

[32] Узмимо за пример Колашин и Херцеговачке крајеве. У свима је тим пределима начин презивања исти као и у прилепским и оридским пределима.

Према овоме, одлика ова у пределном Прилепском говору није никојим путем и начином дошла са стране, него је она постојала у самом говору Прилепском још у време кад су Срби Прилепску Околину населили, и до данашњега се дана очувала.

б) Обичаји.

Ко иоле познаје наше народне обичаје по другим крајевима, где наш народ живи, и испита обичаје у Прилепу и његовој околини, видеће, да су обичаји ови потпуно једни и исти.

Као свуда у нашега народа, тако се и у Прилепу обављају многи обичаји. Тако, интересни су обичаји о Новој години, Богојављењу, Прочки (проштене покладе) Тодорици, Варвари, Иванђдану,[33] Ђурђев-дану, Илин-дану, Маркову-дану, Лучином-дану, о Мратинима[34] (вучји дани), Бадњем дану и многим другим народним празницима, који су остали из прехришћанскога времена а добили, од чести, и религиозни карактер.

Али изнад свих ових обичаја и у Прилепу се *Крсно име* и Ђурђев дан врло истичу. Доцније ћемо видети, да ни Ђурђев дан у Прилепу није ни шта друго него општа слава прилепска (слава

[33] О Иван-дану види и Сборникъ (Б.) Мин. Нар. Просвещения II 14.

[34] То је Св. Мрата, само што се у јужно-западним нашим крајевима узима да има неколико Мратиних дана, за то се и каже и *о Мратинима*. Другчије се ови дани зову Вучјим данима, а то за то, што се онда вуци спаривају, и то спаривање траје неколико дана. Онда су, и по народном веровању, најдуже ноћи, за то се младама, које не донесу довољно дара, пева *присмејка песма:*

„Куде су ти били, девојко, Петрови дани,
„Куде су ти били девојко Мратини ноћи?"

О Мратинима, постоје, иначе, у народу многе приче и веровања.

Краљевића Марка — летњи свети Ђорђе —), за то ћемо ми на овом месту, у неколико речи, да опишемо како се у Прилепу и његовој околини *слави слава* (Крсно име), и како се прославља *Ђурђев дан*.

в) Слава.

Слава се у Прилепу и Околини зове *Светй* или *Служба*, и тај се празник прославља на најсвечанији начин.[35] Бугарске шовинисте хоће да докажу, да се у Прилепу не *слави слава*, за то ћемо ми да у кратко опишемо *славу* у Прилепу и његовој околини и то *баш по опису једнога бугарскога агента — М. К. Цњпенкова* — који је — опис — саопштен у *Сборнику* Буг. *Мин. Народнога Просвещения* књ. VI 228—231, у чланку „*Служение на Светитѣ дни*“ и додаћемо овом опису само онолико, колико *Цњпенкову* није шовинисам допустио да каже и напише.

Тај опис, преведен у наш језик, гласи овако:

— Сем еснафа, који *еснавски*, и сем селâ, која *селски* славе поједине светитељске дане, у Прилепу и Околини слави и свака породица по један светитељски дан. Славе почињу у Прилепу обично од 14. октобра, од кад се сва летина сабере и престане сваки посао на пољу, и настаје одмор у сеоском животу. За то се и каже у Прилепу и Околини: „Света Петка прва слуга.“[36] Дотле су престали и поједини сабори код цркава и манастира.

[35] *Светй* се слава и у другим нашим крајевима зове. Тако се слава зове и у Косовским и Моравским пределима, а име је ово и у песми народној сачувано. Доцније ћемо видети, како Краљевић Марко прославља своје крсно име *Св. Ђорђа летњег* и „*сву господу на Свето сазива*“ и жели „да му Турци на *свето* не дођу“.

[36] Име слуга долази од глагола *служити* и именице *служба*. Овде је *слуга* скраћена именица служба.

Највише се слави Св. Никола, па Св. Ранђел (Архангел Михаило — 8. новем.), па Св. Димитрије па редом други светитељи.

За славу Св. Николу и Св. Ранђела, као и у већини српских предела, и у Прилепу се пости по недељу дана.

У граду Прилепу слава се слави овако:

На неколико дана пред славу, свака кућа, која слави, набавиће у чаршији све што јој је потребно за тај дан. (Цѣпенков каже за *службата)*, а на дан пред саму славу испрати се позивач да *покани* родбину (која тај дан не слави) и пријатеље у госте на славу.[37] Позивач бива обично какав дечак, или, у недостатку овога, какав млађи момак. Он се обуче у празнично руво и мора да је чист *као девојка*. Позивачу се даде неколико лепих јабука или лимунова или поморанџи и испрати се да *покани* госте. Кад позивач дође у коју кућу, да позове у госте, назове најпре Бога: „*Добро јутро*“ или: „*Помози Бог*“, или: „*Добро вече*“, како је које доба дана, приступи најстаријему којега у кући затече, извади једну јабуку (или поморанџу или лимун), метне леву руку на груди, поклони се домаћину (или ко то био, којем је приступио) и пруживши му десном руком јабуку (или лимун или поморанџу), рећи ће: „*Здраво и живо имате от татка и мајка* (ако је син) *да повелите* (или да заповедите) *да ни доидите на Светѝ на гости*“. Домаћин (или онај ко је прихватио јабуку (или лимун.....) прихвати јабуку, поклони се пози-

[37] *Цѣпенков* је опширно описао славу само како се она у граду Прилепу слави, а избегнуо је да додирне опис славе на селу, где је она сачувана у патријархалном облику. Међу тим ко пропрати и овај кратак опис слављења у Прилепу, у граду, видеће, да су сви трудови Егзархије и бугарштије, и све анатеме, којима Егзархија већ годинама анатемише Хришћане који славе славу, узалудне!

вачу и одговори: „*Повеља да ми имаш брте* (или внуче, синче и тако даље) *да ви јет Светй на многу години и на помоћ да ви јет; вие нам честифте, а господ и Светй вам да ве честит*“.

На селу се *кани* ракијом, или, у најбољем случају, јабукама. Позивач на селу обично *кани* речима: „*Здраво живо од старијот,* (то је домаћин) *да повелите на Светијо што је донел*“. Покањени узме пангур или пљоску с ракијом, прекрсти се и напије и захвали као и они у граду што захваљују.

Позивач ће по том да седне и да мало поседи, па ће отићи даље на свој посао.[38]

Тога се дана (ако је то у очи славе, као што је на селу) у велико спрема код куће. Умешен је славски колач и спремљено жито, ако се спрема, јер за Св. Ранђела и Св. Илију жито се не спрема пошто су ови *свеци још у животу*.

На селу се месе два колача. Један је *у виду котура*, од прилике као што се месе по градовима *ђевреци*, само што је већега обима и дебљи, а други је у виду обична колача — као погача. Једнога ће од ова два, и то онај први, да реже сам домаћин са званицама у очи славе, кад *крева пречеста*, а други ће сутра дан, на дан саме славе, да реже свештеник. Поред ова два колача умеси се и један лепчић — турта. Све се то троје спреми и остави на страну.

Кад буде пред вече, онда, *грађани*, отидну у цркву и однесу тамњана, зејтина, свећâ па и нешто новца, да приложе цркви *за светога* и да *спомну мртве*.

[38] Ово позивање (гостију) значи да позване породице дођу на вечеру на заслуг (у очи славе). Позвани ће отићи са децом и свим укућанима, и остаће тамо све докле се слави, то јест три дана. За то је то једна мала свадба за оне који иду у оваке госте.

У мрак почну да долазе званице.

Дотле је већ све спремљено.

У граду нема те вечери никакве церемоније, а на селу се онда најглавнији и најважнији обреди обављају.

У *граду* ће се вечерати, спомињати Свети и призивати уз чашу вина да помогне слављенику, да помогне његову роду и хришћанском народу, веселиће се по том, певаће се народне јуначке и женске песме, причаће се народна прошлост, колико се још она памти, и тако даље и тако даље.

На селу, у соби, где ће се гости дочекивати, (ако има собе) или у кући, постављена је трпеза. Трпеза је ниска у виду какве клупе. На трпези су метнути кондири и пљоске пуне ракијом; метнуто је леблебије, помешане са сувим грожђем, кисела купуса, туршије и друге врсте мезета. На средини трпезе лежи славски колач, онај који ће се вечерас резати (онај у виду котура), славско жито и свећа и тамњан.

Пошто се званице искупе и пошто се већ види, да неће нико више да дође, онда устаје најстарији од званица, узме кадионицу (а где случајно кадионице нема, узме ватраљ — *кацију*) са жарем, метне мало тамњана и метне је на трпезу. Запали по том свећу воштаницу, почне се крстити и почне читати у себи молитве онако како их он зна, а не знају се онамо молитве, већ се само чита *оче нат, господи помилуј, оче наш, господи помилуј* и тако даље.[39] Чим је свећу запалио,

[39] Народ је у Прилепским пределима побожан, али је непросвећен. Има задруга у Прилепским селима које имају читаве капеле и нарочитих одељења која служе за богомољу. Тако у селу *Тополчану*, у кући *Деда Мицка*, и поред онаке лепе селске цркве (види одељ. IV) постоји нарочита капела са многим иконама и осталим црквеним утварима. Ту се Деда Мицко, pater familiae, са својим задругарима моли Богу, али ни

узме кадионицу (или ватраљ) прође свакој звани-ци и кади је, и званице све гологлаве крсте се и сваки се моли Богу шапутајући *господе помилуј*. Само се чује *господе помилуј, господе помилуј*. Пошто су сви присутни и укућани покађени, онда ће најстарији од укућана да узме колач и наднеће га над једну чинију пуну вином, коју држи у руци који други од укућана, или који од званицâ, само ипак од најстаријих. Потом ће домаћин ножем да сече од колача комад по комад и да их спушта у вино. Колико је комадића исекао, толико ће пута рећи: *„Господе помилуј нам"* и *„Свети* (име светитеља) *помилуј нам"*, а присутни одговарају: *амин* и *„Господе помилуј нам"*. Онда ће онај део колача, што је остао неисечен, оставити на трпезу, а узеће ону чинију са вином у којем су исечени комадићи колача и кашиком ће захватити из ње парче колача и вино; појешће то и благосиљаће речима: *„Ајде да ми се пресипујат бочви те со вино* (сви присутни одговарају: *амин*), *куќа та со челад* — амин), *трло то со овци* (— амин) *говедарнико со говеди* (— амин)" и тако даље, онда ће, пошто је појео парче колача са вином, благосиљати и речима *„Класје да ни накласат поле ниви и брда"* а сви одговарају са *амин*. Тако ће исто сваки од званица учинити; узеће по парче колача из чиније, благосиљаће као и домаћин што је благосиљао, појешће своје парче, па ће благосиљати.

Пошто се ово изврши узима домаћин онај део колача што је остао неисечен, узме га у

сам Деда Мицко не зна ништа више осем *оче наш, господи помилуј, свети Боже свети крепки, слава оцу* и *слава тебе господи*. (Овде не треба разумевати читаве молитве, већ само ове речи, прве од њих, које овде исписасмо.)

у десну руку и све се званице искупе око њега, и сваки ухвати колач десном руком и ломе га уз смех и радост, и сваки узме по једно парче (које му је остало у руци) и поједе или остави на трпезу.

Онда ће опет домаћин узети чинију са житом, прекрстиће се и узеће неколико зрнца у уста, а неколико ће десном руком да баци у вис, у таван, говорећи: *„Тôлку да се роди“* (показујући руком коју подигне, хотећи да каже: оволика висока да буде пшеница). Исто ће то и сви присутни да чине, и онда се жито додаје другој трпези — женскињу.

Овај колач који се овако реже на слави у селу, у граду се сече као обичан хлеб и једе за вечером, без икаквих церемонија.

У граду нема ни сутра дан никаквих церемонија са колачем, осем што га реже свештеник са којим дететом из куће, а у присуству свих укућана и званица или посетника, који се буду ту затекли — ако колач није однет у цркву, да га тамо свештеник реже. Међу укућанима у овом случају разумевају се и сви млађи — послуга — и они морају прићи свештенику, да их барем водом окропи, а и њихова се имена при водоосвећењу спомињу.

Овај је обичај и у Прилепу исти као што је и по другим градовима где наш народ живи, само је разлика у том погледу у толико, што европска „култура“ још није у оној мери продрла у јужне наше крајеве, и што није ову народну одлику толико затрла, колико је у северним крајевима учинила.

Од овога чина на даље, церемоније о слави су и на селу и у граду подједнаке. Само што ће

се у граду тек *кревати пречеста* („кревање пречеста"), као што смо видели, или у пркви, или ће свештеник дома доћи, а у селу је то извршено у очи славе. А у селу се и сутра дан носи колач (онај други колач) у цркву и тамо се по други пут *крева пречеста* — то је црквени обред.

Од прећ је и у граду било, а сада се само на селу слава слави три дана. Ту долази ко хоће и гостује колико хоће за време та три дана. На славу сме да иде и непознат човек, и странац (и јабанџија). Трпезе су сва три дана постављене и препуне, и једе ко колико хоће, и пије ко колико може. — *Цињенков* каже: „сѫщо по кралски".

Укућани су на слави сви у најсвечанијем руву; све је на ногама и све је весело и дочекује госте.

Врло је лепо видети онај патријархални обичај, како се поздравља гост кад дође у кућу. — Гост, чим уђе у кућу и назове Бога, приступи домаћину, и, ако су вршњаци, рукују се и ижљубе, па ће онда да седне, и чим је сео приступа му све чељаде редом по годинама старости, љуби му руку у питају се за здравље.

Весеље о слави, и на селу и у граду, траје два пуна дана. У селу, ако је време лепо, изићиће се после ручка на сред села, у какву ширину, и ту ће се играти и певати, а момчадија се надскакује и камена надбацује, хрве и утркује. У вече се гости опет приберу по кућама, у којима гостују, и продужи се весеље до зоре. Ту се певају народне јуначке песме и предања причају; ту се бистри политика и јада се од Турака и тако даље — до зоре. Тако је исто и сутра дан све до вечери. Онда се званице почну разилазити својим кућама, а они који су из других села, па ако су им она

мало даље од села где гостују, одлазе раније, да дању дођу својим кућама.

— — — — — — — — — — — — — — — —

И сеоске се славе, у опште, овако славе. И онда слави свака кућа. — Ако је слава сеоска у пролећу, онда, кад се изиђе из цркве, скупи се сав свет из села и, са свештеником на челу, обносе крст по пољу и шуми, певајући опште познату песму:

„Крсти носимо, Бога молимо, Господе помилуј,
„Да зароси ситна роса, Господе помилуј"
— — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — —

— Онако као у осталим крајевима где народ наш живи.

в) Ђурђев дан.

Као што смо споменули има случајева где по читаво село слави једну исту славу, где слави или празнује каквога светитеља, и то се зове *селска слава*. Тако исто и град Прилеп слави, као градску славу, или градски празник, Ђурђев дан. Ђурђев дан се иначе по нашим пределима под Турцима празнује, и о њему се многи обичаји обављају,[40] али у Прилепу се он слави као *градска слава*. То је највећи празник у Прилепу, и да се прослава Ђурђев дана у Прилепу опише, треба написати читаву књигу.

Ко се овога дана нађе у Прилепу и види ову

[40] Лепо је описао обичаје о Ђурђеву дану у Дебарским и Шарским пределима *Ив. С. Јастребовъ* „Пѣсни и обичаи Турецкихъ Сербовь.." Тамо су описани обичаји о Ђурђеву дану и из других крајева наших, и они су готово истоветни са овима у Прилепу.

ретку прославу, разумеће и речи народнога песника, који пева о слави Краљевића Марка, владаоца Прилепских предела:

„Славу слави Краљевићу Марко,
„Славу слави *светога Ђорђија*.
„У Марка су многе узванице:
„Двјеста попа триста калуђера,
„И дванаест српскијех владика,
„И четири старе патријаре,
„Од осталог ни броја не има“.[41]

— — — — — — — — — — —

или:

„Бога моли Краљевићу Марко,
„Од године опет до године,
„Да прослави крсно име красно,
„Крсно име *светог летног Ђорђа*,
„Да му Турци на *свето* не дођу.
„А кад Марку свети Ђурађ дође
„Сву господу на *свето* сазива,
„У двору му три софре бијау
„Прва софра дванаест владика,
„Друга софра господа ришћанска
„Трећа софра ништи и убоги“[42]

— — — — — — — — — — —

— У очи Ђурђева дана изиђе по један дечак или човек од куће у реку Прилепску, накрши врбове гранчице и донесе их кући и окити њима све кућне зграде. Гранчице се намењују, понаособ, која коме у кући, а једна ваља да је повећа, и она је намењена Св. Ђорђу.

Велики сутрашњи празник означују и бубњи

[41] Вук II.
[42] Вук II.

(тапани) и зурле (свирки) на Риду, на југу од Прилепа, одмах до града, где се искупила момчадија и вије коло за колом, а сеоски свет почиње пред вече да стиже у град у гости својим сродницима, пријатељима, муштеријама или паросима и тако даље.

Једна од старијих жена, ако је то у задрузи, иначе домаћица, или мајка, узме неколико старих парица (онамо кажу *барбутке)* колико од прилике има мале деце и женскадије у кући, и усуче толико исто двобојних (од црвена и бела конца) конаца и све то метне у једну чинију, у коју је налила и чисте воде. Од ускрса је за свакога сачувано по једно обојено јаје, и једно или два јаја од ових метне у ову чинију. За тим узме корење од разних *лековитих* (лековних) трава, које су бабе скупиле *у четвртак пред Ђурђев дан* —, *дебелику* (да буду деца дебела и здрава), *вратику* (да се деца поврате од слабости к здрављу), *нане* (мајкина душица, — да им душа мирише од здравља), *копривy*, *срећу* (стратор) и још неке миришљаве траве, и све то метне у чинију, па чинију остави у башти под каквом ружом или јоргованом, да преноћи.

То је све свршено по заласку сунца, и чинија ће ту да преноћи, а у јутру ће мајка да пробуди сву децу далеко пре изласка сунца, одведе их у башту под ону ружу, умије свако хладном водом, или свако прелије водом у којој је било такође мноштво лековитих трава[43] и сваком мушком веже по један конац с парицом око врата, а женском уплете у коцељ, протрља их по лицу

[43] Овај се посао зове *посипање* (од *посипати* кога водом). *Посипавање* у оваким приликама има своје нарочито значење. *Посипа* се од болести, од *чини* од *сугреба* и др. напасти.

оним обојеним јајетом ускршњим — да су деца здрава и румена. Уз парицу се ону привеже и по какав коренчић од оних трава, и све ће то носити деца до Спасова дана.

Ове ноћи је сав хришћански Прилеп на ногама. Свака кућа има госте из околних села, и пева се и весели све до беле зоре.

Кад се лепо раздани, и пошто *сунце изгреје*, пође се у Варош, у оне старе *Варошке цркве Краљевића Марка*. У цркве у Вароши пође све што је у Прилепу живо хришћанско, изузимајући редушâ по кућама или оних домаћицâ, које немају замене и морају да остану, да спремају ручак и врше кућевне послове. Овога дана, док траје служба у црквама у Вароши (разумемо и оне цркве над Вароши — види одељ. IV) може се рећи да је хришћански део Прилепа потпуно празан. — Он се сав налази у Вароши у црквама и око цркава Варошких.

Овога се дана најјаче осећа значај старих Варошких цркава.

По што се одстоји служба божја у црквама манастирским, полази се кућама натраг. Тада се, уз пут, праве посете Варошанима и честита им се овај светли празник. Посете се продужују и у Прилепу, и тога дана, пре подне, сав је хришћански Прилеп у покрету, и Прилепци су сви у међусобним посетама.

Пошто се из цркве врате кући, обичај је, да се сви укућани мере на кантар. Кантар ваља да виси о врби; не сме да виси о греди или сувом дрвету, да се они, који се мере, *не осуше*. Онај који се мери, ваља да има у рукама врбову гранчицу, а одраслија су деца још од јутра опасана,

преко хаљина, врбовом кором (мазгом) и дебликом (да буду дебела).

После ручка силази се у *Врбје* у *До́лно мало,* и ту се искупи сав хришћански свет. Ту су направљене љуљашке од конопаца. Љуљашке ваља да буду на врбама, али се праве и на другом дрвећу и *„не ваља се“* правити их на сувим дрвима, још мање на гредама. Али девојке, које баш хоће да се сакрију од мушкараца, а немају дрвећа у авлијама или баштама, праве љуљашке на гредама.

Љуљају се, наизменце, девојке и момци, и том се приликом певају многе песме. Ове су песме, по садржини својој, махом митолошке и религиозне. Многе су од њих објавили бугарски скупљачи наших народних песама из оних крајева, и објављене су највише у *Сборнику (Бугарског) Министарства Народног Просвещения,* и оне су дотеране по својству бугарскога језика. Ми смо на лицу места ухватили неколико песама, које се певају при љуљању, и овде ћемо од њих само неколико исписати:

1. „Мара се ниша Стојан ја гледа, Ђурђе ле,
„Стојан ја гледа од преку амбар, ај Ђурђе ле.
„Прелетале два гулаба јод даба,
„Не ми биле два гулаба, Ђурђе ле,
„Туку ми биле два стројника по моме,
„Право тргоја кај (име оца девојкина).
„Јаже јажилово, ај Ђурђе ле, дрво шупљиво,
„Кротко врлајте, ај Ђурђе ле, мојето моме,
„Да не ми падни, да се убије, ај Ђурђе ле,
„Ај чекај ја чекај, калеш Стојан, во десна рака,
„Во десна рака, ај Ђурђе ле, во десна пола“

2. „Продава се лисичина, Ђурђе ле,
„Во чаршија дренополска, Ђурђе ле,

„Во кошеји ракидоји, Ђурђе ле,
„Никој купец не се навати, Ђурђе ле,
„Се навати лудо младо, Ђурђе ле,
„Лудо младо неженето, Ђурђе ле,
„Ја откупи лисичина, Ђурђе ле,
„Си ја носи до пол пата, Ђурђе ле,
„Ја отвори да си зоби, Ђурђе ле,
„Не ми била лисичина, Ђурђе ле,
„Туку ми било мало моме“

3. „Сведи се сведи, ај мила врбо, Ђурђе ле,
„Ај сведи се сведи од врф до корен, Ђурђе ле,
„Јас да ти каусам, ај мила врбо, Ђурђе ле,
„Јас да ти каусам што оро водим, Ђурђе ле,
„Мајстор си водам тесла си, носам, Ђурђе ле“

4. „Кому плетиш шал чарапе, Калино?
„Имам брата за женејне, Стојане,
„Думам во есен да го женам, Стојане,
„Да му земам убава друшка, Стојане,
„Убава друшка споредн него, Стојане.“

5. „Ој невесто црнооко, Ђурђе ле,
„За што ти се поли росни, Ђурђе ле?
„Поли росни ем ракаји напрашени, Ђурђе ле,
„Ој другачки мој другачки, Ђурђе ле,
„Синоћ дошол мили браток, Ђурђе ле,
„Ми донесал брза којна, Ђурђе ле,
„Сум си брала росна трева, Ђурђе ле,
„Росна трева детелина, Ђурђе ле,
„За тој ми се поли росни, Ђурђе ле,
„Ем ракаји напрашени, Ђурђе ле.“

6. „Мили синко, ај Ђурђе ле, што греф ми стори,
„Што греф ми стори, ај Ђурђеле, што толку лежиш,
„Што (т)олку лежиш, ај Ђурђе ле, до девет години,

„Девет постели, ај Ђурђе ле, искина,
„Девет постели, ај Ђурђе ле, и десет перници.
„Не ли ме прашаш мила мајке, Ђурђе ле,
„Не ли ме прашаш ће ти кажам, Ђурђе ле,
„Кога си беф, мила ле мајко, Ђурђе ле,
„Кога си беф кај мојио другар, Ђурђе ле,
„Кога си другар свадба прајеше, Ђурђе ле,
„Кога бевме, мила ма́јко, црква на венчание,
„Сите којни ги поврзаа, Ђурђе ле,
„И врзаа, ај Ђурђе ле, на гранки маслинки,
„Јас го врзаф, ај Ђурђе ле, за момин ћијур.
„Тргни којно, ај Ђурђе ле, ћуро го расипа,
„Се прогледа момино лице то, Ђурђе ле.
„Беше ми зелена ватило муанија,
„Зедов марама лице то ѝ избришав,
„Се наведив, ај Ђурђе ле, лице ѝ целивав.
„Синко, мили синко, ај Ђурђе ле,
„Колку шчо си лежал, ај Ђурђе ле, ушче толку да лежиш.“
— „Луто го мајка, ај Ђурђе ле, проклела.“

7. „Црква мети, малој моме, Ђурђе ле,
„Со два струка босилкоји, Ђурђе ле,
„Црква мети Бога моли, Ђурђе ле:
„Дај ми Боже ћаче момче, Ђурђе ле,
„Ћаче момче попа свекра, Ђурђе ле,
„И свекрва попадија, Ђурђе ле.“

8. „Ниалој се малој моме, Ђурђе ле,
„Чио је ћерче на гелејче, Ђурђе ле,
„Чио да је мајкино је, Ђурђе ле,
„Мајкино је татково је Ђурђе ле.“

9. „Китка лети по небеси, Ђурђе ле,
„Абер носи на ергени, Ђурђе ле,
„Кој је ерген за женејне, Ђурђе ле,

„Овој лето да се жени, Ђурђе ле,
„Оскапели мали моми, Ђурђе ле,
„Која двеста која триста, Ђурђе ле,
„Овој моме петстотини, Ђурђе ле.“

10. „Моме се ниша, ај Ђурђе ле,
„Момче ја гледа, ај Ђурђе ле,
„Момче ја гледа јод висок чардак,
„Јод висок чардак, ај Ђурђе ле.“

11. „Има мајка мила ћерка,
„Мила ћерка Анђелина;
„Промени ја накити ја,
„Во свилено копренено.
„Па ја пушти во чколија,
„Да ми учи бела книга
„Бела книга црно писмо.“[44]

После љуљања излази се на Рид, онамо где је још синоћ почео сабор, и тамо се слегне опет сав свет из Прилепа. Тамо се играју дивна кола,[45] која заслужују свачију пажњу, и певају се лепе женске песме.[46] Породица за породицом, или суседи за суседима понаседали у круговима, мезетишу и пијуцкају; момчадија игра, а старци седе и философирају, и бистре политику, а деца опет играју своје игре[47] и веселе се на свој начин.

[44] Неке су од ових песама, као што смо споменули, већ објављене у „Сборнику....“ али изврнуте по својству бугарског језика. Ми смо их, према својим белешкама, повратили, у погледу језика, у право њихово стање, и као такве их овде и исписујемо.

[45] Прилепска се *ора* (кола) одликују као чисте српске игре. Она у многоме личе на народне игре у Косовским Моравским пределима.

[46] О песмама смо Прилепским споменули у одељ. III.

[47] О дечјим играма види „Сборникъ (Буг.) Мин. Народног Просвещения“ VI

Само женскиње на саборима сејири. Оно нити игра нити пева — само посматра.

Око заласка сунца разилази се свет са сабора (сејира) и иде кућама својим. Онда настаје тишина и одмор, и тиме се свршава прослава Ђурђева дана у Прилепу.[48]

*) Ношња.

Као што се Прилепска Каза, по својој хоризонталној разграни и главним особинама својим, разликује у два дела, у пољски и планински деоњен, тако се и ношња у овој Кази, у ситнијим одликама њеним, разликује у две разноврсне ношње. Друкчије се носи у пољским а друкчије у планинским деловима ове Казе. У пољским се крајевима свет носи као и у Битољској Кази, односно као у Битољском и Прилепском Пољу, а у планинским се деловима носи као и у околним казама на северо-истоку. А ношња која се носи у Битољском и Прилепском Пољу, одликује се од ношње свих околних каза и предела. Нигде се, чини нам се, у Српским Земљама не носи тако компликована и тешка ношња као што се носи у поменутом пољу. По причању, један костим празничнога рува младинога, односно младе невесте у Битољском и Прилепском Пољу, тежак је 30 кила, и онда није невероватно да се невесте облаче по-

[48] О бављењу писца ових редака у Прилепу о Ђурђеву дану, овога маха, изашао је у јунским бројевима бугарскога листа „*Автономия*“ опширан и тендециозан чланак, и, и тамо би ваљало видети, како би имало користи мудро и смишљено радити на народним стварима у Прилепу.

пô дана, и да се о Ускршњим, Божићним и дугим празницима, који трају по два-три дана, обучене спавају, јер да се скине треба јој, кажу, по читав сат, а да се обуче треба јој, као што рекосмо, и по пô дана.

Млада невеста, која носи на себи у оделу терет од 30 кила, као да је сва окована у сребрном новцу, блеху и драту (тел, талтьр) и дебелим, извезеним и утканим домаћим израдама својега костима, и с тога је свака млада невеста, и жена у опште, са тако теретног костима достојна просто жаљења. И онда се лако даје појмити зашто су игре колске, у оним крајевима, онако просте, за што су мелодије онако монотоне, и зашто је у опште све кретање људи тако споро. 30 кила се носи на себи у оделу!!

Ни мушко одело није лако, јер је и оно од дебелога сукна и *комотно* скројено, али је оно ипак много простије и лакше од женскога одела.

Нама је врло жао што не можемо на овом месту да изнесемо фотографске снимке ношње у Битољском и Прилепском Пољу. Онда би се, у неколико, јасније видела ова компликована ношња, јер описати ову ношњу врло је тешко, и, готово и немогуће на овом месту. С тога за сада упућујемо читаоце ових редака на књигу *Спиридона Гопчевића* („Македонија и Стара Србија.....“) где су изложена два фотографска снимка ношње у овом крају, а ми ћемо овде, више само по имену, побројати главне делове ношње, остављајући да стручњаци опширно опишу ову интересантну ношњу.

Најтежа и најкомпликованија ношња у Битољском и Прилепском Пољу је у околини Битоља, а колико се од Битоља иде севернije, односно Прилепу и Поречким пределима, све је ношња

простија и лакша, а у планинским деловима Казе је, као што смо рекли, по простоти и лакоћи, готово сасвим и дргкчија.

Жупа Моријово, која се као што смо споменули (одељ. III) по својим главним карактеристикама разликује од Прилепске Казе, разликује се и у овом погледу. Ношња у Моријову је и лепша и простија, и лакша од оне у пољским деловима ове Казе.

*

Главне боје које преовлађују у ношњи Прилепској, у опште, јесу црна, жута и црвена. Овамо не рачунамо боју платна, сукна и кожуха.

А) Главни делови *мушке* ношње ови су:

1) *Кошуља*. Она је или од памучна или конопна и ланена платна. Кошуља је дугачка до колена. Јака се на кошуљи зове и *колиром*. Рукави и колир на стајаћној кошуљи везени су. Рукави су везени са два прста ширине, и то су везени памуком или вуном боје црне, жуте и црвене, а често и само једном од ових боја.

2) *Гаће*. Гаће су такође од памучног или конопног платна. Наврчкане су на гаћнику — *гаћник*. Гаћник четворно је плетен од вунена предива и највише је беле боје.

3) *Чарапе*. Чарапе се у Прилепској Кази зову *објеле*. Дугачке су до испод дизга или подвезака, до листова. Чарапе су беле и на горњем крају (рамфле) су везене вуном или памуком жуте или црвене или црне боје, а често вуном или памуком свих ових боја.

4) *Бечви*. То су чакшире. Оне су од белога сукна, ускога су кроја и држе се на куковима. Не покривају трбух. И чакшире су наврчкане на гаћнику.

5) *Ресо́чка*. Ресочка је од шајака или од сукна. Црне је боје, а ретко је кад и у другој боји. Ресочка нема рукава. Дугачка је до глежања и кроја је од прилике као долама, која се пређе носила у Шумадији, а која се сада носи по Морави и Пчињи (разумемо пределе). Старији људи носе, зими, место ресочке, кратак кожух. Средовечни и стари људи носе зими дугачак кожух. Кожух је дугачак до глежања. Кратких је рукава — до лаката, и он се носи највише огрнут и прикачен на прсима кожним везицама. Кожух је увек бео.

Често се место кожуха, а кад кад, обично за кишних дана, носи преко кожуха дугачак гуњ, *кушљак*.

6) *Кувче*. Често се преко кошуље носи *кувче*. То је опет од црнога шајака. То је кратка долама до појаса. И кувче је без рукава, и налик је на ресочку.

7) *Појас*. Појас је дугачак 2—4 метра а широк је до двадесет с. м. Највише је боје црвене. Преко појаса се носи кајиш — ремен — и на њему је, о кожној узици, ножић *заклопач*. Младићи носе преко појаса и *силај — силаф*.

8) *Доламче*. И доламче је од црнога шајака, а кроји се, и ако врло ретко, и од белога шајака. Доламче има и рукава. Рукави му нису просечени испод мишица, као што се виђа у пределима северно од Прилепске Казе. Доламче је дугачко само до појаса и опточено је гајтанима. Гајтани су боје највише црне па црвене и жуте.

9) *Опинци*. Опанци се у Прилепској Кази носе прављени од обичне, неучињене, коже. Опанци се онамо носе, као и све друго, комотни и тешки. Прављени су или опутом (ремени) или врвцом (врвке). На празнично руво носе се ципеле. Онамо

се доста носе ципеле. И оне су гломазне и тешке. Највише се носе плитке ципеле — дубоко изрезане. Чизме се ретко носе у Прилепским пределима.

На глави се носи *фес* или *кече*. Кече је ткано и власасто је, а највише је боје беле. Средовечни и стари људи носе преко феса или кечета белу домаћу мараму. Они повезују главу од прилике као што се повезује и у северним нашим крајевима. Често се носи куповна шамија, шал, око феса или кечета.

Б) Главни делови женске ношње.

Младе невесте и младе жене и девојке повезују главу белом куповном и танком марамом и на глави носе, осем стара сребрна новца, вазда некаквих везених накита и ковane и ливене ствари. Преко свега тога носи се, *решмина* (?) која се спушта од главе преко леђа до испод половине, о којој виси *коцле!!*

1) *Кошуља*. Кошуља је женска највише од памучна платна. Дугачка је готово до глежања. Кошуља је везена по свима шавовима са по два три прста, а рукави су јој везени до лаката, а колир је сав везен. И прса су на кошуљама сва везена — црвеном или црном или жутом бојом, или свима тима бојама. Ивице на прсима на кошуљама заивичена су (опточена су) тенећкама — *жо́лто, мет*.

2) Преко кошуље се носи *клашеник*. Клашеник је кроја као у ћурдије, добро познате у нашим крајевима северо-западно од Прилепских предела.

3) *Опашалка*, или како се где год другчије каже, *унечка*. То је појас у оним крајевима. Појас је четворно плетен од прилике као и гаћник. Дугачак је по 25—30 метара, а широк је само са по два прста највише. Боје је црне, и сад се може

замислити каква млада невеста, која је опасана оваквим појасом. То изгледа као да је опасана каквим дебелим ужетом од 30 метара. За то су онамо женске *најшире* у половини — као буре, још кад се преко појаса, а испод пафти, носи још по неколико дебелих опасача, који су, такођер тешки и утрпани.

4) Преко појаса се носе *пафти*. Пафте су као и у другим нашим крајевима, само су онамо много масивније и теже!!

У оним крајевима женскиње плете косу у *шиве* и *коцеље* — плетеницу. По неколико шива се раздели преко чела и веже натраг за коцељ или плетеницу. Од косе се са главе спушта лепо на платну везена, *леса* и *вазда* некаквих марама и драгулија. Тако од главе се спушта до испод половине лепо али врло компликовано везена и тешка марама, *решма*, и тако даље. За решму и половину се прикачи опет некакав везени комад, *коцле*..., и ми овде стајемо. Даље се ништа не може на овај начин представити, — ваља видети.

Чарапе су женске шарене, опет од црвено, црно и жуто обојена вунена предива. И чарапе су тешке, али су кратке јер се преко чарапа носе доколенице, — *калци*. И калци су шарени и везени и опточени телом и другим блеханим украсима. Калци покривају ногу од глежања до колена — покривају листове.

Ка свему овоме, овој претешкој а компликованој ношњи долазе ђердани. Нигде се, опет, у у Српским Земљама не носи толико стари новац колико се то носи у оним крајевима. Младе жене и девојке, све су, тако рећи, претрпане старим сребрним новцем. Новац се носи и на кецељама и на појасу и на решмини и кошуљи, од главе до колена, и напред и натраг. (в. Сп. Гапчевића „Македонију и Стару Србију“ стр. 110, 120, 121.)

Ношња у брдским пределима, на северо-истоку Казе, није оваква. Она је, као што смо рекли, са свим лакша и простија, и више је слична ношњама околних каза но овој у Прилепској Кази, а то долази и отуда што у Прилепску Казу улазе и пределе који по својој хоризонталној разграни припадају пре центрима који су око ове Казе, но центру ове Казе.

VI.

Главне црте из историје Прилепа.

Као што смо и досле споменули (одељ. IV), на место данашњега града Прилепа (а ту разумемо само Варош Прилепску[1]) постојао је у старо време други који центар. Према ономе што је и досада било познато о знацима јероглифâ и грубим сликама коњаникâ са копљима, воловâ, јеленâ и тако даље, који се налазе у остатцима *тврђава* над Прилепом, у *Марковим кулама*, и према ономе што смо ми саопштили о Чепигову, Зрзу, Крапи[2] и другим местима у Прилепској Околини, излази,

[1] У овом ћемо одељ. под *Прилепом* и под *данашњим Прилепом* разумевати Варош Прилепску, Средњевековни Прилеп, стари Прилеп. Ово чинимо ради јаснијега разумевања и бржега читања.

[2] Као што смо видели (одељ. IV) село *Крапу* налазимо још око половине XIII столећа као *влашко село* — („.... *и въ Прилѣпскои области село Крѫпъ власи....*“ — *Šaf.* Pamàtky 24), односно у њему налазимо Влахе још у половини XIII столећа, а сада, не само што нема у Крапи ни једнога Влаха, већ се никако и не памти, да их је и било када. Не треба никога да буни то што данас живе Власи у Крушеву, недалеко од Крапе, и да због тога мисли, да је Влаха могло бити до скора и у Крапи, јер је Крушево ново место, основано и насељено око половине прошлога столећа. При крају прве половине прошлога столећа Арбанаси су истерали Влахе из *Никопољиса* у Арбанији и ови су се око 1740. године населили на место дан. града Крушева (*Hahn* „Reise von Belgrad....“ 180—181). Само што не треба узимати у обзир разлагање Hahn-ово о имену Крушева и Кичева, јер нити се *Крушево* (често и Крушово) каже, као што *Hahn* пише, *Krschewo*, нити се пак *Кичево* (често и Кичово) каже *Kritschowo*.

да је у Околини Прилепској било живота још за времена Трачана и Илира.[3]

Колико се то до сада зна, а колико је нама познато, у околини града Прилепа постојали су, у разна времена, разни центри, као *Stymbar, Euristum* и *Keramie*.[4] Је ли, пак, који центар од ових постојао баш на место дан. Прилепа (било баш дан. Прилепа или Вароши) или у непосредној близини његовој, није нам познато, тек, судећи, опет по остатцима оним над Прилепом, по Марковим кулама, неки је од поменутих центара постојао баш на место данашњега Прилепа, односно на место дан. Вароши Прилепске. Ово само предпостављамо, међу тим кад би се могла народна предања, која смо о Чепигову, Зрзу и другим местима саопштили, и критички да провере, или још пре, кад би се могао положај *Stymbar-e* и *Keramie* јасније да утврди,[5] могло би се и ово питање лакше

[3] *Jireček J. K.* („Geschichte der Bulgaren" 62—63) такође држи, да су остатци, које су *Hahn* и *Zach* нашли у Марковим кулама доиста из живота Трачана и Илира.

Види о овоме и: *Tomaschek-a W.* „Die alten Thraker" I 60.

[4] *Tafel* „De Thesalonica...." 98.

Rački „Documenta...." II 294.

Grisebach „Reise durch...." II 120.

Драгашевић Јован („Гласник Срп. Уч. Друштва" XLV.)

Ханову комбинацију („Путовање кроз поречину Дрина и Вардара..." 225—227) о Deuriopos-у не ћемо у овом чланку ни узимати у обзир. О томе види у одељ. IV.

[5] А не као што је то чинио *Драгашевић Јован* (на поменутом месту), Драгашевић је за основицу својих истраживања узео *римске миље*, и по њима је одређивао старе центре и у Прилепској Околини, и ко има, данас, иоле појма о топографији Прилепске Околине, па прегледа поменута истраживања Драгашевићева, видео би да од Драгашевићевих поставака *не би остао ни камен на камену*.

Да наведемо, примера ради, како Драгашевић одређује положај Keramie:

„Кад се Црна код Могиле преброди, онда на даљини од Битоља на XI миља, не пуна три часа, дође се у село *Ношпал*."

Ја се овде могу сложити са Ханом (Reise... 234), да је туда била Keramie (= Црепана, Керамицијница), и ако би приличније било, да је негде између села Алинаца и реке.

да објасни, премда *Страбон* меће Keramie до реке Црне: *ἐπί τῷ Σριγῶνι.*[6]

Ну, било како било, с обзиром на хоризонталну разграну и географски положај дан. Прилепа, баш на место дан. Прилепа је постојао и у грчком и римском периоду некакав центар, а ван сваке је сумње, да је дан. Прилеп (Варош) из периода словенскога живота у оним странама.

Насељењем Словена на Балканском Полуострву, више освојењем, извршен је, и ако поступно, јак преображај живота и реда на Полуострву. У томе, у једну руку преврату, многи су стари центри на Полуострву пропали, а на место њих се нови подигли, и ти су нови центри добили, често, чисто словенски назив.[7] Колико се то специјално Прилепских и Битољских предела тиче, онда је пропао и стари центар Пелагонија, а на место њега се подигао данашњи град Битољ,[8] само с том раз-

Стравон („Orbis antiquus" I 655) каже, да је *Ἐπὶ τῷ Ἐριγῶνι* — близу Црне."

Или како Драгашевић одређује *Euristum:*

„Од Ношпала Хан иде на Прилеп и мење Euristum тамо где је село Тројак. Данвиљ, Ортелије и Катанчић (Orbis antiquus I 353) мисле, да је онде где је сад варош Флорина!

Ја идем другим путем.

Ја не идем на Прилеп, као Хан, јер би онда у таблици назначен био и Прилеп, где је и у римско време било вароши (Stymbara). Него се од Ношпала хватам планине и идући гредом стигнем после 8 часова (XXIV миље) на платов при извору реке Блашнице, близу Црне, и не далеко од места где се свршава њено велико ждрело, што држи чак до Скочивира.

Ја држим да је ту био *„Euristum."*"

[6] „Orbis antiquus" I 656.

[7] *Tomaschek W.* „Die Alten Thraker" II. Hälfte „Personen und ortsnamen" 53 — „Nach Abschluss der romanischen Periode ca tritt an Stelle der alten Namengebung die slavische."

[8] Истичући на овом месту Битољ, не мислимо да је и његово име словенскога порекла, и ако народно предање, по својој етимологији, и ово име доводи од својега: *бїй Толе доби* = Битоли = Битол. (Види о овоме „Дело" III свеска за децембар.)

ликом што Битољ није могао, првих векова по својем постанку, да замени Пелагонију, нити се могао истаћи, већ се место њега, истакао Орид.[9] У то је време, као што смо већ нагласили, пропао стари центар и у Прилепској Околини и нов се подигао. Нов центар Прилепске Околине, град Прилеп, носио је и у имену својем словенски тип.

Да је име Прилеп словенскога порекла, поред народнога предања и тумачења (народ изводи име Прилеп од глагола прилепити — за стену), имамо доказа и у томе, што се ово име почиње да јавља и у писаним изворима тек у времену кад су се Словени били већ населили на Полуострву и почели и државним животом да живе, и што се од времена насељења Словена у Прилепским пределима ни један више од старих центара не јавља. У VIII столећу имамо још спомена о Keramie-ма, али се ни у то време не спомиње више град, центар, Keramie, већ само Керамијско поље, и, и с тога је сумњиво, да стари центар Keramie није пропао, ако не раније, а оно за првих насељавања Словена у оним странама.[10]

[9] Орид се истакао више од Битоља и с тога, што се у њему по насељењу Словена, развио јак живот словенски. (Види о томе и *Ст. Новаковића* „Први основи словенске књижевности" V.)

[10] Интересантно је народно предање о имену *Прилепа*. По народном предању дан. је град Прилеп основан тек пре *стотину* година. Турци Прилепци (односно Варошани) нису имали довољно воде у старом Прилепу, у Вароши, па се због тога почели исељавати из Вароши и насељавати дан. Прилеп, где је у оно време било празно поље и ливаде. Причајући о томе, народно предање прича, да се Прилеп до насељавања дан. Прилепа није звао Прилепом, већ Вароши, и да је име Прилеп постало тек основањем дан. Прилепа — пре стотину година, а ово је име добио отуда *што се прилепио за Варош*.

Као што се види, значај Вароши (старога Прилепа) учинио, је да народно предање име Прилеп доводи у везу са постанком данашњега, новога града Прилепа и постанак речи Прилеп — (од прилепити) ставља тек у време постанка данашњега Прилепа. Народно предање у овом случају заборавља, да је име Прилеп постало још у време кад је постао стари, средњевековни Прилеп, и то због тога, што је баш стари,

Први помен о Прилепу у писаним споменицима, које ми имамо при руци[11] јесте из XI столећа. И то је хрисовуља цара Василија II Бугароубијце о архиепископијама и епископијама, које је он, по освојењу Самуилова Царства поново установио — „*Καί τὸν ἐπίσκοπον Βουτέλεως εἰς τήν Πελαγονίαν καὶ εἰς τον Πρίλαπον καί.....*“[12]) и други нам извор за ово није потребан. И у осталим изворима из Средњих Векова, име се Прилеп у овом облику јавља.[13]

И, како се Прилеп у XI столећу звао, тако се и данашњи дан зове, и то нам је један доказ више, да је име Прилеп словенскога порекла. Данас се Прилеп српски и бугарски зове *Прилеп*, у народним песмама из северо-западних крајева Прилеп се, по изговору гласа Ѣ, зове и Прилип; турски се зове *Перлепе* а ново грчки се зове *Πρίλεπος*.[14]

средњевековни Прилеп био као прилепљен за подножје брда Трескавца.

Ову особину старога Прилепа запазио је и енглески путник из краја XVII столећа, *Браун*, (Споменик Српске Краљевске Академије XVIII —) и поводом тога пише онако у својем путопису.

[11] Ми ни у Београ. Нар. Библиотеци нисмо могли доћи до Acropolit-a, Kedren-a и других византијских писаца!! О Прилепу говоре византијски писци све од Кедрена до Халкокондила. Највише о Прилепу говори Акрополита, који је био у Прилепу опседнут. Опсели су га били Епирски Грци. Кога ови догађаји више интересују треба их читати у свези њиховој, а ми ћемо их у главноме већ споменути.

[12] Byzantinische Zeitchrift 1898. II Band I Häft 42. На поменутом месту види о овим хрисовуљама и литературу (стр. 41.)

[13] Једно место, под именом *Прилеп*, налазило се у Средњим Вековима близу *Пећи*. Код Новог Брда постојало је место *Прилепац*, а и данашњи дан се у Прилепској Кази налази место, село *Прилепец*.

[14] Становници града Прилепа зову се, људи, *Прилепчанци*, а жене *Прилепчанке*. Околни градови зову Прилепчанце често и *Прилвпцима*, хотећи „да их нагрде“, а Прилепци се бране од тога назива за то што се *прилепцима* зову, онамо, и црви напљувци!! Међу тим назив *Прилепци* и *Прилепке*, правилнији је од онога Прилепчанци и Прилепчанке.

Прилеп је у времену својега постанка, па и првих векова по постанку својем био мали и обичан центар; онда није био од важности, до какве је доцније достигао. Ми смо мало пре споменули, да је стари Прилепски центар, Keramie, по управној подели био под Оридом, а ни чак у XI столећу не налазимо Прилеп као какав важан центар. — Кад је Василије II Бугароубијца, у почетку XI столећа, уништио Царство Самуилово, новодобивене земље је поделио у стратегијске области — теме. — Центри ових тема око Прилепске Околине били су у Скопљу и Ориду, и Прилеп је са својом околином припадао којој од поменуте две теме — или Скопљанској или Оридској.[15]

Да није Прилеп био важан центар под Византинцима види се још из овог факта. Василије II Бугароубијца, опет по уништењу Царства Самуилова, поделио је новодобивене земље на архиепископије, и ни по тој подели не налазимо Прилеп као центар какве архиепископије или епископије.[16]

---

[15] Судећи по ономе како је стари Прилепски центар Keramie потпадао под *Орид* (Tafel, „De Thesalonica..." 98) и како је, доцније, Прилеп, по црквеној Хијерархији потпадао под Битољ, Прилеп је у овој прилици спадао у Оридску тему.

Скопље је у то време и са војничкога гледишта било важнији центар од Орида, и у њему је седео врховни заповедник византијске војске у оним странама Полуострва. И у овој промени значаја Орида и Скопља види се како се, некада гравитациона тачка у оним странама — Орид — узевши је у преносном смислу — почела да преноси на североисток — у Скопље, ну то није настало само узроком појаве словенских држава на северу Полуострва, него што је констелација Полуострва из старога века у то време већ у велико била измењена.

Скопље налазимо и у турско доба (у XVII столећу) као санџак у који су спадали и *Прилеп* и *Битољ* — *Хаџи Калфа* (Споменик Српске Краљ. Академије XVIII 46.)

[16] Као што смо споменули, Прилеп је био, од кад се за њега зна, у Битољској Архиепископији (види и *Parthey Gustavi* „Hieroklis synegdemus et notitiae graecae episcopatum accedunt..." Berolini 1866. —)

Према изложеноме Прилип је био, као што рекосмо, све до XIII столећа центар од обичне важности. То је било тако и с тога, што је Прилеп са својом околином био и за византијскога државнога живота чисто словенски крај, услед чега га и налазимо за словенскога државнога живота, као центар од веће важности, и мишљење *Љуб. Ковачевића*,[17] да је Прилеп био врло важно место, односиће се на време тек од друге половине XIII столећа на овамо.

— За владе цара Асена II (1186—1196.) налазимо Прилеп као центар области Прилепске — прилѣпскѣ хѡрѫ, односно у то доба налазимо прилепску хору, а предпоставља се да је центар те хоре, те области, био Прилеп. Које године баш незна се, али је цар Асен, уговором са Дубровча-

Напред смо споменули (тач. III) да је Прилеп са Битољем, Деуретом (Deurete) и Велесом спадао у Пелогонијску Епархију (Byz. Zeitschrift 1893. II B. I Häft 51.) Gelzer, који је и објавио познате хрисовуље Василија II Бугароубијце — по рукопису из XV столећа, пише о Прилепу: — „Der Protopapas von Prilep hatte jährliche Gefälle an den Bischof von Pelagonia zu entrichten (*Димитрије Хоматијан, 575).*

[17] „Браство" I „Прилеп" 36.

Из описа битке код Беласице 1014. године у којој је Василије II Бугароубијца разбио војску Самуилову, видимо, да је Самуило побегао у Прилеп и тамо сачекао, управо примио глас о томе, да му је Василије II 15000 најбољих војника ослепео, услед чега је Самуило од потреса и умро у Прилепу. Због тога неки хоће да означе Прилеп као престоницу Самуилову, међу тим зна се, да је у то време Самуилова престоница била у Преспи! (*Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgaren" 202.)

Узгред да напоменемо овде, да се и данашњи дан, по уверавању обавештених људи, највише слепаца налази у Битољским и Оридским странама а неки недоучени људи у Бугара хоће то да доведу у везу са ослепљењем 15000 Самуилових војника, као да је од тога времена остало, да у оним странама има вечито слепаца, међу тим, ма да ту, иначе, нема никакве везе, Битољски су слепци, људи, слепци, од заната. Причају обавештени људи, да има породица слепачких, које саме, тајно, ослепљују своју децу и уче их занату слепачком (прошењу и певању песама и богорађењу), да би се на тај начин лакше исхранили. Причају људи, да има у оним странама богатих слепачких породица. Битољски слепци су ишли на коњима до скора по свима странама Турскога Царства. Писац ових редака памти, да су Битољски слепци чак у Куманово и Врање долазили, и гудили и рецитовали јуначке песме.

нима, допустио Дубровчанима да могу пролазити и трговати „по всеи хѡрѣ цьсарства“ (ми) и међу тим хорама се спомиње и прилѣпскѫ хорѫ.[18]

За време владе цара Константина (Теха) Асена (1258—1277.) налазимо Прилеп опет као центар *области прилепске*, односно у то време налазимо ѡбласт прилѣпску. — Константин (Тех) је подигао манастир Св. Ђорђа *Вирпино* у Скопљу и подарио му велико имање у својој држави, и том приликом спомиње села „и къ прилѣпскои области.[19]

О томе колика је била Прилепска област и у ком се она правцу простирала, имамо, данас, различите податке. Тако, у повељи цара Константина (Теха) Асена налазимо у Прилепској области и село *Крапу*, које је далеко од Прилепа, на северу, шест сати, а у исто време и по истој повељи налазимо планину *Бабуну* (ваља да њен насељен и обрађен део) као засебну жупу: „.... село Бистрица къ Бабоунѣ са планини....“,[20] према чему излази да се Прилепска област граничила према северу Бабуном планином. А у уговору између Стеф. Уроша Милутина и Карла де Валоа,[21] Прилепску област налазимо до *Просека* на Вардару, који је, по нашем мишљењу, лежао негде у околини Демир Капије.

А за време српскога државнога живота Прилеп се истакао до степена *великога* и *славнога* града, за то га и цар Стефан Душан назива *великославним градом* („написа же се сіи хрїсовоуль сто-

[18] Šafarik, Památky 2.

[19] Mon. Serb. 3. О подели државе цара Асена на *хоре* види и *Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgaren“. 377—378.
Šafarik, Památky 24.

[20] Jbid. 25.
— „Село Вълчіе оу Бабоунѣ... що іе насѣлилъ Свети Краль...“

[21] „Гласник Срп. Ученог Друштва“ XXVII. 324.

іещоу господиноу прѣвисокомоу Царю (Стефану Душану) вь великωславнѣмь градоу Прилѣпѣ вь лѣто....“ [22]

Од исте је важности Прилеп био и под владом Мрњавчевића, Краља Вукашина и његова сина Краља Марка. Прилеп је био и престоница Краља Марка, и отуда је Прилеп кроз сва времена од пропасти српскога државнога живота један од најчувенијих градова на Балканском Полуострву. То долази и од имена *Краљевића Марка*, који је чувен на све четири стране Полуострва.[23]

*
* *

Као готово све словенске земље на Балканском Полуострву, тако су и Прилепски предели били зле судбине.

И Прилепски су предели променили неколико господара. Прилеп је неколико пута био под власти Бугарске, и тако даље, док није, најзад, 1333. године коначно присаједињен оновременој Краљевини Србији, и док није 1394. године, пропашћу државе Краља Марка, и он — Прилеп, потпао под власт турску, под којом је и данашњи дан.

Основан Словенима, који су били под византијском власти, Прилеп је први пут дошао под словенску управу у IX столећу. — Као што је у историји већ познато, Бугарска је била прва словенска држава (у колико је она у оно време била словенска) на Балкану, која се развила и почела да живи државним животом, и она је била прва словенска држава на Полуострву, која је почела да прикупља у државну целину и остала словен-

[22] Mon. Serb. 139.
Данило АЕ. Животи, 226.
Сказаніе о архїепископехь срьбьскихь („Гласник Срп. Уч. Друштава“) XI 166.
[23] *Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgeren“ 331—333.

ска племена, која су била под Византијом, и да ослобођава и *осваја* словенске земље од Византије. Прва словенска племена, на која је Бугарска у својем проширењу ван својих природних граница наишла, била су српска племена у јужним и западним странама Полуострва. Достигнув врхунац своје моћи, цар Симеун (893.—927.) је, између осталих српских земаља, отео од Византије и Прилепске пределе и ми Прилепске пределе, као важне пределе, налазимо у Бугарској за време цара Самуила, кад је словенска идеја у Бугарској прокрчила себи пута према југозападу Полуострва и у западне пределе Полуострва пренела гравитациону тачку.

*

У историји свих балканских народа у Средњим Вековима, односно у историји Срба, Бугара и Византинаца, јасно се види како су идеје све три државе, сва три народа (у колико се Византија може узети као етнографска држава) кретала у правцу ка Вардарској долини и тежиле, да у својим рукама имају Вардарске долине. За то се и водила жива борба око ових долина, и по њима самима. Византију и Бугарску налазимо у честој борби око Прилепских предела још од IX столећа, а стицајем разних политичких околности, а у првом реду појавом Самуилова Царства у јужно-западним пределима Полуострва, налазимо, доцније, и Стефана Немању где води државу своју путем на Вардар и Вардарске долине. Тиме се и српска држава примиче Прилепским пределима. И ако их до конца XIII столећа (мислимо северне пределе Прилепске) није могла ослободити и присајединити, Србија је својим блиским присуством јако утицала на Прилеп и његову околину. Треба се обазрети

само на владу Стеф. Уроша Милутина, па да се појме речи које на овом месту истакосмо.

Услед околности које споменусмо, Прилепски предели су још од првих векова словенскога државнога живота постали важни предели. Својим географским положајем, Прилепски су предели били готово на тромеђи три утицаја, услед чега су и били, донекле, и најслободнији предели. — У историји богомилске јереси видимо, да се ова јерес у Прилепским пределима, у Бабуни (у колико Бабуна припада Прилепу) јако развила и у време гоњења у њима и најсигурније склониште нашла, а то је тако било и с тога, што су Прилепски предели били, као што смо већ напоменули, на тромеђи и изван домашаја ма које од три јаке државне власти.[24]

Из историје Прилепа, док је он био под Византијом, није нам готово ништа познато; исто тако нам није ништа познато ни из историје његове под Самуиловом власти, осем онога што смо

[21] *Jireček J. K.* („Geschichte der Bulgaren" 213) држи да се богомилска јерес била развила и у Прилепу, као и да је, доцније, нашла склоништа у Бабуни, међу тим тако је могло бити само у Бабуни и у њеним беспутним ограницима и у планинској громади између Прилепа, Велеса и Скопља (види одељ. II) а не у Прилепу. У Прилепу је било у XIII столећу јаке државне власти, и богомилска јерес ни тамо није могла да нађе склоништа. *Григоровичь В.* („Очеркъ Путешествія...." 139) је забележио чак и народно предање, да је Бабуна добила име до богомилске јереси, која се била у XIII столећу склонила, од гоњења, у Бабуни, међу тим као што се *Јиречек Ј. К.* лепо домишља („Geschichte der Bulgaren" 213) име Бабуне (предео, жупа, а може бити и сама планина) било је познато још око половине XIII столећа (Šatarik, Památky 25).

Постоји и мишљење, да се богомилска јерес прозвала и *бабунскрм јереси* по планини *Бабуни* у којој је нашла склоништа, међу тим, богомилска се јерес далеко пре но што је била нашла склоништа у Бабуни, звала *бабунском јереси*.

— Још у Морачкој крмчији се спомиње *бабунска реч* и тако даље. Види о овоме *Miklošich* „Lexicon Paleoslovenico-graeko-latinum" код речи *бабуни* и *Ст. Новаковића* „Законик Стефана Душана....." 197 и 198.

до сада споменули, и једино је доба, које нам је из историје Прилепа познато, доба српскога државнога живота и порабоћења Прилепа и његове околине Турцима, и у редовима који следују, споменућемо, у кратко, главне моменте из историје Прилепа у Средњим Вековима.

*

Мало пре смо споменули како је Прилеп захватио од Византинаца још цар Симеун, и како је, по том, Прилеп, 1014. године опет потпао под власт Византинаца и остао под византинском власти све до конца XII столећа.[25] — Концем XII столећа поче се Бугарска отимати испод власти Византије, и за владе цара *Калојана* (1197—1207.) поче се Бугарска ширити и ван својих природних граница. Тако, године 1200. оте Стрез од Византинаца и Прилеп,[26] и Прилеп опет остаде под Бугарском неколико година. 1214. године оте Прилеп од Бугарске епирски деспот Тодор, брат деспота Михаила, а битком код Клокотнице цар Асен 1230. године оте Прилеп од Епирота. Као што је познато, цар Асен је, из захвалности за ову победу, подигао у својој престоници Трнову цркву 40 Мученика. У овој цркви цара Асена описан је у кратко овај рат његов с Византинцима (односно с Теодором Комненом), и ту се описује *како је цар Асен*

[25] *Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgaren" 195.

Љуб. Ковачевић (Браство I 36.) мисли, да су Византинци отели и Прилеп кад су уништили Бугарску 971. године, међу тим Прилеп је у то време био под власти цара Самуила и остао је у Самуиловој власти све до 1014. године, до пропасти Самуилове државе.

[26] *Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgaren" 231—231. У то доба, а с помоћу Византинаца, оте се испод царске власти *Добромир Стрез*, и основа, са *престоницом* у Просеку на Вардару, своју државицу. 1201. године налазио се у државици Стрезовој и Прилеп са околином и то ми са пуно разлога сматрамо као *словенско* доба у Прилепу, сматрамо да је Прилеп то време преживео *словенским* животом.

*потукао цара кир Теодора Комнена, како га је заробио са свима његовим бољарима, и како је онда (*цар Асен*) отео од Теодора* **грчку, албанску** и **српску земљу.**[27]

Прилеп је после освојења, битком код Клокотнице, остао под власти Бугарске опет само шеснаест година, јер га 1246. године отео од Бугарске епирски деспот Михаило Анђел II, а од Михаила Анђела отео је Прилеп, 1254., Јован Ватац, византијски цар.[28] Исте ове године вођена је у околини Прилепа битка између епирскога деспота Анђела и византијскога цара Михаила Палелога око превласти на Полуострву, и она је за историју Прилепа важна по томе, што је, по описима савременика, решена у планини *Ворили* (*Βορίλλα*) источно од данашњега Прилепа. (О свему овоме види и извод и опис *Бориле* планине у *Хановом* „Путовању кроз Поречину Дрина и Вардара 232—234.)

[27] Овај је запис у поменутој цркви открио и саопштио *Даскаловъ*, у „Чтенія въ обществѣ исторіи при москов. универ." Москва 1859. II у чланку: „Открития въ Терновѣ".

Осем тога види и *Јиречека* „Geschichte der Bulgaren" 148 и 252. Овај је запис врло карактеристичан. Ми немамо *Чтения* при руци, и служимо се овом приликом преводом поменутога записа у *Јиречековој* „Geschichte der Bulgaren" 252. Тамо се, између осталога, о земљама које је цар Асен отео од Теодора Комнена, каже: „Und alle Länder habe ich erobert von Odrin (Adrianopel) bis nach Drač, das griechische, dann das albanische und *Serbische Land*". И сем тога што се у овом запису не каже које је земље отео цар Асен од Теодора, у њему се спомиње *Српска Земља*, а знамо, да је цар Асен међу главним градовима отео, овом приликом, и Ниш, Скопље, Ћустендил, *Прилеп* и друга места.

[28] *Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgarien" 267.

Деспот *Михаило Анђел* II био је таст краљу Стефану Урошу Милутину, и ван сваке је сумње, да је још под владом деспота М. Анђела утицај српске државе био врло јак у Прилепским пределима. Ово се још јасније види и по ономе, што је још краљ Стеф. Урош Милутин оправљао и обдаривао манастир Трескавац (одељ. IV.)

По АЕ. Данилу видимо, да град Прилеп није био под власти краља Стеф. Уроша Милутина, али ћемо мало ниже изнети разлоге, по којима се доста оправдано истиче мишљење, да је још краљ Стеф. Урош Милутин владао неким делом данашње Прилепске Казе.

1258. године изабрали су Бугари за својега цара потомка Стефана Немање, Константина (Теха) — (1258—1277.). Константина (Теха) је прихватио и српски народ, који је био под Византинцима и помогао му, да присаједини Бугарској многе земље, и том је приликом Прилеп опет потпао под власт Бугарске. Том су приликом потпале под Бугарску и друге српске земље, које су се граничиле Прилепским пределима као: *Полог. Пореч, Скопље* с околином и друге.[29] Ну ни овога пута није се могла утврдити власт бугарска у Прилепу, јер га брзо по том отеше опет Византинци од Бугарске, и он је непрестано унапред остао под власти Византинаца, док га није године 1333. (или 1334.) краљ Стефан Душан коначно присајединио Краљевини Србији, у којој је и остао, као што смо поменули, све до 1394. године, док га нису пом. године Турци са свим притисли.

С овим се догађајима приближујемо периоду историје Прилепа за српскога државнога живота. Концем XIII столећа, таман је Бугарска почела да губи свој значај на Балкану, појављује се српска држава — Немањића. — Концем XIII столећа седео је на престолу Краљевине Србије краљ. Стеф. Урош Милутин (1282—1321.) и његова је владавина укрепила Србију и оспособила је, да се доцније уздигне на степен велике и моћне словенске државе на Балканском Полуострву.

Што се историје Прилепа и његових предела тиче, од необична је интереса уговор који је закључен између краља Стеф. Уроша Милутина и Карла де Валоа, претендента цариградског царства. Овим уговором Карло де Валоа се обвезује краљу Стеф. Урошу Милутину, да ће му, пошто му овај по-

[29] *Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgeren" 272.

могне да задобије цариградски престо, уступити, између осталих земаља, које су *„од правног притежања и принадлежности византиског царства“*, и *„Прилеп са облашћу до Просека“*.[30]

Овај нам уговор од прилике тачно означава и границе Србије у оно време према југу и Прилепској Околини, и по њему изгледа, да краљ Стеф. Урош Милутин није ништа држао од Прилепске области, премда се она — Прилепска област — у то време протезала више на исток, према Демир Капији, а не на запад, како се сада протеже. Да се Прилепска област у време краља Стефана Уроша Милутина није протезала на северу у границама у којима је на тој страни данашња Прилепска Каза, и да је краљ Стеф. Урош држао северне крајеве *данашње* Прилепске Казе имамо потврде и у писаним изворима. — У повељи краља Стеф. Душана, којом је године 1336. обдарио манастир Грескавац, читамо између осталога и ово: „село къ полозѣ крѣпен. метохъ свети Никола, приложи свети краль....“ (одељ. IV) и „село Кльчіе оу Бакоуне, што їе населиль Свети Краль...“ из чега излази, да је Стеф. Урош Милутин држао и села Крапу и Вучје а ова су села у Прилепској Кази.

Још нешто.

Напред смо споменули (одељ. IV) народно предање о Бакарном Гувну, по којем, као да је Бакарно Гувно постојало близу села Чепигова, и да је било граница између Краљевине Србије и туђе, византијске државе, и то смо народно предање означили као народну фантасију, међу тим карактеристично је, да се мимо Бакарно Гувно још и данашњи дан означује за границу Краљевине

[30] „Гласник Срп. Ученог Друштва“ XXVII. Види о овоме уговору и *Ст. Новаковића* „Срби и Турци у XIV и XV веку“ 63—64.

Србије према југу и село *Бучин*. Ово је народно предање врло познато у Прилепској и Битољској Околини и не би било згорега потражити му извора и у писаним споменицима, јер се зна, да се оно не може односити на време цара Стеф. Душана, о коме и народ зна, да је држао чак и Орид и Воден и Костур, и тако даље, који су далеко на југу од границе које народ, напред поменутим предањима, одређује, и ако се нађе писмене потврде овим предањима, онда се она могу усвојити, и онда ће се она односити на време пре цара Стеф. Душана, а то је влада краља Стеф. Уроша Милутина и краља Стеф. Уроша Дечанског.[31]

Ну да се вратимо правој историји.

*

С почетком XIV столећа отвара се у историји Србије нова ера. Велбуждском битком (28. јунија 1330.) Србија је добила престиж на Полуострву, и Бугарска се никада више од тога доба није могла да подигне изнад Србије. Одтада настаје јака борба између Србије и Византије око српских земаља, које су Византинци држали у својој власти. На престолу Србије је седео у то време краљ Стефан Душан и он је одмах по доласку на престо својега оца, за прве три године своје владе, у првом походу на Византију, отргао испод власти византијске, између осталих земаља јужно од Прилепа, и Прилепске пределе,[32] и онда је Прилеп био први пут присаједињен Краљевини Србији у

[31] Или ће се ово предање, ако се за њ не нађу писмене потврде, узети да је постало отуда што је, иначе, и данашњи дан граница између Прилепске и Битољске Казе баш на Бакарном Гувну и селу Бучину и што је село Бучин (узевши у обзир и атар његов) на тромеђи Прилепске и Битољске Казе и Демир Хисарске нахије.

[32] *Jireček* J. K. „Geschichte der Bulgaren" 299.

којој је и остао све до 1394. године, док га Турци нису коначно притисли.

Упоредо са развитком Краљевине Србије, и Прилеп се почео да развија и да ужива све благодетне последице тада још уређене и јаке Краљевине Србије, и постао важан центар у оним странама. По траговима у писаним домаћим изворима, краља и цара Стеф. Душана налазимо у Прилепу у два маха. Први пут је Стефан Душан био у Прилепу, као краљ, са краљицом Јеленом и сином, потоњим краљем Урошем,[33] кад је, као што смо већ споменули (одељ. IV) обдарио и Прилепски манастир Трескавац, а други пут је био у Прилепу као цар, опет са царицом Јеленом године 1348. и у Прилепу је потписао и даровну повељу, којом је нека села даровао Кареји Св. Саве у Хилендару.[34]

Напред смо споменули како се цар Стефан Душан старао о ман. Трескавцу и у цркви овога манастира налазимо и данас живописан лик цара Стеф. Душана, а у самом Прилепу је подигао био себи и дворове царске. Настављач кодекса *АЕ. Данила*, причајући о првим годинама владе краља и цара Стеф. Душана, и о градовима, које је он за првога похода својега на Византинце, ослободио од Византинаца, вели: „придоби..... и градь славьныи Прилѣпь, къ томь бо благочьстивыи Краль къздкиже себѣ дкор царьскыи въ прѣбываниіе и....“[35]

У то су време, ван сваке сумње, у Прилепу и његовој околини обновљене многе старе цркве,

[33] „Гласник Срп. Уч. Друштва“ XIII

[34] Mon. Serb. 136—139.

[35] Овај је извор препричан у рукопису из XVII столећа у „Сказанія о архіепископехъ срьбьскыхъ....“ где се између осталога каже: „....и градь славвніи Прилѣпь, идеже и царски дворь себе въ прѣбиванїе съгради и въздвиже.....“

а многе су и из основа подигнуте (одељ. IV); онда је у Прилепу и трговина процветала и *прилепски* се *тръг*[36] прочуо.

Описујући цркву ман. Трескавца, цитирали смо запис на надгробној плочи некадањега еноxијара краља Уроша, Дабижива (одељ. IV), и изгледа да је цар Урош Прилеп, првих година своје владе, потпуно под својом власти имао, а већ 1366. године налазимо Прилеп у власти Мрњавчевића.[37] Прилеп, налазећи се у држави краља Вукашина и сина му Марка, узео је удела у битци на Марици 1371. године.

Влада краља Вукашина и Краља Марка у Прилепским пределима оставила је врло живу успомену у народу. И ако немамо из тога времена материјала у писаним споменицима,[38] у народним песмама и предањима врло је много очуваног из тога времена. Као што смо и досле већ у неколико махова споменули, готово сви се трагови из српскога државнога живота у Прилепу и његовој околини вежу за име и време Краља Марка. Ну то није више потребно ни истицати, тим мање што су и сви страни путници, и ако су били далеко од могућности, да такве трагове у Прилепским пределима опазе и забележе, о свему томе већ писали по својим путописима, а за карактеристику свега тога ми ћемо се и на овом месту позвати на речи енглеских путница Ирбијеве и Макензијеве, које су осећале да већ и атмосфера Прилепска прича догађаје, који су се у поменутом времену збили у Прилепу и његовој околини.

[36] „Гласник Срп. Уч. Друштва XIII

[37] *Ст. Новаковића* „Срби и Турци у XIV и XV веку" 144.

[38] Немамо трага ни о томе, да ли су баш Мрњавчевићи подигли цркву Св. Аранђела Михаила.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СКОПИЕ

Данас се у свакој прилици истиче Прилеп као престоница Краља Марка, међу тим ни о томе немамо аутентичних доказа, и то се узима само по народним песмама. С обзиром на значај Прилепа, до којега је он достигао за српскога државнога живота, а још пре због тога што је краљ Марко изгубио Скопље још године 1390. (ако не и пре Косовске битке), може се с разлогом предпостављати, да је Прилеп био престоница Краља Марка.

Све друго што се зна о Прилепу спада у историју Краља Марка, премда историја зна врло мало о Краљу Марку, и прво је на шта се отима пажња разматраоца историје Прилепа то, како су Турци и кад узели Прилеп, и да ли су га узели миром или силом.

Једина је, готово, данас, белешка, и то тек из XVII столећа, која се односи на Прилеп, на име како је Прилеп потпао под Турке, у *Хаџи-Калфе.*[39] — Хаџи-Калфа, географ турски XVII столећа забележио је, да се Прилеп предао Турцима још године 1388.—89., и да су се те исте године предали Турцима и Сер, Штип и Битољ, и *Ст. Новаковић* мисли,[40] да су Турци поменуте године посели Прилеп, па га после, по што су се погодили с Краљем Марком, опет уступили Краљу Марку. Није овде место да се упуштамо у оцену аутентичности ове белешке Хаџи-Калфине, али како се нама чини, она није тачна.

Турски историчари, у опште, не бележе тачно године, а Хаџи Калфина ова белешка о заузећу Прилепа није тачна, мимо осталога и с тога, што

[39] *Хаџи Калфа* — Споменик Срп. Краљ. Академије XVIII

[40] „Срби и Турци у XIV и XV веку", 188.

се Сер није предао Турцима тек 1388., како је Хаџи Калфа забележио, већ су га Турци отели далеко раније, одмах после битке на Марици, кад је и држава Угљешина уништена.

И по Хаџи Калфиним белешкама, и по осталим околностима из онога времена, Турци су у два маха отимали Прилеп од Срба. Кад су га баш први пут били отели, не зна се тачно, тек то је могло бити негде одмах после битке на Марици, и по што су уредили своје сизеренске односе према васалу Краљу Марку, а други пут су Турци отели Прилеп тек 1394. године, после погибије Краља Марка на Ровинама,[41] кад су и сву државу Краља Марка били притисли.

У нашој домаћој књижевности провејана је, последњих година, мисао, да је народ наш, због својег рђавог економног стања, *једва* дочекао Турке, и да се није одупирао продирању турском, и та мисао налази потврде и у белешкама од којих једну мало пре наведосмо — да се Прилеп предао Турцима, међу тим народ је у својим песмама и причама о прошлости својој, и предањима у опште, задржао у успомени другчије стање, а не онакво како се оно представља. По свима народним памћењима излази, да су Турци и Прилеп отимали и отели.

У народним се умотворинама, па и по свима траговима у Прилепској ужој околини, јасно види, да су Турци и Прилеп ратом узели, на име, да су *Турци Прилеп поробили*, да су *преваром (!)* у град сишли низ *Сиреник*, да је онда доста света погинуло, да су *Турци Маркове дворове поробили*, стару му мајку *тукли*, сестру му у ропство *од-*

[41] Šafarik, Památky 74.

вели, да су, по једној версији из *Копривштице* (Сборникъ XIV 90—92), дошли Турци Јаничари и тражили од мајке Маркове кључе од Маркових дворова, и како је Марко у то доба био на Косову; по другим версијама да је после Косовскога боја Марко дошао у Прилеп, ту својега Шара заклао, своју сабљу изломио, и у бунар их пустио; своју мајку, сина Богдана и љубу заклао, а сам побегао и у море заронио[42]; да је много и Турака око заузећа Прилепа погинуло, (спомен у дан. *Крклару* и *Кара-ташу*), да су у то доба многе цркве и манастири похарани и разорени, и тако даље и т. д.

Истичући ове версије из народних песама и предања, не мислимо да утврдимо како је Прилеп и на који начин заузет, али их, у оскудицу сваких позитивних доказа, наводимо више као материјал за оцену догађаја из оних времена, а у критичкој је историји познато место материјалу овакве врсте.

*

Ми данас ништа не знамо ни о томе, да ли су Турци одмах по освојењу Прилепских предела почели да насељавају свој елеменат у Прилепу, али по ономе што нам је сачувано, опет у народним предањима, а донекле и у писаним белешкама о порабоћењу цркава и манастира у оним странама, излази, да су Турци одмах по освојењу Прилепа почели и да га насељавају својим колонијама. Као што смо видели, Прилеп је у време турске инвазије био важан и политички и трговачки центар, те су га Турци и због тога морали што пре да колонизирају. За колонизацију турску у Прилепу у поменутом времену говоре и околности, што је Прилеп био чист српски град, и Турцима

[42] Сличан мотив о овоме у песми „Тодор од Сталаћа".

није било у рачуну, да тај компактни живаљ српски оставе без својих једноверника.[43]

Ну и ако је падом Прилепских предела под турску управу извршен јак прекрет у животу хришћанскога света у Прилепским пределима, и, и ако су Турци колонизирали Прилеп, и пак се није могао одмах да осети јак утицај мухамеданства. Ислам је дои̇ста вршио своје дејство и у Прилепским пределима, али је и Хришћанство сачувало свој значај и издржавало неравну борбу. То је долазило и отуда, што је на супрот српском живљу био једи̇ни турски живаљ, јер Арбанаса у то време још није било у Прилепским пределима нити у близини Прилепа. Отуда се, као и у многим другим крајевима и центрима, и у Прилепу све до наших дана одржали неки називи у управи и администрацији турској, који су постали још за време словенскога државнога живота. Напред смо споменули како се управник Прилепа и његове околине све до увођења Танзимат-и-Хајиреја звао *војводом*, и то је звање са својим функцијама прешло из српскога у турски државни живот.[44]

[43] И *Архимандрит Антонин* (Споменик Српске Краљевске Академије X) истиче ширење Ислама у Прилепу, а то је све стајало у вези са насељавањем Турака у Прилепу.

[44] Заповедник града се звао војводом и у *Видину, Трнову (Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgaren“) и у Дубници (*Boué Ami* „La Turquie d' Europe“ II 110.) . . . . . .

[И *К. Ј. Јиречек* („Geschichte der Bulgaren“ 451) и *Чедомиљ Мијатовић* („Пре триста година“ — „Гласник Срп. Уч. Друштва“ XXVI) истичу факт, да је турска управа у првим столећима по освојењу словенских држава на Балканском Полуострву (до XVII столећа) била на путу да постане словенска мухамеданска држава. Турска је, усвојивши и готово све правне и административне уредбе, које је затекла у Српским Земљама, доста учинила, да се и до данашњега дана, као што смо поменули, одржи породични и заједнички живот и односи чифлик-сахибија и његових чифчија, и друге средњевековне установе.]

*

Падом Прилепских предела под турску власт, престаје сваки глас о Прилепу. Ми ништа, данас, не знамо о томе како је Прилеп проживео четири пуна столећа под турском управом, али познавајући заједничку злу судбину свих словенских племена под Турцима, и Прилеп је тек животарио под Турцима. С доласком Турака на Балкански Полуостров измењене су прилике на целом Полуострву, и у томе је и значај Прилепа доста измењен и ослабљен. Познати енглески путник XVII столећа, *Браун*,[45] ништа нам о Прилепу својега времена не казује, а народна предања, која смо и досле у кратко изложили, само у црним бојама описују стање у којем је проживео Прилеп са својом околином. Ну народна предања иду и у овоме даље но што треба. Народна предања, због извесних тешких момената, који су јак траг оставили у души народној, описују сва времена као са свим тешка и несносна.

У XVII столећу се Јелинизам у Турском Царству (а то важи и за јужне крајеве наших земаља под Турцима) развио до степена са којега је могао довољно да заштити Хришћанство на Полуострву.[46] Ми знамо какву су моћ имали Патријархијски митрополити до конца прошлога столећа и после Једренскога мира, те у тој моћи представника Хришћана балканских, па и словенских племена, видимо да је Хришћанство и пак могло бити заштићено. Мало ниже, где ћемо у кратко изложити историју Битољске Епархије у овом столећу, у којој је увек био и Прилеп, видећемо да је било одличних по-

[45] Споменик Срп. Краљ Академије *IX 40.*

[46] О овоме види исцрпно дело *Gustav-a Friedrich-a Hertzberg-a* „Geschichte Griechenlandes" II Gotha. 1877.

борника Хришћанства и заштитника Хришћана, и у том славном периоду моћи Цариградске Патријархије видимо, донекле, и стање Хришћана у Прилепској Околини, и оно се није у многоме разликовало од стања у овом столећу.

И ако сеоба нашега народа при крају XVII столећа није захватила и Прилепске пределе, она је знатно утицала и на историју њихову.[47] И у Прилепску су Околину у то време сишли Арбанаси, и они су својим насељавањем изазвали доста јак прекрет у животу у Прилепским пределима.[48] По-

[47] Ни данас још није утврђено које је све крајеве наше на југу захватила сеоба нашега народа при крају XVII столећа. По „Mittheilungen des K. Kriegsarchiws . . . . . " увиђало се, да су предња одељења немачко-српске војске у ратовима 1689. и 90. отишла до Штипа и Велеса, а запис у Нагоричкој цркви (види наше „Нагоричке цркве" 12). „Да се знае кога поотнаше Немци од Боудима до Щипа, до Баноу, до Велес ва лето ЗРѲ (?) Ѳ" то још јасније одређује, на име, да су у том рату отети од Турака и Ћустендил и Штип, и кад се узме у обзир хоризонтална разграна Прилепских предела према северу, и комуникација и веза између Прилепских и Скопљанских предела, увидеће се да су и тим догађајима захваћени и Прилепски предели.

[48] Арбанаси су највише за владе цара Стеф. Душана потиснути у планинске јужно-западне пределе Полуострва у Арбанију, у ужем смислу ове речи, и почели су силазити у равнице од кад су почели да примају мухамеданску веру, а нарочито од сеобе Срба из Косовских, Шарских и Овчепољских предела.

Погрешно је мишљење да су Арбанаси примили мухамеданску веру одмах по утврђењу Турака на Полуострву. Они су последњи међу балканским народима, који су примили веру Мухамедову, не рачунајући овамо Србе који су и примили веру мухамеданску и поарбанасили се.

Срби су се од зулума арбанашкога помухамеданили и поарбанасили. Има српских породица, нарочито у Косовским и Карадачким пределима, које су у почетку овога столећа примиле веру мухамеданску и поарбанасиле се. Тако и данашњи дан има *арбанашких* породица које славе своју стару славу и држе и друге хришћанске празнике у години, и које знају да су биле до скора Срби и Хришћани. Има породица, односно племена, од којих се једна половина помухамеданила и поарбанасила, а друга остала у хришћанској вери, и данашњи дан се одржава између њихових кућа свест о једнокрвности и блиском крвном сродству. (види „Браство" V наш чланак — „По Кумановској и Скопљанској Околини".

И обичај *кумства*, који и данашњи дан постоји између неких српских и неких *арбанашких* породица у поменутим пределима, остатак је из њиховога заједничкога живота у Хришћанству.

ред осталих памћења народних *о злим временима* из тога доба, доста је јако сећање и буна *Арнаутина Матлије*, борба између *Девиних* и *Цветиних кула* и друго.

И по својем географском положају, а и по томе што су се Арбанаси били већ до XVIII столећа примакли Прилепу, Прилеп је био и у другом погледу изложен непогодама од Арбанаса. Стицајем политичких околности, ратних приликâ и рђавога економнога стања у другој половини XVIII столећа, у Турском се Царству бејаше нарочито осилио један ред војске — звани Крџалије.

Крџалије су захватили и Прилепске пределе. они су се скупљали највише по Арбанији, далеко од централне управе државне, и пролазећи мимо Прилеп за источне крајеве Царства, одајући се својим нечувеним авантурама, задржавали су се и у Прилепу и његовој околини, и ту су изводили нечувене сцене сверепства. Пошто су Прилепски предели на раскрсници трговачких путова, који су везивали источне пределе Царства са западним, Крџалије су се често и годинама задржавали у Прилепу и арали и пљачкали хришћански свет. Врло интересантне приче о авантурама и сверепствима Крџалија и данас се причају у Прилепским пределима, и народ се, и ако садања његова поколења не памте *Крџалијско време*, ужасава слушајући историју њихову.[49]

[49] О Крџалијама види *Jireček J. K.* „Geschichte der Bulgaren" 481 и даље, и *Ранкеа Л.* — „Србија и Турска у XIX веку".

Прилепске су планине врло згодне за харамијски живот и занат. Отуда је у овом столећу вазда било одметника Арбанаса, који су „хајдуковали" у Прилепским планинама. Отуда су Прилеске планине последњих година често и *комитама* Хришћанима биле згодно склониште из Прилепских, Кичевских и Поречких крајева!

И *Ami Boué* „La Turquie d' Europe" IV 42. пише о томе како су маћедонске планине у опште згодне за герилу, а то се односи највише на прилепске планине.

Готово као Крцалије, и Арбанаси су[50] у својим походима и авантурама захватили Прилеп и Прилепске пределе. Ови су у два похода, године 1829. и 1831. захватили и Прилеп. — Појавом Мехмед Алије Тепеделенлије на југу Турског Царства и његова рада на автономији *Арбаније*, појавио се првих деценија овога столећа познати покрет арнаутски. Између осталога, године 1828. султан Махмуд, да би одвратио пажњу Арбанаса од установљења автономије, позвао је Арбанасе Скадарлије, Корчане и др., да му помогну у рату противу Русије.[51] У том походу арбанашком на Дунав (доцније су били под Мустафа-пашом до Видина) Прилеп је врло много пострадао. А после Једренског мира Арнаути су се, незадовољни управом султана Махмуда, под *Арслан бејем* и *Вели бејем* били упутили у Цариград да смене султана. Тада их је дочекао у Битољу *Ћоса Ахмет-паша* и преваром их дозвао у *Довлецик* (близу гробља до Мухаџер-махале у Битољу) као на зијафет

[50] Има обавештених људи који праве разлику између имена Арбанас у Арнаутин. Под Арбанасима се разумевају прави, од старине Арбанаси, а под именом Арнаутин, Арнаути, разумевају се поарбанашени Срби. Ми ћемо на овом месту под Арбанасима разумевати и Арбанасе и Арнауте, јер се не зна у које су се време, и где, који Срби поарбанасили.

[51] Овога пута је Мустафа-паша, звани Шкодра-паша имао 35.000 Арнаута. — Он се био упутио да пресече пут генералу *Дибићу*, који је продирао ка Цариграду. Код Филипополља је претрпео пораз па се повукао према Видину и ту се сукобио са одељењима руске војске која је предводио генерал *Geismar*. Султан Махмуд, колико се бојао да остави Мустафа-пашу у Бугарској и Тракији, још више да би га се отресао, јер је био излишан, пошто је био неспособан као војсковођа, и пошто је Дибић већ био и Једрене узео од турске војске, нареди му да се врати у Арбанију, као да штити Арбанију од Грка и Срба.

(Види о овоме *Boué-a Ami* „La Turquie d' Europe.....“ IV, 426; *Годишњицу Н. Чупића* XVI наш чланак „Ка историји града Врања и његове околине“. О овоме је нешто писао и *Спространовъ* ..... у *„Сборнику“* (буг) *Мин. Нар Просвещения* XIII 709. али се има у том чланку да учини доста исправака.

(гозбу) и ту их испушкарао. Онда су коловође похватане и испраћене у заточење, а разбегли Арбанаси свратили су у Прилеп и многе штете Прилепцима починили.[52]

Други поход арбанаски после Једренскога мира, противу реда у Царевини и султана Махмуда, био је 1830. године.[53] Те је године Мустафа-паша Шкодралија, син Кара-Махмуда, а братучед чувеногa оридскога *Целаледина* и потомак прослављеног арбанашког племена *Бушатлије*, скупио 30.000 Арбанаса (Ami Boué каже guegues) и сишао у Битољ. На глас да стиже у Битољ велики везир Рушид-паша, Мустафа-паша се повукао са својим Арбанасима у Прилеп и ту се задржао три дана.

Велики везир Рушид паша имао је са собом 5000 регуларне војске са једном батеријом и 1500 Арбанаса. Арбанаси нападну великог везира пред Битољем и овај се једва спасао откупом од 250000 гроша, али брзо по том крене се велики везир са свом регуларном војском на Мустафа-пашу, који се бавио у Прилепу, и потуче га у околини Прилепа. Мустафа паша се повукао у Бабуну (Ami Boué пише Babussa) у намери, да се тамо прибере и да се преко Бабуне састане са Арбанасима из Качаничких и Карадачких предела, али га велики везир и тамо нађе и до ногу потуче, тако, да се

[52] *Boué Ami* „La Turquie d' Europe" IV 421—422. О овоме се догађају врло много прича у Битољу и Прилепу. А Турцима и Арнаутима се никако ни данашњи дан не свиди да се подсећају на ове гозбе и догађаје.

И о овоме догађају писао је *Спространовъ* у пом. књизи *Сборника Мин. Нар. Оросвещения.*

[53] *Boué Ami* „La Turquie d' Europe" IV 424. Boué Ami ставља овај поход у годину 1831. међу тим он се догодио у години 1830. Ове је догађаје забележио и стари *велески* учитељ Н. — На псалтихији Ванђела Велешанца читамо запис: *„На 1830* (лето) *у м. марта беше, кога стана Скодранецоть Мѣстафа паша за да буде царь, но садрезамо у Прилепь го побѣди до краи".*

Мустафа-паша спасао бегстом и вратио се у Скадар и затворио у своје дворове.[54]

(После Мустафа-пашинога похода бунили су се Арбанаси Колунци, али њихов покрет није захватио Прилеп. Тада су разорени: Мосхопоље, Кожени и Мокреница, Вође арбанашке у овом покрету били су *Тафил Буза* и Карафил-бег).

Описујући ове догађаје не треба ни да споми-

[54] Ово је велика и доста занимљива историја. Сâм овај поход арбанашки под Мустафа-пашом, као што смо већ и споменули, различито се данас прича, па шта више и у различито се време ставља...

Има људи који уверавају, да су и Арслан бej и Вели бej били — 1830 — са Мустафа-пашом и тај догађај описују овако:

— Арбанаси се побунили противу султана Махмуда и тражили *улефе* — новчану награду (la solde, le salaire). Међу тим велики везир Рушид паша био је дошао из Цариграда у Битољ са регуларном војском. У то су време и Арбанаси, под поменутим вођама, дошли под Битољ и хтели да заузму Битољ. Дошли су били до битољске цркве Св. Недеље. Велики везир послао онда својега Ћаја-бега и он заједно са Ћосе Ахмет пашом, који је био у то време заповедник (у чину лива-паше) Битоља, позову прваке арбанашке са великом њиховом пратњом у *Довлецик* на зијафет и на договор. Они су ишли у Довлецик све кроз шпалир низама, који им је био приређен као из почасти. Шта се после догодило, и како се свршио зијафет, испричали смо. Онда је тек велики везир, по што су Арбанаси овде испушкарани, пошао на Мустафа-пашу, који је ресултат преговора чекао у Прилепу, и сукобио се са њим као што смо већ испричали.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Причајући о овим догађајима, радо се прича и интресантан сан који је онда снио велики везир. — До *Везарова времена* није се смело у Битољу дању да обавља богослужење у цркви, нити да се Хришћани јавно венчавају. Онда још није била сграђена црква Св. Димитрија (то је прва, сада, црква у Битољу). А велики везир, пре но што ће да пође на Арбанасе, који се били утаборили у околини Битољској и Прилепској, у снио сан, и у сну му *Св. Димитрије* поручио да без његове помоћи не ће моћи да победи Арбанасе (60000!!). Велики везир испричао у јутру овај сан митрополиту и зарекао се, да ће он сам — велики везир — да положи темељ цркви Св. Димитрија, ако му Св. Димитрије помогне да победи Арбанасе. Тако је и било. Чим је велики везир потукао Арбанасе и разјурио их и из Бабуне, вратио се у Битољ и сâм је својом руком положио темељ цркви Св. Димитрија!! Као што се види, грађење цркве Св. Димитрија већ је *легендарни облик добило,* међу тим сасвим је провидно, да су Арбанаси били противни подизању цркве Св. Димитрија (као и по другим местима што је било) и пошто их велики везир разбио, уклонио је и сметњу за подизање цркве, а да би грађане Турке и Арбанасе застрашио, сâм је и темељ положио. То је учињено све по налогу из Цариграда.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА ОКТОИХ

њемо да је Прилеп у овај мах много пострадао. Опште је познато, да су сви српски крајеви, по којима су турске војске, а нарочито Арбанаси пролазили, јако пострадали.

Велики везир Рушид паша се, по што је Мустафа-пашу разбио, вратио у Прилеп, и одатле је четири првака турска, који су свакако били у договору с Мустафа-пашом, у заточење послао.

У то време је био у Битољу митрополит Григорије, и он је доста штитио Хришћане.

Од времена *Шкодра-пашине буне* (тако се онамо Мустафа-пашин поход зове) у Прилепу се није никакав више важан догађај догодио. Велики везир је и прилепске Турке био доста умирио, а сем тога Битољска Епархија је овога столећа, све до појаве бугараштије у оним странама, имала и врло добре митрополите и поборнике Хришћанства, те је и то доста учинило, да се прилепски Турци нису могли осилити и Србима досађивати.[55]

[55] Време митрополита *Глигорија* се и данашњи дан спомиње у Битољској Епархији као епоха, у којој се почело да диже Хришћанство. То је зависило и од Једренскога мира, а у првом реду од доброга и мудрога пастира и поглавара Хришћанства у Битољској Епархији — Глигорија.

Митрополита Глигорија заменио је *Герасим*, звани *Стамболија* (за то што је дошао из Цариграда, или што је био родом из Цариграда.)

После митрополита Герасима Стамболије дошао је за митрополита *Герасим Једренлија*. Овај је митрополит био мек и немаран пастир. За то је и био брзо уклоњен из Битоља.

После Герасима Једренлије дошао је за митрополита чувени *Венедикт*. Митрополит Венедикт је био, као и скопљански митрополит Гаврило, врло енергичан пастир и аристократа. Због велике пратње коју је водио са собом, и живота на високу ногу, митрополит Венедикт је прозван *Сербес-деспот*. Он се толико заузимао за Хришћанство, да је у његово време било престало помухамеђавање хришћанских жена и девојака — у његовој епархији. Прича се да је митрополит Венедикт повадио из харемâ мнсге помухамедањене хришћанке и у православну их веру повратио. Тако и данашњи се дан памти, и као аутентично прича, да је неку *Доцину сестру*, после неколико година њеног живота у харему, извадио из харема и у Београд је послао, где је и удата.

Митрополит Венедикт је радио да се образују црквено-школске општине, и да се групишу еснафи, и да се они питају за народне по-

Као зли Турци и хришћански душмани за везирова времена и доцније, спомињу се: Мали бej, Јусуф бej и Сулejман бej.

*

Појавом младе Кнежевине Србије и Црне Горе и Дебарски и Прилепски предели су били у доста јаком покрету у сваком погледу.

Осем диспозицијâ у народу у Прилепским пределима, дошле су у помоћ и јаке везе између Кнежевине Србије и оних предела. Трговци и раденици разних позива и заната из Прилепских предела носили су у своје крајеве, враћајући се из Србије, културу и просвету у разним њеним облицима, и уједно и веру, да ће им сунце слободе и среће из Србије изгрејати. Као што смо у оно неколико речи, говорећи о школама у Прилепу,

слове. И ако је до некле лепо живео са прваци Хришћанима, прваци га најзад почеше да оговарају и да интригирају противу њега. Тако, измислили су били неке ствари о њему, од којих је он био са свим далеко и чист. Ну прваци Хришћани му ништа не би могли да учине, да није из Цариграда био дат миг, да га што више оптерете. Митрополит је био русофил, и то му је у Цариграду и у световним и у духовним круговима врло много наудило, нарочито кад је Кримска Војна била у јеку.

И митрополит Венедикт је својим радом учинио доста, да се у Битољској Епархији појави бугараштија. Љут на Патријархију своју, он је отворено световао *Димитрију Робету*, *Константину Мишукову* и другима, да траже оцепљење од Патријархије.

Како је Венедикт био у народу омиљен и подржаван, тешко би га могли дићи и из Цариграда, да то није хтела, као што рекосмо, и сама неразумна Патријархија. Још к томе завади се митрополит Венедикт с Усни-пашом и пред целим му мецлизом довикнуо: *„Сеньп билецек дejиль др, бен им мушир“* (твоја ствар није, ти то не мораш да знаш, ја сам мушир) и отишао је.

Митрополит Венедикт је провео у Битољу 17 и пô година. Дошао је у Битољ 1838. а отишао 1854. године.

С одласком митополита Венедикта престаје више значај митрополита и у Битољској Епархији. То је доста учињено, доцније, и Париским уговором, а и тиме што се у хришћански народ унесе неслога и неред.

После митрополита Венедикта дошао је митрополит *Партеније*, али с његовим доласком завршавамо и излагање историје Прилепа.

(одељ. III) рекли, у Прилепу је цветала и просвета српска, али све је то престало од Кримске Војне на овамо. Јак препорођај, који је Кримска Војна са свима својим последицама изазвала у Турском Царству, учинио је, да се отрује дух народни, и да се, уз припомоћ страних, и за српски народ штетних утицаја, увуче бугарштија и у Српске Земље, и насупрот Кнежевини Србији, дотле жижи Балканских Словена, установи Бугарска Егзархија. А како се све то извршило, колико се народ у Прилепу борио противу новога стања, ко је све био ангажован, да увуче бугарштију у Српске Земље и какви су се отуда догађаји испредали, и са колико се тешкоћа народна ствар у оним странама с наше стране прихватала, није место да овде излажемо, тек, онај, који буде истраживао узроке појави бугарштије у Српским Земљама и испитивао и оцењивао штетне, отуда, последице по наше народно јединство, не треба и не сме да превиди погрешку, за то, најпре у нашем друштву у Србији и у догађајима које је Србија у оно време преживавала.

У два се маха с наше стране покушавало, да се бугарштија и у *велико-славном граду Прилепу* сузбије. Први је покушај учињен одмах после ослобођења Србије турских посада, и тај је покушај био на путу да постигне успехе,[56] и ако је у оно време био *и* међународни положај Србије много тежи но што је од 80. година на овамо,

[56] Види о овоме *Ристића Јована* „Спољашњи одношаји Србије" књига III, чланак „Рад на пољу просвете и цркве у пределима суплемених народа у Турској..." а у заоставштини покојнога Милоша С. Милојевића налази се драгоцен материјал за расветљење овога питања.

Као савременици овога покушаја и сарадници у овом послу били су, поред осталих, и покојни Ниђ. Дучић и г. г. Ст. Новаковић, Јован Мишковић и други, и без сваке сумње се и у њих налази доста материјала о овоме из поменутога времена.

јер је онда било више памети у посленикâ на народним пословима, а други је покушај врло доцне учињен, тек од 90-тих година овога столећа на овамо. Први је покушај спречен ратовима нашим противу Турске за проширење, а овај други ометају политичке прилике у којима се Србија унутра налази, и трзавице у друштву, нашем, и незнање и неумеће!!

— — — — — — — — — — — — — — —

Редовима овим закључујемо и ово кратко излагање главних момената из историје Прилепа и његове околине с тим да и историју Прилепских предела од Кримске Војне на овамо, као што смо још у почетку ове радње рекли, на другом месту опширније изложимо.